

ФЕДІР ДУДІЄО

ВЕЛИКИЙ

ГЕТЬМАН

ІСТОРИЧНИЙ ДОМАН

Ф Е Д І Р Д У Д К О

В Е Л И К И Й
Г Е Т Ь М А Н

Історичний роман

Третє, виправлене автором, видання.

diasporiana.org.ua

А В Ѓ С Б У Р Ѓ

1 9 4 8

Н А К Л А Д О М Г У Р Т І В Н І П А П Е Р У

.I

МІЖ СЦИЛЛОЮ І ХАРИБДОЮ

*Ой, горе тій чайці,
Часці-небозі,
Що вивела часняток
При битій дорозі.*

І. М а з е н а .

Хтось у романтичній повісті змалював Мазепу, як старого боягуза, що блідне перед озброєною жінкою, вишукує рафіновані страхиття і т. п. Чи не ліпше було б розвинути і пояснити справжній характер ворогобного гетьмана, як викривляти самовільно історичну постать.

Александр Пушкин.

Обкладинка роботи Сергія Бабулевича.

Друкарня В-ва „УКРАЇНА“, Ульм.

Herausgegeben mit Genehmigung
der Militär Regierung Deutschland,
Nachrichten-Kontrolle, August 1946.

Всі авторські права зестережені.

Серед пенатів

ТІЛЬКИ гайворон із верховіття найвищого дерева, куди примостився на ніч, міг своїм гострим воронячим оком бачити всю ту безмежну, вкриту нічною синявою снігову просторінь, на якій шаліла хуртовина.

Вся земля навколо, з завіяними селами, мертвими лісами і загубленими в снігах хуторами, лежала, зщупившись, у глибокому сні, і ніщо живе на світі—ні чоловік, ні лис, ні довговухий заяць—не сміло визирнути із свого сховку перед обличчя холодної смерті. Одні тільки тічки вовків, хижо поблискуючи в темряві голодними очима, блукали купами поздовж узлісь або розтягненими шнурами, підобгавши хвости, волочилися по заметених снігом дорогах.

Серед цієї завирюхи, в хмарах білої куряви, що широкою метелицею гнала по голих полях і безлюдних дорогах, відважно мчав невеликий гурт людей. Був це відділ із шістнадцяти озброєних довгими козацькими списами верхівців, що скакав довкола багатих, критих саней, запряжених устяж шестернею добрих коней. Тримав він напрям із Коропа на Батурин.

В руках у вершників палахкотіли смолоскипи. Дякий вітер несамовито налітав із холодного мороку на цю заблукану в сніговому просторі купку людей, що полошила своїми світлами темряву, але, не всилі погасити смолоскипи, оскаженило розмітував у всі сторони червоне чадне їх полум'я. Спереду саней, по обидва боки погонича, таємниче світилися в п'яттях, як два вовчі ока, зеленкаві ліхтарні.

Коли-не-коли, на закрутах дороги, або коли сани в'їздили в хутір чи в замерлу вулицю села, передній іздець голосно сурмив. Але не було кого упереджати: увесь хрещений люд, тепло повкривавшись, давно вже спав міцним сном по темних, гаряче напалених хатах.

Де-не-де тільки старий абшитований козак*), якого мучило безсоння, лежачи на печі і розігрівуючи своє порубане в колишніх боях тіло, з крехтінням підіймав на звук сурми голову, вслухувався і тяжко зідхав:

— Хе-ге!.. Не таке то вже, видко, солодке гетьманське життя, коли вигнало нашого старого рейментаря в таку заметіль із хати!**)

І, дивлячись у темну стелю, прислухувався до жалібного завивання вітру в бовдурі й у старечій пам'яті своїй пригадував нещасних Самойловича і Многогрішного, що замерзали десь у далеких сибірських снігах***).

До м'якого постукування грудок снігу об передок саней прилучувався інколи скрип сидла під верхівцем або глухий брязкіт кінця зачепленої шаблі об козацьку острогу.

У захисті буди, ледве освітлені відблисками ліхтарень, сиділи дві постаті: старий, закутаний у широке соболеве футро гетьман, із темними, гострими, молодечими очима та обіч нього в коротенькому елґантному кожушку молодий блискучий старшина прибічної гетьманської охорони.

Обидва мовчали.

Темні задумливі гетьманові очі блискучими цятками дивилися з-під насуненої соболевої шапки на ліхтарню, довкола якої в дикому танку крутилися хмари сніжинок. Іноді сани, закочуючись вбік, здригалися — і тоді на гетьманській шапці гордо похитувалися два чаплині пера, притиснені на перехресті блискучим яхонтовим аґрафом.

Молодий старшина крізь віконце в буді дивився на козака, під яким, освітлений ліхтарнею, швидко перебирав ногами гарний жеребець із гетьманських стаєнь. Обік дороги за козаком миготіли в пітьмі, заліплені снігом стовбури деревин лісу, що перебігали одна за одною в похмуру нічну млу.

Розмова гетьмана з його небожем хвилину перед цим урвалася на прислів'ї, яке Андрій Войнаровський

*) Абшитований козак—звільнений по довгій службі з війська, але не виписаний з „козацького компуту“. Подібно до ветеранів у римлян.

**) Рейментар або регіментар—титул українських гетьманів.

***) Многогрішний Дем'ян (1669-1672 р.) і Самойлович Іван (1672-1687) —лівобережні українські гетьмани перед Мазепою. Обоє, по страшних тортурах, москалі заслали на Сибір.

по-Французьки сказав своєму ясновельможному дядькові:

—«Багато є таких, що вміють сміливо йти на смерть, та мало таких, ваша милосте, що вміють сміливо жити».

Це прислів'я в устах гетьманового улюбленця, сина його сестри Олександри, не подобалося Мазепі*). Горда, незалежна вдача Войнаровського, якому дядько в тайниках душі готував гетьманську булаву по своїй смерті, завдавала йому немало клопоту. Сміливо жити! Хм, чому-ж би й ні! Але ось хотів би він бачити, чим та сміливість скінчилася б, коли б цей гоноровий юнак не мав над собою дужої, могутньої, гетьманської руки? Сміливо жити! *Vouloir c'est pouvoir!***) Ні, ні, він занадто ще молодий, щоб можна було йому довірити тяжке і складне завдання верховного проводу, та ще в таких заплутаних обставинах, як тепер!

І Мазепа з острахом переносить думки в недалеке минуле, коли українську булаву по смерті гетьмана Богдана було доручено такому ж молодому і нерозважному юнакові, як Юрко Хмельниченко.

—Правда, між ними обома,—думав Мазепа,—велика різниця! Хмельниченко був неглибокий, а цей—бистрого розуму, доброго виховання і блискучої європейської освіти молодець. Проте необачність і брак дипломатичного хисту в одного і другого—однаковісенські.

Поривом вітру кинуло збоку на сани хмару снігу, і ліхтарні на мить пригасли.

Гетьман щільніше закутався в футро і повернув голову до Войнаровського.

Струнка, елегантна постать гетьманового небожа темною силуеткою вирісовувалася на састовому оббиттю саней і так імпонувала старому Мазепі своєю молодістю і показністю. В обрисах гарного тонкого профілю Мазепа вгадував таку близьку і рідну йому схожість із улюбленою сестрою Олександрою — і це зворушило в душі його ніжні чуття.

*)Рідна сестра гетьмана Мазепи, Олександра, була замужем у другому подружжі за Обидовським, а в третьому—за київським полковим суддею Іваном Войнаровським. Від Обидовського вона мала сина Івана Обидовського, що в рр. 1696 і 1701 був полковником ніженським (жонатий із донькою генерального судді—Ганною Кочубеївною), а від Войнаровського—сина Андрія.

**) Французьке: Хочу—значить, могу.

Войнаровський сидів рівно і думав у цей час над словами гетьмана, що в розмові про москалів ужив репліку із Шекспіра*):

—«Хто діткнеться дьогтю, мусить замазатися».

В думках у нього стояло питання, якого він ніяк не міг розв'язати: ось гетьман, видко з усього, з великим призи́рством ставиться до диких північних варварів, але чому ж, чому він так легко і з таким спокоєм дарує їм усю їхню нахабність і дику розперезаність?

Сани раптом м'яко скотилися з горбка кудись наділ і в середині їх стало чути, як полози побігли по гладкій поверхні.

—Ану-но глянь, Андрію, чи не на Сеймі ми часом під Батурином?—м'яким приємним баритоном перервав мовчанку гетьман.

Войнаровський швидко нахилився до віконця і побачив крізь снігову мережу широко розкинені на горбі світла Батурина.

—Так, милосте ваша—зараз буде Батурин.

І, відхилившись від вікна, додав:

— А я вже, признатися, думати починав, чи не доведеться нам під лісом десь заночувати.

— А не раз, Андрію, зо мною і таке траплялося,—відповів гетьман. — Тільки що не під лісом, а по корчах та зайздах ночував-єм.

І замовк: спереду голосно, з частими перебоями, заграла сурма, і сани, швидко проїхавши попри освітлені буди сердюцької варті, весело вскочили в широко відчинену браму гетьманського двору**).

*) Великий англійський драматург Шекспір, якого твори починали тоді бути відомі в Україні.

**) Українські гетьмани, крім козаків реєстрових і запорозьких, мали ще так зв. охочекомонні полки, в які набирали охочих воєнків, Гетьман Мазепа переформував «охочекомонні» полки, створивши з них свою гвардію. Були це три піхотні сердюцькі полки для охорони гетьманської резиденції та її околиць і кілька кінних компанійських полків, в які набирали найліпших кавалеристів, головним чином запорожців. Компанійці охороняли особу гетьмана в роз'їздах і походах. Мали компанійці свою уніформу: зелені черкески з червоними вилогами і червоні юпанки. Один із компанійських полків мав назву «компанії надвірної корогви». Вживали цю корогву більше на паради. Була це легка кавалерійська частина шибоголовців і очайдухів. Багато в ній козакувало нескінчених студентів кївської і чернігівської колегій.

У батуринському замку*) вже чекали на приїзд гетьмана. Як тільки зачулися звуки сурми, кілька чоловік дворової служби кинулися без шапок на ганок і, підбігши до саней, почали метушливо відчиняти дверцята.

— Но, дяка Богові, дома нарешті! — сказав, устаючи, гетьман і, підтримуваний з боків вийшов із саней на кам'яні плити сходів.

За ним, побрязкуючи шаблею, швидко вискочив Войнаровський.

Широко і могутньо гудів за замком вітер у великому гетьманському парку. Густа сітка білих сніжинок мерехтіла у світлі двох великих ліхтарень по боках входу, коло якого, мов кам'яні статуї, стояла жолдацька варта**).

Гетьман вийшов сходами нагору і коло високих пілястрів завіяного снігом портику затримався й озирнувся.

Шістнадцять верхівців його охорони, виструнившись півколом, стояли непорушною шпалірою за саньми, мов група статуй, освітлені миготливим полум'ям червоних смолоскипів. А далі за ними казковою декорацією лежав широкий, білий, обступлений з боків високими тополями, замковий двір, посеред якого біліла велика, занесена снігом кругла кльомба з високою кам'яною вазою.

Мазепа якусь мить у зачаруванні дивився із сходів. Потім, коли розвіялося перед ним біле мереживо снігу, який скинув вітер із чударнацьких заломів фронтона, голосно сказав до козаків:

*) Гетьманський двір у Батурині в усіх історичних актах називався замком.

**) Українські гетьмани тримали в себе, крім іншої численної служби, також піхотних вояків, що мали назву «жолдаків». Була це гвардія для охорони особи гетьмана в його замку. Наказний гетьман П. Полуботок так описує цих жолдаків: «прежних времен, за прежде бивших гетьманов, опроч приватних слугачей їх гетьманських, били в услугах дому їх жолдаки, которие переміною в дворі гетьманськім варту отбували і до всяких недалеких послілок, тут же в городі или в самом дворі отправуемых, употребляеми били; яких (жолдаків) числом за Мазепи било 80». Жолдаки жили в двох підбатуринських селах — Жолдаках і Спаському. Мала «жолдацька рота» своїх окремих отаманів, якими нераз бували німці. Носили жолдаки (також артилерія) жупани жовтого кольору.

— Дякую, хлопці, за службу. На вечерю дістанете по добрій порції моцної оковитої.

— *Vivat Hetman, dominus noster!**) — молодіо гримнули в один голос компанійці і на знак пошани схилили перед ним списи.

Войнаровський стояв збоку й увесь був у захопленні від чудового вишколу своєї команди.

Гетьман повернувся і широко відчиненими дверима ввійшов у яскраво освітлені, душно напалені сіни замку.

*) Латинське: Хай живе гетьман, пан наш!

НА ЗАЛОМІ головних сходів вестибюлю, коло мармурової статуї Венери, де вони в обидва боки розбіглися вузькими сходовими маршами до верхніх покоїв замку, під венецьким люстром, що простягалося на всю ширину сходів, чекав на гетьмана Пилип Орлик.

Коли Мазепа, м'яко поскрипуючи сап'янцями на сходових килимах, підійшов до нього, Орлик низько вклонився і поздоровив гетьмана із щасливим приїздом.

— Дякую. Чи не зайшло тут якої біди без нас, пане генерале? — запитав Мазепа, проходячи попри нього.

— Крий, Боже, нас від якоїсь напасти! — відповів Орлик, ідучи слідом за гетьманом. — Усе в найліпшому порядку, ясновельможносте ваша.

Іздаду за ними, рум'яний від морозу, видзвонував острогами Войнаровський.

Нагорі замку Орлик із великосвітською звинністю випередив Мазепу, заступив собою дворового слугу і відчинив перед гетьманом різблені двері.

Мазепа ввійшов.

Але коли Орлик рухом руки запросив Войнаровського ввійти слідом за гетьманом, той швидко відскочив назад і з витонченою ввічливістю примусив генерального писаря ввійти першим.

У покої було тепло і затишно, і тільки жалібне завивання вітру в комині нагадувало про бушування на дворі бурі.

Гетьман перейшовся по килиму і раптом, із природньою йому жвавістю, повернувся всім тілом до Орлика.

— Но, знаєш, коли й сьогодні вовки не повечеряли старечим тілом козацького гетьмана, — сказав він ве-

село, — то, видно, йому ще таки світить якась щаслива stella *) в небі!

Поважний Орлик любив Мазепину веселість. Він вислухав, ворухнувся у легкій посмішці молодими чорними вусами і завважив:

— Чому ж — іще світить, милосте ваша? Зірка вашої ясновельможности тільки-но починає розгоратись . . .

Мазепа підняв угору свої густі брови і подивився на Орлика.

— Думаєш?

І, потираючи руки, на яких була ще морозна свіжість, перейшовся знову по килиму.

Але раптом зупинився і швидким рухом повернувся знову до Орлика.

— Напишеш універсали по полках, щоб на всіх шляхах повиставляли тички з соломою і щоб у бурю по всіх селах дзвонили в дзвони.

— Слухаю наказу вашої ясновельможности! — схилив перед ним голову Орлик.

Потираючи руки і побрязкуючи зброєю, Мазепа перейшовся ще раз із кута в кут і сів у вигідний великий фотель перед заставленим усякими дорогоцінними витребеньками бюрком.

— Що нового, пане єнерале?

Орлик виструнився.

— Прибув до Батурина з Москви із святочними подарунками від царя приказний дяк Петухов!

— Хто, хто? — зщулюючи очі, перепитав гетьман. — Петухов? Щось не пригадую собі такого.

Орлик додав:

— Дяк на різдвяні свята залишиться тут, у Батурині, щоб скласти царські ґратуляції вашій ясновельможности.

Мазепа простягнув руки на м'яких підлокітниках фотелю.

— Де примістив-есь його?

Орлик чекав на цей запит. Скупчуючи в собі весь свій дипломатичний хист, він повідомив гетьмана, що царський післанець рішуче відмовився від постою в гетьманському замку, щоб не турбувати своєю приявністю ясновельможного (мотив цей Орлик вигадав сам),

*) Латинське: Зірка.

і виявив бажання приміститися з усім своїм почотом у московському стрілецькому полку.

— Так? — підніс Мазепа брови вгору, замовк і нахмурився.

Хм, або вже знову хтось копає під нього, або цей дяк — тонка якась проноза і дуже хитра бестія!

У тиші покою було чути, як завиває в комині вітер.

Але обдурити Мазепу було не так легко.

— Ні, ти мені щиро скажи, — подивився він на Орлика, — таки справді запрошував його?

Орлик зніяковів.

— Щоб дуже, ваша милосте, то ні, — признався він. — Але просив-єм.

Мазепа раптом щиро і так голосно, що дзвенькнула десь скляна річ у покої, засміявся.

— Н-но, так би ти відразу й казав! — розвеселився він. — Хе, та де ж це в світі божому чуване, люди добрі, щоб Орлик чи Войнаровський московського чоловіка в гостину запросив! Татарин, турчин, калмик, мурин — усі люди в них. Тільки — не москаль, про-сти Біг!

Орлик, товко оминаючи делікатну тему, діловитим голосом повідомив:

— Приказний дяк дуже експостулював про негайну авдієнцію в пана гетьмана зараз по приїзді вашої милости.

— Негайну авдієнцію? — швидко споважнів на обличчі Мазепа. — А це ж що за поспіх такий?

— Якийсь секретний лист від царя привіз, — намагаючись надати байдужости голосові, відповів Орлик.

Мазепа блиснув очима.

— Якийсь лист? Як то — якийсь лист? А навіщо ж тоді Орлик у гетьманському регіменті є, коли ми наперед змісту секретних листів не знаємо?

— Наказ про вислання ще дванадцяти тисяч козаків до Лівонії, милосте ваша.

— Що? — зірвався Мазепа на ноги. — Скільки тисяч?

— Дванадцять, ваша ясновельможносте.

— Дванадцять тисяч! — скрикнув гетьман і міцно, так міцно, що хруснули пальці, стиснув п'ястуки. — Ще дванадцять тисяч? А де я їх візьму?

Орлик мовчав, насолоджуючись вибухом гетьманського гніву.

— Де, я питаю тебе, Мазепа дванадцять тисяч козаків їм візьме, та ще на мандри до тієї Лівонії? Чи вони думають там, же я з свого рукава сили козацькі витрушую? То Азов із Кримом, Казань та Астрахань козацькі полки поїдали, а тепер тая проклятая Лівонія, мов чортова пелька, тисячами жере їх! Давно я три тисячі з полковником Іскрою виправив? Слідом за ними ще чотирнадцять тисяч із наказним гетьманом Обидовським вислав-ем. І що ж — чотири місяці ще не минуло, як ізнов дванадцять тисяч треба? Та звідки, звідки я тих козаків, до лиха, їм наберу?

Очі Мазепи блискали, в голосі його чувся гнів і щирий протест.

Але раптом він похопився, замовк і, прислухуючись до завивання вітру за вікном, безсило сів.

— Но, й що ти на це все скажеш, Орлику? — на-решті тихо по хвилині запитав він.

Орлик не відповідав. Він дивився на оббиту дорогим штофом стіну гетьманського покою, знизу до верху обвішану бандурами і дорогоцінною зброєю.

— Так завжди є! — безсилим, ослабленим голосом, немов жалуючись комусь, заговорив Мазепа. — Коли гетьман своїх прибічників про пораду питає — її ніколи нема. А коли він у надмірі своєї любови до бідної нашої отчизни якийсь крок учинить — проти нього, обраного рейментаря свого, підносять бунт у народі, або пишуть на нього доноси.

Генеральний писар гордо випростався.

— Ще ніколи Орлик на свого рейментаря доносів не писав і, смію запевнити милість вашу, писати не буде.

Мазепа з-під брів подивився на писаря.

— Так. Усе те, що тепер у думках своїх Орлик має, гірше для мене від найпаскуднішого пашквілю!

Орлик здригнувся.

Повільним рухом, немов просячи прощення в свого генерального писаря за сказані гострі слова, Мазепа лагідно простягнув до нього тонку випещену руку з піднятою догори долонею.

— Не ображайся. Не ображайся і не бійся за себе, Пилипе. Ще ніколи Мазепа ні перед ким таємних думок своїх старшин не виявляв. Можеш так само спокійно спати, пане писарю генеральний, як спав-есь до цього

часу. Всяка широко висловлена думка, яка б смілива вона не була, є найцінніша річ у мене. Але — думка, висловлена зовсім широко і просто в вічі мені.

Мазепа замовк. У покої стояла тиша.

— Але ті дванадцять тисяч спокою мені не дають! — виходячи з задуми, знову заговорив гетьман.

Войнаровський увесь час мовчки стояв збоку. Але, почувши останні гетьманові слова, зробив різкий рух і стукнув кінцем шаблі об крісло.

Мазепа, не повертаючи голови, скоса подивився на нього.

— Н-но, певне, коли б ти разом із Орликом на мовму місці був, то всіх козаків поховав-бись по шпихлірах і тримав-бись їх там під колодками! І не був-бись таким незлюбленим серед козаків, яким є в них гетьман Мазепа. Хе, а стрілецькі очі, що приставлені тут, у Батурині, до мене, куди дивляться, панове мої? Куди дивляться стрілецькі очі, хотів-бим спитати я вас? Ех, молодість і нерозважність ваша! Ось то чому старий Мазепа випустити гетьманської булави з своїх рук не хоче. Бо попади вона до першого-ліпшого з вас—ого, давно б уже по Україні нашої було!

Гетьман устав, нервово перейшовся по покою і знову сів.

— А щодо помислів ваших, які я наскрізь у кожному з вас бачу, то знаєте, що Юліус Цезар сказав, коли його якось запитали, як він на республіканські рухи задивляється? „Коли б я не був імператор,—відказав Цезар на те,—повірте мені, був би-м перший з-поміж республіканців“. Те, про що ви мрієте, любі мої,—хто знає, чи не близьке й мені. Але я non possum*) іти вашими слідами: я—гетьман, панове мої.

Одна з свічок у золоченому канделябрі, що стояла на столі коло Мазепа, почала чадіти. Орлик підійшов до столу, взяв срібні кліщі і відірвав ними кінчик зітлілого гноту.

— Но, добре... Чим іще потішиш нас, пане писарю?—спитав по хвилині гетьман.

Орлик мовчав.

Мазепа пильно подивився на нього.

— Є, бачу, справи, про які хочеш у дальніх покоях, на самоті сказати мені? Говори тут. Учїться, панно-

*) Латинське: Не могу.

ве, так говорити, щоб нічого не говорилося, а щоб усе було сказане. Я слухаю тебе, Орлику.

Орлик подумав, каплянув і, косо поглядаючи на Войнаровського, проговорив:

— Троцинський, ваша милосте, приїхав.*)

— Що?—і Мазепа всім тілом повернувся до Орлика.—Де він?

— Я в Борзні його затримав.

— Значить, не сам?

— Ні, прошу ясновельможність вашу. У товаристві ще двох.

Гетьман втішено всміхнувся.

— Ad punctum**) мене завтра повідомиш. Но, а що там із тими дарунками царськими? Вся старшина дістала?

— Вся, ваша милосте.

І Орлик зневажливо посміхнувся.

— Коли б тільки mig—voluptarie***) те все назад повернув би-м!

— Ов!—і Мазепа пильно подивився на нього. Потім устав, близько підійшов до Орлика і, хитро заглядаючи в очі йому, поклав свою тонку руку писареві на плече.

— Da vincula linguae, Пилипе!—проговорив він.— Da vincula, vel tibi vincula dabit****). Так говорить сьогодні реснт військової канцелярії єнеральної. А як той реснт заговорить по новому році, коли єнеральним писарем стане?

Орлик, що був тільки реснтом єнеральної військової канцелярії й обов'язки єнерального писаря виконував з наказу Мазепа, почув це, випростався і, вдячно дивлячись гетьманові в очі, низько йому вклонився.

Мазепа зняв свою руку з його плеча, повільно перейшовся і задумливо зупинився напроти великого портрета короля Людовика в пишній різьбленій ямі*****).

Завжди точний і вірний своїм обов'язкам, Орлик

*) Степан Троцинський—рідний небіж гетьмана Мазепа, згодом гадяцький полковий обозний.

**) Латинське: Докладно.

***) Латинське: З приємністю, дуже радо.

****) Латинська приповідка: Ув'язни языка, бо він тебе ув'язнить.

*****) Із документів Мазелиних часів (Жан Балюз) видно, що в гетьманському замку були портрети не тільки французького Людовика, а й інших володарів.

скористав із нагоди ще раз нагадати гетьманові про справи.

— Чи сьогодні московського дяка ваша милість зволить прийняти?

— Що? Може серед ночі накажеш авдієнції з нами мати? — відповів гетьман.

Орлик ледве помітним рухом брів задоволено посміхнувся.

— То може царські дарунки ваша милість бажає оглянути?

— Буде й на це день. А де вони?

— У малій диванній при описі розложені,—повідомив Орлик.

Мазепа подумав.

— Добре, подивимось. Іди там, приготуй усе.

Орлик вийшов.

— Боюся данайських дарів!—тихо проговорив гетьман. Але раптом іздрігнувся, швидко повернув голову до Войнаровського і голосно запросив:

— Ходім, подивимося, Андрію, якими милостями обдарував нас його монарша величність цар.

НА ЛАВАХ, столах і отоманах широкої, увішаної турецькими, литовськими, перськими і молдаванськими килимами гетьманської залі були розложені царські дарунки. На найвиднішому місці на столі лежав розкішний, золотом шитий угорський жупан із блискучими самоцвітними заціпками.

Орлик стояв збоку коло столика, на якому під потрійним золотим свічадом лежав писаний на синьому гербовому папері опис дарунків із великою ляковою печаттю.

Гетьман увійшов, трохи примружив очі від золотого і срібного лискоту розложених тканин і зупинився напроти жупана.

— Венгерській залатой кафтан на сабальх с алмазнімі і яхантавімі запонками в 200 рублей»,—прочитав Орлик із опису.

Мазепа подивився в очі Орликові, і той зрозумів погляд. Торік при тій самій нагоді гетьман висловився: «Дивна московська вдача: дарує й тут же ціну зазначає! Ну, як би тобі, Пилипе, моя гостина подобалася, коли б я тебе так припрошував:—Іж, іж, голубе — все, що бачиш перед собою, гроші коштує!»

Гетьман повернув штивний блискучий рукав жупана, погладив долонею м'який соболевий комір і перейшов до другого столу, де були розложені чудові шкільки сибірських соболів. Збоку соболевих футер лежала крива турецька шабля в золоченій оправі.

—«Три сорока сабалей по 30 рублей сорок,—прочитав Орлик,—і шість пар сабалей по 20 рублей пара».

Гетьман узяв шаблю, вийняв із піхви, упер її кінцем об підлогу і зігнув лезо. Шабля блиснула і, тонко дзенькнувши, випросталася.

— Добра шабля! — похвалив Мазепа. — З правдивої дамаської криці!

— «Сабля турецкая в залатой аправе с ізумрудними і алмазними іскрами ціною в 200 рублей», — пояснив Орлик.

Мазепа підніс шаблю до очей, подивився на арабський, золотом насічений напис, голосно зацікнув її в піхву і поклав на столі.

— «Мех рисій в 15 рублей».

— «Две лісіци чарнабурия па 20 рублей каждая».

— «Гесподь гарнастаєвий в 80 рублей», — вичитував Орлик.

Гетьман затримався коло золотої перської тканини з хвилястими срібними і темнозеленими розводами по блискучому полю й узявся пальцями за її край.

— «Ізарбаф залатой с травами сребряними, різними шолками шітай», — прочитав Орлик.

— «Атласу сребрянава чешуйчатава і алтабасу струйчатава турецкава па 10 аршін».

— «Бархату краснава валністава і зельонава двоємарховава ритава — па 12 аршін».

— «Об'ярі сребрянай мелкатравчатай персюцкай 10 аршін».

Далі лежали на лавах і софах камки, тафта, байбарек, мухояр, штамети, порп'яни, зуф, киндяк, кашемири, бухарський кумач, байки, бязь та інші сукняні, едвобні і вовняні тканини.

А збоку, широко розпростерті на довгих столах і звішені краями через лави на підлогу, лежали розкішна завіса до постелі з балдахином і багатий турецький намет.

— «Сень к пастелі ізарбафная, об'яр'ю падбітая, па ней трави залатіє і шолкавіє, с балдахінам, кружевам залатим атароченим».

— «Шатьор пахадной турецкай новай, златам шітай».

Коли гетьман оглянув усе, генеральний писар додав:

— Крім цього, господареві гетьманського його милости двору із царських дарів передано на сховок: бочку рейнського вина, 300 цитрин, великої білуги 10 ребин, 25 малих білуг, 30 сьомг, 80 стерлядів, дві бочки новгородського оцту і 20 відер оріхової олії.

— Ціни не подано? — раптом із глумливою усмішкою запитав Войнаровський.

Гетьман швидко повернув до нього голову і суворо зсунув брови.

— Чомусь нема, вашмосць, — поважно, але з явною іддю в голосі, відповів Орлик.

Гетьман повернувся й, удаючи, немов не чув сказаних слів, мовчки вийшов із залі.

Коло дверей чекав на нього старий дворянин Карпіка*). З низьким уклоном він привітав гетьмана і повідомив, що вечеря подана.

Орлик приступив до гетьмана, щоб побажати йому доброї ночі, але Мазепа затримав його.

— Почекай-но, не спішися. Виш'єш зо мною чарку волоської цинамонової горілки, що мені її його милість мультанський господар на свята прислав. Бо молодь бач яка тепер пішла! — і він показав очима на Войнаровського. — Нам, старим, уже нема з ким і випити по-козацьки.

У маленькому покійчику при гетьманській їдальні, куди Мазепа, Орлик і Войнаровський зайшли перед вечерею вимити руки, уже стояли налиті водою мидниці. Збоку з наготовленими свіжими рушниками стояли слуги.

Жартуючи і пересипаючи розмову з Орликом веселими дотепами, Мазепа намилив руки, коли раптом почув збоку від Войнаровського:

— Кому, як кому, а ясновельможності вашій по оглядинах дарунків треба таки добре вимити руки. Як це той Шакеспіар про дьоготь сказав?

— Андрію! — сердито перебив його гетьман. — *Co zanadto, to...—знаєш?**) Non unquam tacuisse noset***)*.

Войнаровський замовк.

Мазепа витер руки, розчесав щіточкою довгі шляхетні вуса й увійшов до їдальні. Там, стоячи за спинками відсунених крісел, уже давно чекали на нього слуги.

На накритому столі в срібному посуді із золотими Мазепиними гербами парувала під покрішками гаряча вечеря.

*) «Дворянин» — придворний.

**) Польське: *Co zanadto, to niezdrowo*. — Що занадто, то нездорово.

***) Латинське: Мовчанка ніколи не зашкодить.

РАНОМ другого дня, коли Мазепа в своєму широкому бухарському халаті сидів перед цируликом, від одного з прислужників він довідався, що в малій портретовій залі уже чекають на нього єнеральний писар Орлик, єнеральний осавул Ломиковський і командант московського стрілецького полку в Батурині полковник Анєнков.

При згадці про Анєнкова гетьман легко всміхнувся.

Ага, царський післанець уже, значить, довідався, що він приїхав, і прислав стрілецького полковника просити про авдієнцію! Якийсь дуже ретельний і нетерплячий цей царський дяк. Чи не думає часом він, що Мазепа ось зараз таки тих дванадцять тисяч козаків йому виставить? На, мовляв, забирай, а як іще треба буде — скажи тільки! Аякже!

— Но, голи вже! — сердито проговорив гетьман до цирулика, що старанно виміщував у срібній мисочці мило.

І коли цирулик із щіточкою в руці наблизився до Мазепа, він закинув назад свою гарну, з міцним кучерявим волоссям голову і, дивлячись на позолоту шкіряного оббиття стін, став думати про Анєнкова.

Ні, цей іще найможливіший із усіх їх! Зовсім навіть неподібний до тих усіх московської породи людей, яких натуру гетьман давно вже добре вивчив.

І самозадоволено пригадав собі, як торік цей самий стрілецький полковник, коли його Москва призначила на вищу, воввідську посаду до Путивля, звернувся до високої гетьманської протекції обстати за ним у Москві і просити там, щоб його залишили на старому полковницькому становищі в Батурині. Ну, певне — в тому Путивлі він і десятої долі тих гараздів не мав би, що має тут при гетьмансь-

кому боці! Зате — що й казати — в Анєнкові він має надійну і цілком довірену людину. Замість шпигунства за гетьманською особою, для якого нарочито його представлено сюди, цей полковник дає до московського Тайного Приказу якнайліпші реляції про козацького гетьмана та його непохитну вірність цареві. Ба — ті реляції перед тим, як відсилати до Москви, навіть таємно перечитує Орликові в повній надії, що той перекаже їх зміст своєму рейментареві.

Цирулік скінчив голити, і Мазепа встав.

— Кунтуш! — наказав він шатному, що вже давно чекав збоку.

А за кілька хвилин, умвтий, напарфумований, свіжий, у срібному кунтуші з білим, розшитим голубими шовками підкунтушшям, Мазепа, побрязкуючи шаблею, ввійшов до їдальні.

Там уже чекав на гетьмана Войнаровський.

Був останній день різдвяного посту — і, згідно з порядком, заведеним у гетьманському домі, на перше снідання, oprіч чорної турецької «каффи», герби-the*), конфітур і сластьонів із медом, нічого більше до столу подано не було.

— Як спалося? — сідаючи і вдихуючи в себе повними грудьми аромату кави, запитав гетьман і, не чекаючи на відповідь, поцікавився: — Но, а що там у сьогоднішній пошті є?

— Лист від її милости бабці-ігумені Марії Магдалини**), лист від архієпископа чернігівського***), ще там кілька інших і часописи, ваша милосте: голєндерські, данські, франдузькі і пара номерів «Stockholms Posten».

— „Stockholms Posten“? — швидко перепитав Мазепа, ковтнув пару разів із філіжанки, пережував кусень сластьона в роті і витер серветою уста. — Зараз шведські часописи на столі мені покладеш, а решту переглянеш і всі відомості про війну в них зазначити.

Потім устав і сквапливо вийшов.

*) У тих часах кава мала назву «каффа», а чай — «herba-the».

***) Мати гетьмана Мазепа — Маринна Мокієвська. Від 1666 р. — сестра Луцького Христовоздвиженського Братства, пізніше — черинця з ім'ям Марії Магдалини, ігуменя Кievo-Печерського Вознесеньського жіночого монастиря, а від р. 1701 ігуменя глухівського монастиря.

****) Івана Максимовича (1697—1712).

— Преси! — сказав він на ході слугі.

І коли, сідаючи в фотель, озирнувся, побачив, як до покою входив полковник Анєнков.

— А-а, здоров, здоров! — весело зустрів його гетьман. — Носом чую, що не з власної тільки охоти, а й із чужого припоручення провідати нас прийшов-есь.

Анєнков низько вклонився. З шанобливою усмішкою дивлячись в очі гетьманові, якого стрілецький полковник щиро любив і поважав, він, із добре засвоєними правилами гетьманської етикетки, відповів:

— Вельмі радий бачити яснє вельможнава дабродія, єво міласть пана гетьмана в добром здравії і блаґапалучії. Ваша яснавельможнасть із празарлівостю своєво високава розума ізволілі верно угадать. Жєлая лічно засвідетельствовать майо ніжайшее пачтеніє, імею від ґасударєва посланца парученіє узнать, кагда вапа мілость ізволят уделіть єму время для асабістава пабачєннєя?

Анєнков за час свого побуту в Батурині трохи навчився по-українськи й у розмовах із гетьманом та старшинами пересипав московські слова українськими.

— Вельми, вельми, пане полковнику, за пам'ять про нас тобі дякую, — відказав гетьман. — А високому його прєсвітлої величності резидентові сказати можеш, що я радий хоч зараз його прийняти.

Анєнков уклонився і, відступаючи плечима назад, подався до виходу.

— Почекай, почекай-но, пане полковнику, — задержав його Мазєпа. — Думаю, же не відрєкомендовав-єсь нас високому гостєві, що тут уперше в нас у Батурині, як страшних звірів із бїльмами на чолі? Що?

Анєнков зрозумів натяк і тонко всміхнувся.

— О, ваша милість може бути цілком певний, що Анєнков завсїгда з високим рєспектом ставиться до великомилостивої особи вашої ясновельможности!

І, на знак доказу, приклав руку до серця.

— Дякую! — щиро відказав Мазєпа. — Дуже дякую. Отож післанцеві його величности скажеш, що прииму його в полудневій годині.

Стрілецький полковник низько вклонився і вийшов.

До покою зараз по ньому ввійшли разом Орлик і перший генеральний осавул гетьманського рєгіменту Іван Ломиковський.

Мазепа нахилом голови відповів на їх привітання і звернувся до Ломиковського:

—Пане осавуле! Другому генеральному осавулові Скоропадському і надалі для зв'язку з особою царського резидента бути, а тобі доручаю догляд за святочними нагородами для чинів регіменту нашого, як і чинів стрілецьких.

Високий, стрункий Ломиковський, притримуючи рукою довгу криву шаблю при боці, схилив перед гетьманом білу, блискучу, круглу голову з левержетом*).

—Хто з полковників до Батурина приїхав?—запитав його гетьман.

—Лубенський, гадяцький, переяславський і наказний ніженський, ваша ясновельможносте.

—Гадяцького полковника Боруховича зараз по обіді до мене пришлеш!—наказав Мазепа і повернувся до Орлика, що з грубою текою в руді чекав на кінець гетьманської розмови з генеральним осавулом.—Маєш що до підпису, пане писарю?

Орлик виструнився.

—Накази по полках про виставлювання віх із соломою на шляхах.

Мазепа приємно здивувався.

—Як? Уже? Чи твоя канцелярія ночами не спить, що так прудко справляється?

І простягнув руку до столу.

Орлик випередив його рух, швидко взяв із золоченого пугаря на столі гусяче перо, вмочив його в каламар і, тримаючи за борідку, подав гетьманові.

Мазепа взяв перо і з пишним розчерком підписав десять універсалів для кожного полку. Але, коли відхилляючись усім тілом на спинку фотелю, повернув голову вбік, запримітив, що Ломиковський стоїть далі на місці.

—Ти ще тут?—запитав він.—Щось сказати маєш?

—Одна маленька таємна справа до вашої ясновельможности.

Орлик насупився. Ну, бачиш, який цей Ломиковський! Стільки часу, чекаючи на гетьмана, говорив там із ним і ні півсловом про ту якусь „маленьку“ справу не загикнувся!

* У старовину, за гетьманських часів, і старші віком, і молодші люди часто виголювали голову, а над чолом залишали тільки пасмо волосся, що спускалося наділ, на чоло; це пасмо називали „левержетом“.

У всіх генеральних старшин була якась особлива, до хворобливості доведена слабкість здобувати до себе гетьманське довір'я в інтимних з ним розмовах.

— Добре, зараз! — сказав Мазепа.

І, зробивши кілька дрібних завваг Орликові, повернувся до Ломиковського.

— Ходім!

Орлик зібрав папери із столу й, укладаючи їх до теки, заздрісно подивився вслід генеральному осавулові, який, відчинивши перед гетьманом двері, пропускав його попри себе до внутрішніх покоїв.

У маленькій дальній світлиці гетьманського дому з оббитими луданою матерією стінами, що серед старшини мала назву „таємної залі“, гетьман сів і подивився на Ломиковського.

— Що доброго скажеш?

Ломиковський шанобливо схилився.

— Уночі прибули до Батурина запорозькі послы, щоб, за звичаєм, привітати із різдвяними святами вашу ясненьовельможність. Але нині довідалися, що є тут московський дяк, і ознаймували, що ні за що на світі разом із царським послом у гетьманському домі бути не хочуть.

Мазепа насупив брови.

— Хотіли були вже, — говорив далі Ломиковський, — із Батурина від'їздити, але я упросив їх затриматися, заки про це з вашою милістю не поговорю.

— Хто із запорожців приїхав? — глухо запитав гетьман.

— Січовий осавул, бунчужний, один курінний і п'ять старших козаків із військового товариства.

Мазепа задумався.

— А чи ти там не довідався, які тепер настрої на Запорозжжі?

— Настрої, ваша рейментарська милосте, такі, що все Запорозжжя що-хвилини кинутися на Гетьманщину готове, щоб тут вирізати вщент московських людей.

Мазепа довгий час сидів мовчки.

— А скажи, — підняв він нарешті голову, — бачив їх у Батурині хто?

— Кого? Запорозжців? Як не бачити, ваша рейментарська милосте! Всі знають, же вони тут.

— Так!..—постукуючи пальцями по столу, сказав задумливо Мазепа.

І раптом, розсунувши зморшки на чолі, оживився.

— Зробиш так,—заговорив він швидко.—Скажеш їм, що я всією душею хочу бачитися з ними і говорити у вельми важних справах. Розмовляти з товариством буду окремо, на самоті, але не раніш, як пробудуєся царського посла. Тож одним духом їх вивези звідси на гетьманський хутір у Опудах...—тільки знаєш як?..

І з-під брів подивився на Ломиковського.

— ... Щоб жодна душа на світі не донюхалася, де вони поділися, чувш?—і там пару день перетримаєш їх. Завтра, або може й пнині ще, я до них Войнаровського вишлю, а по святах сам там буду. А по цілому Батурину вістку пусти, же запорожці не хотіли бути на прийнятті в гетьмана і повернулися на Січ. Зрозумів-есь?

І, наказавши, щоб уконтентували запорожців *honorifice**), як належить важним послам, додав:

— Це все, Іване, на тебе покладаю.

— Слухаю — вклонився Ломиковський.

Він хотів був уже йти, але гетьман затримав його.

— Скажи, а чи так, знаєш, чином своїм, чи що, запорожці нічим більше ворожости до московитів не виявляли?

І знову з-під брів зиркнув на осавула.

— Цебто якоїсь, питаюся, демонстрації, чи чого там, супроти московських людей не вчинили?

Ломиковський насторожено вислухав, подумав і, раптом угадавши гетьманову думку, прояснів на обличчі.

— Чином іще не виявляли, милосте ваша, але, коли того треба б було, проявити можуть.

Мазепа враз відхилився всім тілом назад.

— Ну, бачиш. Тільки дивись, щоб потім і ти, і я якоїсь халепа з того не мали!

Осаул весело всміхнувся і жваво ворухнув бровами.

— Ясновельможність ваша *piscem natare docet***). Яюсь уже й із поважнішими ділами справлявся, то думаю, милосте ваша, що не осоромлюся і на цей раз.

І, швидко повернувшись, вийшов.

*) Лагінське: З честю, почесно.

***) Лагінське: Вчить рибу плавати.

ЦАРСЬКИЙ післанець прибув до гетьманського замку з кількома людьми свого почоту. Серед них був син charge d'affaires короля французького в Москві маркіз де-Монтеспан, що, відбуваючи подорож до Відня, скористав із нагоди побувати в невіданій ним козацькій столиці.

Прийняття відбулося в великій портретовій залі.

Після урочистих привітань і квітчастого Мазепиноного слова, в якому гетьман дякував його пресвітлій величності цареві за високу монаршу ласку до нього і до всіх чинів регіменту гетьманського, — до дяка Петухова підійшов другий генеральний осавул Іван Скоропадський. Він ввічливо вклонився післанцеві і повідомив, що його милість ясновельможний хоче відбути авдієнцію з царським резидентом *solus com solo**).

Тонка гетьманова упередливість приємно здивувала Петухова. З чемним усміхом він відклонився і відповів, що хотів сам просити про це ясновельможного.

Відпроваджувані генеральним осавулом Скоропадським, Мазепа і царський післанець відійшли до дальніх апартаментів.

— Чи ексцеленція *le ministre* не споріднений із фамілією баронів д'Орликів моравських? — підходячи до Орлика, запитав маркіз де-Монтеспан.

— Оуї, *marquis!****) — відповів Орлик. — Мої предки походять із Чехії. Підчас гуситеських війн вони перенеслися звідти до Польщі, а з Польщі на Україну.

— Маю особливу приємність, — сказав маркіз, — заізнатися з паном міністром. Барона д'Орлика я знаю особисто досить близько.

Маркізову увагу звернув на себе елегантний, тонкий

*) Латинське: Віч-на-віч.

**) Французьке: Так, маркізе!

у манерах Андрій Войнаровський. Не спускаючи очей із нього, де-Монтеспан нахилився до Орлика і про щось тихо запитав.

Войнаровський помітив цей рух. Він подивився на пишну, напудровану маркізову перуку, на білосніжне жабб, на тонку золочену шпаду, що задирала ззаду край шовкового, шарудливого, жовто-гарячого каптана, на стрункі, туго обтягнені тонким трикотажем ноги в блискучих лякових черевиках із золотими бляхами і, чуючи на собі доброзичливий погляд де-Монтеспана, підійшов до нього.

— Маю надію, що екзотика козацького краю не зробила на маркіза враження *plenaе feritatis*?) — ввічливо схилиючись, запитав він.

— О, навпаки, принце! — поспішив заперечити маркіз. — Я в захопленні від козацького краю і козаків!

Войнаровський низько вклонився.

А Монтеспан, не спускаючи з Войнаровського свого щиро захопленого погляду, обережно запитав, чи міг би він просити його про одну річ?

— Служу! — брязнув острогами Войнаровський.

— Буваючи при різних дворах, — заговорив маркіз, — і маючи нагоду говорити з різними людьми про різні речі, принце, я чув, що володар козацького краю має величезну, найбільшу в світі збірку рідкої зброї, якої я є великий любитель. Чи міг би я, користаючи з перебування в замку козацького гетьмана, оглянути цю збірку?**)

— *Mon dieu!***)* Але-ж звичайно, маркізе! — скрикнув Войнаровський і повернув голову до Орлика. — Чи пан снерал не відмовився б служити маркізові своїми цінними поясненнями?

Орлик відійшов, відчинив двері до сусідньої залі з довгим рядом вікон, що виходили в густо засипаний снігом гетьманський сад, і ввічливим жестом запросив туди гостей.

— Велика бронна зала, — пояснив він.

*) Латинське: Остаточної дикости, дикунства.

**) Про цю величаву збірку згадує француз Жан Балюз в одному дуже важному історичному документі, недавно відкритому І. Борщаком у паризьких архівах.

***) Французьке: Мій Боже!

Гості переступили поріг і в здивуванні зупинилися: зброї в залі було так багато і вилискувала вона такою масою різних оздоб, що очі буквально розбігалися навколо, не знаючи, на чому зупинитися.

— Adorablement! Excellement!*) — скрикнув маркіз.

Орлик підвів гостей до найближчих міжвіконь, на яких була розвішана різна ручна гостра зброя: шаблі, палаші, мечі, тесаки, ножі, кинджали, бердиші, списи, рогатини, рапіри, багієти, ятагани, протозани, алебарди, совні, еспонтони, кончари. Серед цих різної форми, походження і виробу сталевих лез висіли різnorodні піхви і покривці, обкладені золотом, сріблом, оксамитом, едвобом, шкірою й усипані різним камінням.

Увагу всіх звернула коштовна старолитовська шабля з золотою насічкою на криці, що міцно сиділа в багатому різбленому з червоного золота держаку, всипаному по різьбі діамантами, ізмарагдами і туркусами.

— Шабля великого князя литовського Витовта, — пояснив Орлик.

Побіч висіла чудова кавказька шабля із срібним держаком і срібною, чорною оздобленою піхвою.

— Шабля, як запевняє дехто з знавців, грузинського царя Іраклія, — сказав Орлик.

Далі на надвіконнях і міжвіконнях висіли різних виглядів пістолі з золотою і срібною насічкою на цівках, замках та есадах і різними оздобами на держаках із моржової і слонової кости, з міді, коралів, самоцвітів, емалі, срібла, бронзи і золота.

За ними були розміщені всяких видів праці і порохівниці з різаного дерева, буйволячого рогу, шкіри, золота, срібла з черню, а далі величезна збірка різних рушниць: московські піцалі, німецькі самопали, турецькі янчарки, донські мушкети, польські і литовські карабіни, аркебузи, мушкетони, тромбьони, різні пістолі — із шкотськими, пруськими, турецькими, гішпанськими й іншими замками та різного роду курками.

Поперечна стіна була обвішана блискучими панцирями, кірасами, оправленими в золото щитами та різними шишаками і шоломами, а вся стіна напроти вікон блищала багатими оздобами всяких форм і різного виробу булав і пірначів, козацьких, польських, литовських, турецьких і татар-

*) Французьке: Дивовижно! Чудово!

ських бунчуків і, наприкінці, багатющої колекції старовинного сагайдачного приладдя.

Тут, серед різних луків, багатих, обтягнених састами, оксамитами, парчею і гаптованих золотом лукових покривців і дорогих, усипаних камінням сагайдаків із стрілами, висів дуже коштовний золотий сагайдачний прилад. Як пояснив Орлик, він належав одному з кримських нуредин-султанів і дістався до козацьких рук по недавній битві з невірними.

Заля була оглянена.

— *Miraculeusement! Je jure sur l'honneur — à merveille!**) — повторював маркіз.

— Але це не все, — повернув до нього голову Орлик і відчинив двері до другої залі, також увіпаній зброєю**).

А в цей час у протилежному кінці великого гетьманського замку, в „таємній“ луданій залі наріжної прямокутної вежі, Мазепа при зачинених дверях вів розмову з довіреним царським послом.

Із самого початку, як тільки Петухов залишився насамоті з Мазепою, він вийняв із кишені свого золотом тканого каптана залякований царський пакет і з низьким уклонном передав його гетьманові.

Мазепа взяв шанобливо пакет, поцілував печать, розломив її, розгорнув писану на грубому гербовому папері грамоту і почав читати.

«Божією поспешествующею міластію ат Пресветлейшава і Державнейшава Гасударя, Царя і Великава Князя Петра Алексєвїча, всея Великія, і Малия, і Бєлія Россїї Самодержца, і прочая, і прочая, і прочая.

«Нашево Царскаво Вєлічества подданному, лєвава бєрєга Днєпра і Войска Запарожскава Гєтману, Вєлікой Рїмской Імперїї князю і славнава чїна Святово Апостола Андрея Первозваннаво Кавалєру со всем Войском Запарожскїм Нашє, Царєкава Вєлічества, мїлостївоє слово.

«Понєжє Нам, Вєлікаму Гасударю, Нашему Царскому Вєлічеству, вєдомо стало, што нєпрїятєль Наш,

*) Французьке: Дивовижно! Клянусь честю — чудово!

**) Жан Балюз, що був переїздом у Батурині і відвідав Мазепу писав: „Гетьман показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, яку я бачив на світі“.

Король Шведской, в дерзновенном намеренні противу скипетра августейшаво саюзніка і приятеля Нашево, Короля Польскаво Августа, зело сваім маршем ко владеніям єво спешит, таво раді заблагаразсуділі Ми, даби ви, верний подданий Наш, мало што при себе войска аставіші, наіскорее всю свою конницу, однако в числе атнюдь не менше 12 тысяч, с добрим командіром ізготовів налегке, в поход вислали, чем неприятелю немалую диверею можете учініті. Ми би зело желалі, даби ви самі, Гаспадін Гетман, с тою конницею билі, но нудіть вас к тому не можем і для таво предкладаем сіе на ваше благаразумное гетманское разсмотреніе. Однако ж сказанное немедленно надлежит учініті, ведая Нашу великую і зело ащутительную в том потребу.

«Пребивая і надалее с неот'емлемою Нашею Монаршею мілостію к вам верному подданому Нашему, к Генеральной Старшине с Полковниками і всему Войску Запорожскому с народом Малорасійским за верную і радетьельную службу, с каковыми і впрядь вам со всяким усердіем служіть Нам подобает, і абнадьоживая вас, што Ми, Великій Гасударь, нікагда в мілості Сваей к вам не атступім, об ісполненіи сево через Нашево гонца і уполномоченнава посла, Гасударственнава Посольскаво Пріказа дяка Ансіма Петухова, ждьом немедленнава от вас уведоменія.

«Дан в главном Нашем стане, місяца Декабря 12 дня. Пьотр».

Мазепа поклав лист на стіл, сів і, дивлячись задумливими очима на золотий камзол Петухова, почав говорити:

— Сам Бог свідок того, з якою пильністю ми в так короткому часі вже сімнадцять тисяч війська з двома наказними гетьманами до Лівонії вислали. Щоб військо стрункіше було, останній корпус силою 14 тисяч козаків виправили-сьмо під командою нашого гетьманського сестрінка, ніженського полковника і стольника Івана Обидовського. Нема мови про те, щоб ми про вислання третього, а, коли б треба було, то й четвертого козацького відділу на допомогу царським, його монаршої милости ратним людям не подбали, але...

І, тяжко зідхнувши, Мазепа почав жалуватися на те страшне лихоліття, що його переживає Україна.

На Запорозжжі ворохобня. По всій Гетьманщині вештаються запорозькі післанці і підбивають народ до лепослуху гетьманові та на бунт проти Москви. Він, гетьман, не має ніякої певности, що одного якогось дня його самого за дуже ревну службу цареві не скинуть і на гетьманське становище не оберуть першого-ліпшого пройдисвіта, як от, скажемо, того Петрика*), що всім стільки лиха накоїв. За цих обставин висилати негайно козаків у похід, та ще в такому числі, як того хоче цар, було б великим ризиком. По-перше, зібрати якийсь, навіть невеличкий, відділ під цю пору ледви чи вдасться. Народ почне масово втікати на Запорозжжя або на правий беріг до полковника Палія і тільки збільшить колотнечу. По-друге, коли б якимсь дивом той відділ і вдалося зібрати, повстало б велике питання, чи буде він здатний до якихось операцій проти шведів і чи не почне переходити на ворожий бік, як то вже було з відділом полковника Іскри. Не треба забувати ні на хвилину, що козаків до цього часу, за рідкими виїзками, не посилали в далекі походи. Козак знав свою Україну і поблизькі з нею степи. Це треба завсіди на увазі мати. А по-третє, — і це найголовніше, — як може він, гетьман, у такий момент внутрішньої ворохобні на Україні та по близькості татарської Орди, залишатися зовсім без війська? Тим-то, бажаючи від щирого серця всіма силами допомогти цареві, він боїться, як би часом та допомога не счинила біди. Чи не ліпше було б якось обійтися без козаків і трохи перечекати. До літа він, гетьман, обіцяє заспокоїти край і тоді сам, зібравши поважні сили, вирушить на допомогу цареві.

Мазепа пильно подивився на царського посла і продовжував.

А тепер становище таке, що ось він, рейментар, що має видати наказ про збір війська, зовсім не певний того, чи не зібралася вже там десь голота і чи не йде на

*) У 90-х роках 17-го століття на Запорозжжі появилася біглий писар гетьманської канцелярії Петрик і почав підбивати Січ на повстання проти Мазепи. Частина запорозців піддалася намові й укупі з Кримською та Білгородською ордами виступила в похід на Гетьманщину. Гетьманські полки під команду самого Мазепи негайно вирушили проти

Батурина, щоб скинути його та почати різню московських людей.

Мазепа на хвилинку замовк і сумно схилив свою сиву голову.

—Що на Україні нашій діється, про те найліпше самі факти говорять. Не далі, як учорашнього дня, сюди, до гетьманської резиденції нашої, приїхала, згідно з старими нашими звичаями, делегація від Запорозької Січі, щоб поздоровити гетьмана із святом Христового Різдва. Запорожці довідалися, що тут перебуває високий його преможної величності резидент, і демонстративно відїхали сьогодні назад. Цього мало: ось зараз ознаймували мені, що, відїжджаючи в поворотну дорогу з Батурина, запорожці розібрали до нага кількох царських драгонів, зв'язали їх і поклали на снігу перед ратушем, а на ратуші предерзький свій декрет вивісили: „Всім вобец і кожному зособна, кому о том відати належить, ознаймуємо, як з усіма москалями, на Україні сущими, тоє буде“. І підписалися під декретом: „Запорожці“. Я негайно в погоню за зухвальцями вислав компанію козаків моєї гетьманської корогви, щоб харцизів по руках скувати і на горлі за імпертиненцію, през них ученешную, та за аrogантськеє декрета писаніє покарати. Але хто може те відати, чи не поїхала та компанія в протилежний бік? Одверто признатись мушу, що тепер становище моє таке, що я нікого довкола себе не маю, на кого з певністю міг би покластися.

Петухов знав уже про цей інцидент. Перед тим, як виїздити з стрілецького полку до гетьманського дому, йому, з доручення Ломиковського, оповів про це представлений до особи посла генеральний осавул Скоропадський.

Царський посланець мовчки подивився на старого засмученого гетьмана і його обійняв страх на думку про поворотну дорогу до Московщини. Ну, й край! Ні, це якийсь котел із кипучою смолою, а не чарівна країна тихих верб, задумливих пісень, карооких Марусь і блискучого місяця в небі, про яку він стільки наслухався в Москві!

А Мазепа, помічаючи, що слова його роблять відповідне враження на царського посла, говорив далі, доводячи Петрика і розгромади його.—Сам Петрик наклав головою. Деякі українські історики схильються до думки, що всю ту історію з Петриком організував сам гетьман, щоб не дати змоги цареві Петрові витягати з України козаків на свої війни.

дячи всю небезпеку рекрутувати під цю пору людей на Україні.

— Подумати й те, — говорив гетьман: — з наказним гетьманом Обидовським, небожем моїм, я вислав 4000 козаків полку ніженського, стільки ж людей полку чернігівського з полковником Юхимом Лизогубом, по 1000 козаків із полків київського, прилуцького, миргородського і стародубського при полковниках і чотири компанійські полки полковників Чечеля, Шульги, Степановича і Пашковського. Та раніш перед тим полковника Іскру з 3000 полтавських козаків виправив. Спитатися хочу, з яких полків тепер я військо набиратиму і з ким його вишлю? Відправити решту позосталих компанійських моїх полків? Але-ж тоді мені й із хати вийти не можна буде! Ні, ні, я дуже прошу ознаймувати цареві, що, виславши ще один козацький відділ, тільки запалю порохову бочку, на якій сижу.

Приказний дяк слухав, згоджувався з гетьманом і пообіцяв усе це вяснити цареві. Мазепа дуже подобався йому своєю щирістю, простотою, ввічливістю і розумом.

Гетьман тонкістю своєї спостережливості помітив це. Він використав момент, щоб нагадати москалям про їх кривди.

— При цій okazji прошу вчинити реляцію його монаршій величності про причини, які викликають ворохобню між козацтвом і посполитим людом нашого краю. Січ бунтується тому, що на землях Війська Запорозького почали будувати московські городки і фортеці. Січ вбачає в цьому замах на її старовинні права, а права ті та привілеї вона береже свято і ненарушно. Щодо реєстрового козацтва і поспільства, то повинен я сказати, що першою причиною їх обурення є велика ароганція, неповздержливість і непошанування прав малоросійських, що їх чинять постійно на нашому народі царські раїтні люди й усякого роду чини так у Лівонії, як і тут, на Гетьманщині. Я маю цілий реєстр скарг від полковників на місцях і від Обидовського з-під лівонської Печери на великі кривди, поповнені на наших людях. І козаки, і поспільство — всі злостяться на мене й одностайно підносять крик: «Гинемо під москалями!» У всіх одна думка в голові — переходити на правий беріг до Палія. Про це я вже багато разів писав і ще раз його величності писатиму — і з цим треба негайно дати

якусь раду. А друга причина заколотів — недавня заборона вивозити тютюн і горілку з України до московських міст, а також заказ приватного промислу салітри на наших землях. Доки нам у цьому якогось уконтентування від вас не буде, доти годі сподіватися люд наш втихомирити, а, не втихомиривши його, годі козаків у походи висилати. Facile dictu, difficile factu*), — закінчив гетьман.

Але пригадав собі, що московські люди мало що тямлять на латині, і додав:

— Без чогось з вашого боку тяжко сподіватися чогось доброго і з боку нашого.

Слова Мазепині цілком переконали Петухова, що забирати козаків з України тепер не час. Він пообіцяв порушити перед царем усі ці питання і перейшов до іншої, дрібнішої, але дуже дражливої для Москви справи.

Стародубським полком командує полковник Михайло Миклашевський. Московське правительство дуже невдоволене з порядків, що він завів у своєму полку, і просить гетьмана замінити Миклашевського кимсь іншим**). Він, наприклад, рішуче забороняє людям свого полку брати шлюби з людьми московської сторони, не дає постою московським служилим людям, обсадив кордон із Московщиною своїми козаками і не пускає на Україну московських купців.

У Мазепи аж підскочило все в душі від шаленої втіхи. Ага, дається, значить, у знаки москалям! Ну-ну, щастя Боже, пане полковнику! Це ж його, Мазепина, далекозорість підказала йому поставити у проводі стародубського, найбільш висуненого в московські володіння полку людину з найяскравіш виявленою ворожістю до всього московського!

Мазепа вислухав скаргу і зробив дуже скорботну міну на обличчі.

Так, так—він розуміє це. Стародубський пірнач***)

*) Латинське: Легко сказати, тяжко зробити.

**) Право іменувати полковників, сотників та іншу полкову і сотенну старшину належало гетьманові. Московські царі, хоч як намагалися урізвати права гетьманів, довго не важилися накласти свою руку на цю прерогативу гетьманської влади, і тільки по Мазепі, та й то не відразу, почали самовільно призначати спершу на сотенні, а згодом і на полковничі посади своїх вибранців.

*) Пірнач - знак влади (клейнод) українських полковників. Інші полкові клейноди: корогва і литаври.

тримає в своїх руках людина, що мало надається до цього високого дигнітарського звання—він давно про це знає. Миклашевський—польського виховання людина, пересякла до шпіку кісток польським духом. Але—що зробиш! Полковник стародубського полку не є в особливій рейментарській обороні і протекції людина, проте в полку вже довгий час і всі до неї там звикли. До того ж стародубський полковник є незвичайно хоробрий та в боях відзначений козак і має величезну популярність серед тамошнього козацтва і поспільства. Рушати тепер його з місця з уваги на загальний настрій в Україні—не знати, чи було б добре. Може ліпше поки-що Миклашевського залишити в Стародубі, а прийде слушна година—і він, гетьман, уже подбає про те, щоб цього полковника забрати звідти.

Таємна розмова на цьому скінчилася. Гетьман висловив жаль, що Петухов погордував його скромною гетьманською оселею і зупинився в стрілецькому полку, побажав його бачити серед своїх почесних гостей на завтрішньому різдвяному традиційному бенкеті і пообіцяв рано вислати до помешкання резидента гетьманські коні, що відвезуть його на святочну службу до церкви.

Зачарований гетьмановою ввічливістю, простотою і ширістю поводження, післанець подякував гетьманові, попрощався і покинув гетьманський двір.

А В ДОМІ у Кочубеїв рух. Від гетьманського маршала прийшло повідомлення, „іж Ёго Милость ясне вельможний Пан Гетьман з okazji великого свята Різдва Христового вельможне сполне панство мосці генерального судії бачити на бенкеті в дому гетьманському вельце жичливе бажання мав висловити».

На родинній нараді було постановлено, що разом із генеральним суддею і панею суддевою на бенкет завтра поїдуть: старша донька Кочубеїв, пані полковникова Ганна Обидовська, що вчора прийшла на відвідини батьків із Ніжена, друга донька, гетьманова похресниця Мотря і зять Кочубеїв, бунчуковий товариш Василь Забіла*). Решта дітей, як малолітні, залишаться дома із третьою донькою Кочубеїв, Марією Забіловою, що була „в стані“ й їхати на гетьманський бенкет через нездоров'я відмовилася.

У покої панни Мотрі зраня сидять кравчихи і дошивають їй дорогий жупан. Уже з десять разів натягали його на стан вередливої панни, але щоразу знаходилася на ньому якась зморшка, що доводила Мотрю до

*) „Бунчукові товариші“—вищий упривілейований стан української гетьманської старшини, що не займала ніяких посад. Звичайно „під бунчук“ (або „під знак рейментарський“) призначали гетьмани окремими чинами обер-салами або вислужених вищих старшин, що виходили „в абшит“ (у стан свочиньку), або молодих людей із знатних козацьких фамілій, що були (звичайно, по виході з київської Академії) „на вакансі“, чекаючи вищих призначень. В одному з гетьманських актів 1685 р. про призначення „під бунчук“ Прокопа Левенца і сина його Івана (згодом, за Мазециних часів—цей Іван Левенець став полковником полтавським) сказано: „Уже і за антецесоров наших водилося, іж годниє і заслужонниє в войську особи, знатносць свою і порядки пристойниє міючі, окриванні (жаловані) були рейментарською зверхностю і для оздоби і поваги рейментарської в воєних походах хажували под бунчуком рейментарським. Теди і ми стариннього в полку полтавськом мужа і заслужоного в войську товариша Прокопа Левенца з сином Іваном, увольняє от полкових служб, причисляєм до тих особ, которис под знаком нашим рейментарським

розпуки. Після останнього гнівного вибуху Мотрі, в якому вона кинула жупаном об землю і, проганяючи всіх від себе, заявила, що завтра зачиниться у своєму покої на весь день і нікуди не поїде, Мотрю якось заспокоїли, і жупан іще раз звужили. Тепер він лежав на ній, як запевняв цілий хор прислужниць, „просто, як улитий“.

І справді, найтонша нитка в світі, здавалося, не всіли була б протиснутися між твердим корсажем і тонкою матерією влиплого в напругий дівочий стан пишного жупана.

Панна Мотря стоїть перед великим лостром і сама це добре бачить, але її вередливість не хоче уступитися перед внутрішнім задоволенням. Панна посилає одну з покойових ще по маму, щоб та прийшла і дала остаточний свій присуд.

Але пані єнеральна суддева, що сиділа в цей час на своїй половині з Обидовською і розглядала її новий парадний парчевий кунтуш, обурено прогнала від себе Мотрину покойову.

— Піди і своїй ясній панні скажи, що перш, ніж просити маму до себе, нехай вона прийде сюди і чемненько мене перепросить за останні свої вибрики. Чула? А до того часу навіть не снилося мені не то на жупан, а на саму її йти дивитися.

У доньки з матір'ю вийшла вчора велика „контроверзія“ з причини нової Мотриної відмови прийняти сватів значного військового товариша стародубського полку Федора Добронизького. Це вже був четвертий жених, якому відмовляла Мотря. Правда; сама пані єнеральна суддева не дуже хотіла Добронизького, але

ходять, аби оба они по нашому приказу всегда являлись при боку нашем і служили би ті служби, которе їм будуть указані“ Бунчукове товариство було свого роду знатним оточенням гетьманів і безпосередньо підлягало генеральному бунчужному. Рангою були бунчукові товариші тільки одним ступнем нижчі від потковничої ранги. За мирного часу гетьмани послуговувалися ними для різних важних доручень. Офіційним обов'язком бунчукового товариства було пильнувати найвищий знак гетьманської влади — бунчук. Бунчукових старшин не мали права судити ні сільські, ні сотенні, ні полкові суди. Були вони підсудні тільки вишньому, т. зв. єнеральному судові, а урядово підлягали тільки гетьманові, генеральному бунчужному та генеральній військовій канцелярії. Іншою, нижчою від бунчукових товаришів, рангою старшин, що так само не займали ніяких посад — були „військові“ або „значні військові товариші“. Ранга ця прирівнювалася до ранги сотника. „Військові товариші“ виконували по гетьманських ордерах дрібніші доручення.

неприйняття Мотрею його сватів дало їй нагоду ще раз пригадати доньці недавно її відмову синові гадяцького полковника Андрієві Горленкові, що був одним із перших женихів на Гетьманщині. Найбільше боліло матір те, що Андрій Горленко, доставши Мотрину відмову, зараз же післав своїх сватів до молоденької і гарної доньки миргородського полковника Марії Апостолівни й негайно достав її руку.

— Вже чотирьом гарбуза дала!— допікала матір.— Що ж ти собі гадаєш — якийсь королевич із-за синіх туманів приїде і на золоченому кораблі тебе з Батурина вивезе? Чекай-но, чекай, поки тебе, кралю, якийсь безногий каліка на дерев'янці не візьме! Коли тобі Андрій Горленко не жених був, то я вже не знаю, якого тобі треба! Київські високі латинські школи покінчив молодий, знатний, гарний, багатий. Чи може тобі заверті, Голову старий наш пан гетьман? То ж чи чувано де в світі люди добрі, щоб похресниця із своїм хрещеним батьком, шлюб брала? Та й те подумати — молоде дівча щоб із старцем подружнє ложе ділило! Не допущу я до цього гріха — чула-сь?

Розмова з матір'ю скінчилася на тому, що Мотря в гніві наговорила купу дурниць, хрюпнула дверима і з плачем утекла до свого покою...

Покоїова вертається до своєї панни і ніяково повідомляє її, що вельможна пані суддева „тепер не мають часу“ на оглядини жупана.

— Що? Не мають часу? — кліпаючи очима, перепитує Мотря і якийсь час неперорухно стоїть із безнадійно спущеними руками.

Але раптова її вдача швидко знаходить вихід.

— Не мають, кажеш? То й не треба: і без Гриця вода освятиться!

І рвучко повертається до своєї першої дорадниці, покоївки-татарки:

— Сукліто, — будеш ти мені за суддю. Кажі — добре?

Перелякані кравчихи благально звертають свої очі на чорнооку Сукліту.

— Як улитий, панно! Ну, прощу вірити мені, вже так тісно лежить, що не то блосі, а блошеняті малому нема права пролізти!

Фривольність Суклітина трохи вражає Мотрю, але

вона дарує це своїй улюбленниці і разом із усіма дівчатами вибухає веселим голосним сміхом.

Кравчихи нарешті відпущені, дворових дівчат відіслано на свої місця. Мотря з Суклітою лишаються вдвох.

— Але ж я так прошу, так щиро благаю золоту панну мою обстати за мною! — улесливо просить Сукліта, здіймаючи з Мотриних плечей убрання і заздрісно дивлячись на пишній дівочий стан і напругу наготу білих вишечених Мотриних рук.

Вона вже в третій раз сьогодні звертається до своєї панни про заступництво: пані суддева рано сьогодні закликала її до себе і рішуче заявила, що виною всіх вибриків її панни є тільки вона, Сукліта, що цього пані суддева не потерпить від «виростки»*) і що її віддадуть на скотний двір, а потім силоміць видадуть заміж за старого вівчара Гарасима.

— Не бійся, дурненька! — заспокоює Мотря. — Доки я тут, доти при мені будеш.

— А коли моя люба панна гетьманшою стане? — лукаво питає Сукліта.

— Що? — і Мотря всім тілом рвучко повертається до неї. — Що ти сказала, Сукліто?

— Вже забула, що сказала, — вивертається Сукліта.

— Ану ще одно слово — і я сама тебе на коровню відправлю.

Але хитру татарку не залякаєш. Хто в цілому домі знає ліпше панну Мотрю, як не вона, Сукліта, що змалечку має нагоду день-денно вивчати її примхливу вдачу?

— Сама на скотний двір зголошуся і за старого Гарасима заміж піду, тільки б мою панну в гетьманських покоях бачити, — каже вона.

Мотря сердито тупає ногою.

— Замокнеш ти?

— Вже мовчу. Але хіба я не знаю, як наш ясновельможний мою любу панну кохає? І чим не пара наш гетьман із ясновельможною панною? Кажуть, застарий. А я б двадцять молодиків на нашого ясного гетьмана не проміняла. Який ставний, який стрункий, який гречний, який добрий і розумний! А заспіває, то...

*) „Виростками“ називали в тих часах слуг, що виростили в домі, або вихованців приймаків.

— Сукліто, востаннє питаю — хочеш до коровника?

Татарка враз мовкне, низько схиляє свою голову і ховає обличчя в подолі Мотриної спідниці.

— Не буду, не буду вже. Одно тільки знаю: такої доброї, такої золотой панни, як моя, на всій Гетьманщині нема.

Мотря сміхотливо дивиться зверху на свою улюбленницю.

— Дурненька ти! А скажи — нічого не чула, чи пан гетьман залишається по святах у Батурині, чи кудись їде?

Сукліта витягає шию й уважно прислухується до Мотриних слів.

— Чи залишається? — перепитує вона. — Цього певне не знаю. Чула-м, ніби пан гетьман знову кудись виїздить. Але я сьогодні ще довідаюся про це від гетьманської служби.

Від пильного татарчиного ока не ховається, як великі, темні, з довгими повіками очі її прегарної панни заволікує серпанок якогось ніжного смутку і задуми.

Мотря раптом стає тиха і повертається до вікна.

Крізь замержані морозом круглі шиби в олов'яних рамах видно білі, засипані снігом дерева величезного Кочубеєвого парку, на вершечках яких сидять чорні задумливі ворони. Але очі Мотрині дивляться поміж деревами кудись далі, за парк, туди, де невидний очам, але такий ясний в уяві, розлягається широкий пишний гетьманський двір.

Сукліта якийсь час стоїть мовчки і пильно дивиться ззаду на свою панну. Потім хитає головою, обережно підступає до неї і тихим, ледви чутливим шелестом говорять через плече на вухо Мотрі.

— Сукліта дурна, Сукліта нерозумна. Але хіба Сукліта не бачить, як моя ясна панна в думках про одно і те саме шарпає свою душу? Я знаю все. Все, все знаю, люба панно моя!.. Знаю і всім, що буде в силі, допоможу своїй ясній кралі. . .

Мотря, притулившись чолом до холодної шиби вікна, мовчки слухала Сукліту.

Було ще темно, як у спальню до Войнаровського ввійшов його слуга Лавро, поставив свічник на столі, обережно відхилив край тяжкої альтабасової завіси над постілью і тихо закликав:

— Ваша милосте! Ваша милосте! Від ясновельможного прислали сказати, що пора бути готовим до церкви.

Войнаровський розкрив очі, здивовано подивився на слугу і, нарешті зрозумівши, чого від нього хочуть, сів.

— Що? Вже? Котра хіба година?.. Де гетьман?

— Звольте убиратися, милосте ваша.

Войнаровський подивився на розгорнену на столі Мольєрову «Ecole des femmes», яку до пізньої ночі читав учора в ліжку, рвучко відкинув ковдру і простягнув ноги Лаврові, який швидко надів на них м'які, золотом шиті перські капці.

— А що там на дворі? Великий мороз? — поцікавився Войнаровський.

— А добре скрипить!

Войнаровський став на ноги, всадив руки в піднесений халат і подивився на замержане вікно, за яким у синьому присмерку ледве займався морозний ранок.

— Клич зараз цилюріка і шатцого! Раз-два! — скомандував він.

Але ті, стоячи наготові за дверима, почули його наказ і ввійшли до спальні самі.

Войнаровський сів, повернув голову вбік і, підставляючи обличчя німцеві-цилюрікові, якого привіз із собою з Дрездена, запитав про подію, що вчора ввечері близько займала всіх у Батурині:

— А що там, Карле? Спіймали компанійці запорожців?

Карло криво посміхнувся вбік свого помішника

Григора Шишки,*) передав йому пензель із милом і провів бритвою по обличчю Войнаровського.

— Сапорошци, майн принц? — перепитав він. — О, найн! Сапорошци німанд не злофіль. Сапорошци не мошна злофіль. Сапорошци вше на Великий Лух, а на Великий Лух кайн дорога фір компанейци. О, сапорошци, майн принц!

Ця симпатія німця-цилюрика до запорожців приємно дивує Войнаровського. Він задумується і твердо постановляє собі при першій же нагоді просити гетьмана відправити його післанцем на Січ, про яку стільки наслухався і за кордоном, і тут, але якої ніколи не бачив.

За кілька хвилин, виголений, умитий, напوماжений і зачесаний, він стояв перед люстром у білому, срібними квітами шитому кунтуші і білих розкішних сап'яндях, коли до покою ввійшов слуга і повідомив, що його прислано від пана гетьмана запитати, чи його милість уже готові?

— Зараз, зараз! — відповів за Войнаровського Лавро. Підеш і скажеш, що його милість уже виходять.

І, швидко обтягнувши знизу на Войнаровському голубе шовкове підкунтушшя, зав'язав іззаду вильоти кунтуша, прищепнув з боку до пояса криву шаблю в срібній, обтягненій білим сап'яном піхві і відійшов набік.

— Як лялечка, ваша милосте! Як яєчко! . . Як біла панна!

Войнаровський востаннє оглянув себе в люстрі і швидкою ходою вийшов із спальні.

На дворі вже розвиднілося, свічки в домі були погашені.

Скрізь по покоях усе блищало чистотою і порядком. Від гаряче напалених печей ішов приємний дух тепла.

У портретовій залі коло особистих гетьманових покоїв він побачив гетьманського маршалка. В пишному, золотими позументами обшитому строї, на який звисали як дві великі льодові бурульки, довжелезні сиві козацькі вуса, він чекав на гетьманів вихід.

*) Пізніше, по подгавському бої, за зраду гетьманові Мазепі і за доставку пішних інформацій Цар Петро призначив його новомлинським сотником із прізвиськом Шишкевич.

Маршалок із низьким укліном зустрів Войнаровського, поздоровив із святом і повідомив, що гетьманські сани з ескортою із трьох десятків верхівців надвірної компаніїської короги при осавулі вже стоять коло ганку.

Войнаровський перейшовся по залі і зупинився напроти маршалка.

— А скажіть, пане маршалку, чи справді такі запорожців не наздогнали компаніїці?

Маршалок подивився в очі Войнаровському і безнадійно махнув рукою.

— Де їм наздогнати! Та, правду кажучи, і пощо наздоганяти було? Що запорожці трохи там той...

Він не договорив: двері відчинилися, і на залю ввійшов гетьман. Стрункий, бадьорий, поставний, він блищав золотом шитва і самоцвітами, що мерехтіли з дорогих тканин його парадного вбрання.

Войнаровський крутнувся, швидко підійшов до гетьмана, брязнув острогами й урочисто поздоровив його із великим святом народив Христа.

Мазепа схилив голову набік, розглядаючи в захопленні елегантну постать Войнаровського, широко розвів руки і тепло прийняв його в свої обійми.

— Дякую, серце! Дякую й від себе здоровлю. Пробач, що будити посилав-єм. Церемоніял установлено за годинами, і я вважав за непотрібне примушувати людей чекати на морозі.

Заведеним звичаєм Мазепа і прибічні його виїздили завжди з гетьманського замку до церкви в Батурині натще. Можна було вже їхати, але гетьман уважав за пониження своєї гідності приїхати до церкви раніш від царського післанця.

— Чи царському резидентові вже вислані коні?— повернув він голову до маршалка.

Маршалок уклонився і повідомив, що до стрілецького полку вислапо криті гданські сани, запряжені чвіркою гнідих коней.

— Пішлеш зараз когось із жолдаків довідатися, чи резидент уж виїхав.

Маршалок вийшов.

Мазепа подивився велід маршалкові, взяв Войнаровського під руку і підвів його до вікна.

— Маю до тебе одну справу, Андрію, — твою заговорив він, дивлячись на густо вкритий інеєм сад. — Мо-

же це тебе здивує трохи, але мушу тобі сказати, же та запорозька делегація, за якою так пильно всі шукають, у мене на гетьманському хуторі в Опудах коло Пекарева в гостях сидить. Про це ніхто, крім Ломиковського та тебе, не знає і знати не повинен. Чув-єсь? Зараз поїдеш зо мною до церкви, жеби тебе там бачили всі, а з церкви тихцем вийдеш, сядеш у сани, які зараз замов собі, і поїдеш до Опудів. Обласкавиш там запорожців і скажеш, із я на третій день свят їхатиму до Сосниці і заїду туди. Довідаєшся про їх настрої і над вечір приїдеш назад. Тільки ще раз прошу тебе, сину, жеби ані одна душа на світі не довідалася, куди і пощо ти їздив. Зрозумів-єсь добре, що я тобі кажу?

— Вельми добре розумію вашу рейментарську милість! — гордий із почесного доручення, що його довіряв йому гетьман, відповів Войнаровський. — Із церкви я поїду не in vias Pescariensas*), а на Короп, і вже за Батурином заверну, куди треба.

— О, ти, бачу, більше на річах розумієшся, ніж я гадав! — сказав задоволено Мазепа і дружньо поплескав небожа по плечі.

Ввійшов маршалок. Зупинився коло дверей і шанобливо повідомив, що царський післанець уже в церкві.

— Ідемо! — сказав гетьман і, бадьоро ступаючи, попростував до виходу.

У сніях на Мазепу наділи соболеве фугро і поверх нього накинули на плечі підбиту горностаями, парадну керею з великою дорогоцінною бриліантовою заціпкою. Насунувши на голову піднесену слугою шапку з перами, Мазепа натягнув рукавиці, оглянув себе в люстрі і вийшов на ганок.

— Струнко! — скомандував осавул, і півсотня компанійців, що сиділа на вороних конях, витягнулася і схилила наперед списи з маленькими гетьманськими прапорцями**).

На дворі стояла біла морозна тиша. Густо, як у

*) Латинське: Не пекарівською дорогою.

***) Українські гетьмани мали свій особливий „прапорковий знак“. На це вказує змилка козаків с. Поповки, де був „гетьманський дворець“ Мазели, до наказного гетьмана Подуботка, в якій між инш. сказано: „Ми, вижеї іменованї, през кількадесят лт пілм курелем, козаков 30, служилисьмо во всяком повелїї при дворах гетьманських і знак прапірковий повелєно нам посити, которий і инш єсть... Нинї ми... от тосї вищевиражонї службї козацької не ухляємся“.

дивовижній казці, вкривав дерева іней. Десь далеко в Батурині бив церковний дзвін.

Пишний у своїй дорогій кереї, Мазепа зійшов сходами наділ до парадних критих саней, запряжених шестернею білих коней, і за допомогою слуг всів у них.

Войнаровський махнув рукою осавулові і скочив слідом за гетьманом у сани.

Заграла сурма, коні знялися з місця, і сани швидко помчали.

За гетьманською брамою рівною лінією бігла широка, обсажена з обох боків подвійним рядом дерев, липова алея. Зправа і зліва від неї, за великим майданом, тепер укритим білим сніговим килимом, виднілися bastiони батуринської фортеці, між якими простягався високий, також білий від снігу вал.

Сани, переїхавши алею, обігнули довгий корпус сердюцької і надвірної компанійської команди, проскочили коло маленької дворової гетьманської церковці і вузьким переїздом між двома фортами вискочили на горбок, з якого відкривалася широка, мальовнича панорама Батурина із баштою ратушу посередині та широкими, укритими снігом, далекими позасеймових просторів.

Дорога повертала вліво попри вали фортеці, а від круглого наріжного bastiону бігла до великого ставу перед госпоною Кочубея, де знову завертала вправо до Батурина. На цьому останньому повороті гетьманські коні мало не наскочили на сани, що їхали від дому генерального судді.

—О, і Ганна Обидовська в Батурині!—з присмним здивуванням викрикнув Войнаровський, закріпивши в критих Кочубеєвих санях обличчя гарної братової.

Мазепа швидко повернув голову, але вже не встиг її побачити: гетьманські коні побігли вперед, і сани з Кочубеями лишилися десь позаду.

—Так?—оживився гетьман.—А з Обидовською хто? Войнаровський зрозумів, про кого питає гетьман.

—Здається, і Мотря з нею!—відповів він, легко веміхаючись, і непомітно зиркнув на дядька.

Мазепині очі блиснули молодечим огнем, і старий гетьман мимоволі випростався і побадьорів.

ЩО ДОВГІЙ урочистій церковній відправі в Миколаївському батуринському соборі усе духовенство з корогвами, хрестами і козацькою чудотворною іконою Батуринської Матері Божої, а за ним гетьман, московський дяк Петухов, старшина й увесь народ вийшли з церкви на майдан, щоб перед уставленим у шпаліри військом відслужити молебень.

Коли могутнім голосом протодіакон прогосив цареві Петрові і благочестивішому ясновельможному рейментареві Іоанові з усім козацтвом і військом Запорозьким многоліття, з валів батуринської фортеці, стрясаючи морозне повітря і викидаючи вгору клуби рудаво-сірого диму, загриміли гармати.

Під звуки багатоголосої капелі, що співала Мазепі «Многая літа», до нього підвели чудового, розкішно осідланого черкеського скакуна і зняли з нього оксамитну, ткану по краях золотом, попону.

Граціозно, немов у танцю, присідаючи на напружних ногах і поблискуючи золотом снасті та безліччю дорогого каміння, китиць, пофів і кованих блях на пишному гетьманському чапраку, кінь повернув до Мазепи голову і з широко розкритих ніздрів дихнув на нього білою парю.

Мазепа зиркнув на групу пань, серед яких у високій бобровій шапці стояла Мотря Кочубеївна, надів соболеву шапку на голову, встромив ногу в срібне, насічене золотом широке стремено і, тримаючись за ковану сріблом і всипану туркусами луку, вскочив у сідло.

Перший генеральний осавул Іван Ломиковський узяв із рук булавничого гетьманську булаву і з низьким уклонном передав її гетьманові*).

* На обов'язку старшого чи «першого» генерального осавула (іх майже завжди було два) був сховок та охорона гетьманської булави.

Тримаючи булаву в правій руці, Мазепа привичним рухом потягнув повід і, величний у своїй горностаєвій кереї, виїхав наперед війська.

Іззаду за ним їхали на конях наказний бунчужний Гамалія з гетьманським бунчуком у руках, генеральний хорунжий із короґвою, царський дяк Петухов, обидва генеральні осавули, суддя Кочубей, другий генеральний суддя Прокопович, генеральний писар і полкова старшина всіх десятиох реґіментських полків.

Мазепа оглянув навколо все військо, що напоготові стояло перед ним, і голосно заговорив:

— Панів генеральну військову старшину, обозного з товаришами, полковників, бунчукове й знатне військово товариство, полкову, сотенну і городову старшину, отаманів із службою та все козацтво запорозьке, реєстрове й усіх компаній здоровлю із святом Христового народження!

Не встиг Мазепа закінчити останні слова, як у відповідь йому з тисяч уст широко розляглися крики: *Vivat!*

Мазепа підняв булаву.

Брязнули литаври, і під звуки музики з сивовусим генеральним обозним Дунин-Борковським у проводі рушили перед гетьманом із бунчуками, розпущеними прапорами і довгими списками в руках стрункі ряди козацької кінноти.

Перед кожним прапором чи сотенним значком Мазепа високо підіймав руку з булавою, прапор схилився перед ним, відділ викрикував: «Слава!» і проходив далі.

Перед гетьманом дефілювали: уся батуринська сотня з сотником Нестеренком у проводі, відділ компанійського полку з полковником Юрком Кожуховським, гарматна сотня батуринської фортеці з німцем на гетьманській службі, осавулом генерального обозу Фридрихом Кеніґсеком, сердюцька надвірної короґви сотня, відділ батуринського городового козацтва при отамані, три роти московського стрілецького полку з полковником Авенковим, компанія пластунської команди і на закінчення багато убрана, мальовнича своїми строями сотня особистої гетьманської охорони.

Уся ця маса кінноти з музикою обгинала майдан, ускака проходила бічною вуличкою поза собором угору і розташовувалася шпалірами здовж тієї дороги, якою

мав переїздити до свого дому гетьман. Одна тільки сотня гетьманської охорони, що йшла останньою під команду осавула Часника, відірвалася від військового походу і під'їхала ззаду до гетьманського почоту.

Гетьман виїхав на середину майдану, яким перейшло військо, і, повертаючи баского коня вправо і вліво, привітався з народом, що густою збитою лавою заливав увесь майдан за шпалірами городского козацтва:

—Війтів із бурмістрами, лавників, райців, міщанство і посвільство усього краю нашого поздоровляю з великим святом Різдва!

—Vivat!—ревнуло навколо.

Киваючи головою обабіч, у довгій, розпростертій по крижах коня кереї, з золотою булавою в руці і з блискучим почотом за плечима, Мазепа повернув коня і поскакав у напрямі замку.

—Vivat!.. Vivat!.. —кричали навколо нього.

Проїхавши шпаліри розставленого здовж вулиці війська, Мазепа повернув убік і, виїжджаючи на гору, озирнувся.

Багатотисячна юрба, рябіючи, як килим на сонці, різними барвами одягів, заливала майдан та бічні вулиці і, повернувшись в його бік, дивилася на гетьманський від'їзд. Довгим пасмом у цій юрбі простягалася слідом за гетьманською кавалькадою маса критих і відкритих саней, роз'їжджаючися після паради.

Мазепа виїхав між двома фортами на алею перед гетьманським замком, ударив коня острогами і стрілою влетів у відчинену браму гетьманського двору.

❶ СВИЖЕНІ морозом, підбадьорені швидкою верховою їздою і трохи піднесені врочистістю відбутого церемоніялу, чини генеральної старшини з царським післанцем Петуховим, полковники і полкова та знатна старшина, весело гуторячи і ділячись враженнями, підіймалася групами по широких сходах гетьманського дому нагору, де їх зустрічали підмаршалкові і проводили до великої парадної залі.

Коли вже всі зійшлися, двері з гетьманської половини широко відчинилися. вийшов маршалок і урочисто проголосив:

— Ёго рейментарська милість ясне вельможний пан Гетьман!

На залі все стихло.

В блискучих шатах, перев'язаний через плече широкою блакитною андріївською стрічкою, із скісним хрестом Андрія Первозваного при боці,*) Мазепа, м'яко ступаючи по килимі, перейшов до свого високого, критого жовтим сап'яном гетьманського фотелю, зупинився коло нього, закинув назад свою в густих срібних кучерях голову і широко оглянув блискуче товариство.

— Радий вседушне, — сказав він бадьорим голосом, — що бачу всіх вас у добромu здоров'ї і вітаю у цей радісний день у своєму домі. Найбарзій тішуся, же бачу серед нас високого гостя, резидента його пресвітлої милости великого царя, що і в дні смутку нашого, і в днях радощів не лишає нас сіне своїй милостивої уваги і високої монаршої ласки. Від себе, гетьмана його пресвітлої величності Війська Запорозького, від усіх старшин регіменту нашого гетьманського й іменем усього

*) Цю найвищу російську відзнаку, введenu царем Петром, гетьман Мазепа дістав, як п'ятий з черги кавалер. Сам Петро її дістав, як 20-й кавалер.

козацтва та поспільства краю нашого вітаю в особі високого гостя єго преможну царську милість і складаю від усіх нас щиросердечну подяку єго величності за всі милостиві царські турботи про нас, монарше піклування і високі щедроти.

Мазепа скінчив.

Усі старшини, що стояли з обох сторін Петухова, низьким уклоном віддали йому пошану.

Петухов вклонився гетьманові, схилив голову направо, схилив наліво і виступив із гурту старшин.

— Божією міластю великій гасударь, пресветлейший і державнейший царь і самодержець всея Великія, Маля і Беля Рассії...

Апостол, Ломиковський і Левенець у цьому місці його промови не втрималися і кашлянули.

Петухов твердо повторив:

— ... самодержець всея Великія, Маля і Беля Рассії, будучи твѳорда убєждѳон в испакалєбѳимай вернастѳи Вашєй, гаспадѳи гѳьман, і в безгѳранічнай преданнастѳи казацкѳой старшѳинѳи са всеѳм Войскам Запарѳожскѳим і народѳом маларасєйскѳим гасударєву прєстѳолу, прѳєслать мєня єюдѳа сѳазволѳил са щєдрѳими для всеѳх вас дарамѳи за многія вапѳи в воїскѳих трудах знатнѳия і усєрднѳарѳдєтєльнѳия службѳи і храбрѳия пабєди над врагѳом і абнадѳожѳить вас прѳиказал, што і впредѳь Вас, свєтлєйшава гѳьмана і Кавалєра, са всеѳми знатнѳимѳи старшѳинамѳи, воїскам Запарѳожскѳим і народѳом маларасєйскѳим в манаршѳєй мѳластѳи свѳєєй не аставѳит.

Гѳьман вислухав, уклонився і, перебігши очѳима по поважнѳих обличчѳях старшѳинѳи, відповѳив:

— Вєльми щасливѳи єєѳмо з уєт високого рєзѳидентѳа єго преможнѳої вєлячнѳостѳи пєчѳути про милѳстивѳи царскѳѳи заботѳи про нас і про вєликѳу до нас лѳубѳов вєсокѳо-державнѳого монархѳа. Тѳшѳить барзѳо мєнє тѳѳє, жє пєрєбуваннѳя високого гѳостѳя сєрєд нас мѳожє пєрєсвѳідчѳити єго царскѳу мѳилѳєстѳь, іж мѳи, дєнно і нѳощнѳо працѳюєчи для спѳокоєу і порядкѳу в народѳі нашѳим, навѳь свѳобѳиднѳий, свѳяточнѳий чѳас уживѳємо на тє, щѳѳб займѳатѳєся труднѳимѳи дѳїлами упрѳавѳи козацѳкѳим краєѳм. Корѳистѳаєчи з нагѳдѳи вєликого з'їздѳу старшѳин із усіх полкѳів рєгѳимєнтѳу нашѳого до Бѳатурина, прѳизначаєу на завтѳра на ранѳок для вѳирѳєшєннѳя рѳізних вѳїєськѳових і іншѳих важнѳих спрѳав радѳу єнєрѳальнѳу, на якѳій бѳути вєсім чѳинам єнєрѳальнѳим і пол-

ковникам із старшиною полковою. А тепер дорогих гостей із нагоди великого свята народин Христа і Спаса нашого прошу поділити в домі моєму скромну і нехитру мою трапезу.

Сказавши це, Мазепа зійшов із місця і, маючи обік себе царського післанця, а позаду за собою все старшинське товариство, попростував до великої парадної гетьманської їдальні.

На святочно накритих столах, заставлених блискучим золоченим посудом, уже чекав на гостей сніданок. Маршалок і підручні його, стоячи напоготові коло столів, чекали на появу гетьмана.

Як тільки Мазепа показався в дверях, на даний маршалком знак гетьманська капеля в червоних, обшитих золотими брузуMENTами свитах гримнула йому: *Vivat!* і заспівала різдвяну коляду.

Під звуки пісень, якими капеля наповнювала залю, гості підходили до столів і з шумною веселістю засідали на вказаних місцях. Перед кожним гостем стояли вже пугарі, вщерть налиті міцними трунками з славетних, на всю Україну і поза Україною знаних гетьманських льохів.

ПЕРША заздоровниця була за „єго пресвітлу величність“ царя. Проголосив її Мазепа. Прокричали: *Vivat!*, випили келехи, капеля проспівала „Многая літа!“

Вичекавши відповідний момент, царський післанець устав із місця і підніс тост за „єво міласть светлейшаво Войська Запорозскава гетмана і кавалера Івана свет-Степанича“. У громових вигуках «*Vivat!*», що покрили цей тост, вухо Петухова могло виразно вловити той ентузіазм, якого при першій заздоровниці не було чути.

Мазепа подякував Петухову, вклонився на обидва боки і трохи збентежений сів.

Та початкова стриманість, з якою гості сіли за стіл, поволі зникла і перейшла в легку, свобідну, невимушену веселість.

Поважний, зосереджений Орлик, маючи з одного боку генерального осавула Скоропадського, а з другого генерального бунчужного Гамалію, що були зайняті розмовою з сусідами, мовчки сидів напроти гетьмана і стежив очима за гарними, виразними його рухами, з яких, не чуючи слів розмови, можна було догадуватися, про що він говорить. Кожен найменший гетьманів рух був давно знайомий Орликові, але чомусь тепер із особливою виразністю він відмічав у Мазепі той такт і ту витончену вмільість відповідно поводитися, що завжди помітно відрізняли його від усіх, навіть найліпше вихованих на європейській етикеті козацьких старшин.

Гетьман своїм звичаєм їв дуже мало. Орлик і сьогодні це зауважив. Він легко посміхнувся, пригадавши собі, як Мазепа завжди, коли йому вказували на це, весело говорив: „Я, мов той кіт — їм мало, панове, але вибираю все найсмашніше“.

З лівого боку Мазепи сидів старий, заслужений у боях, довголітній генеральний обозний гетьманського регіменту Василь Дунин-Борковський. Тримаючися так, щоб не спускати з очей Мазепи, що міг що-хвилини звернутися до нього, Дунин-Борковський повертав пальцями лівої руки золочений пугар, наповнений старим угорським вином, і доказував своєму сусідові Кучубеєві, що ніхто краще не визнається на гарматній і фортифікаційній техніці, як німці. Уся, на його думку, слабкість польського війська в боях із ворогами полягала виключно на тому, що Річ Посполита завсіди тримала на службі в себе французьких інженерів і фахівців артилерійського діла, а не німецьких.

Упевнено стверджуючи кожен свій довід похитуванням сивої, в кружок стриженої голови, Борковський кілька разів у розмові назвав ім'я Фридриха Кенігсека з тією особливою повагою в голосі, що говорила про великі здібності і заслуги цієї людини. Взагалі і вибрана Борковським тема розмови, і його зосередженість на тому, про що він говорив, свідчили про велике захоплення генерального обозного дорученою йому справою, що ніколи не покидала його, навіть тоді, коли про цю справу можна було б на час і забути.

Кочубей мовчки сидів, кліпав повіками своїх вузьких татарських очей і з чемности похитував головою. Але з усього було видно, що він думав у цей час зовсім про щось інше.

Від гострої Орликової спостережливості не сховалося, як очі Петухова, що сидів праворуч від гетьмана і був повернений лицем до Кочубея, кілька разів подовгу зупинялися на очах генерального судді, і цей погляд красномовно говорив про якесь таємне між ними зближення.

Орлик сьогодні дискретно довідався від московського полковника Анєнкова, що вчора по візиті Петухова в гетьмана генеральний суддя був у якихось справах на тайному прийнятті у царського резидента в стрілецькому полку і що Петухов був увечері на куті в Кочубеєвому домі.

Давня відраза до Кочубея, якого Орлик уважав за хитрого і спритного інтригана, на що не раз звертав гетьманову увагу, тепер перейшла в тверде його переконан-

ня, що генеральний суддя гетьманського регіменту є підступним, безпринциповим політиканом, здатним пожертвувати загальним добром задля своїх особистих інтересів. Пилип Орлик ніяк не міг довідатися про те, що говорилося підчас побачення Кочубея з царським післанцем, але це довге схрещування їх поглядів за гетьманським столом, у привності самого Мазепи, його глибоко обурювало й ображало. Орлик постановив сьогодні ще знайти відповідний момент, щоб попередити гетьмана.

Почувши знову ім'я Кенігсека*) з вуст генерального обозного, Орлик повернув до нього голову і несподівано зустрівся поглядом із Кочубесем. Швидко, з неприємним чуттям відразі, він відірвав від нього очі і повернув голову вліво від себе.

Саме в цей час там хтось вибухнув голосним сміхом, і Орлик побачив веселу групу старшин, у центрі якої сидів усіма люблений, веселий миргородський полковник Данило Апостол. Було видко, що хвилину перед тим він сказав якийсь веселий пікантний дотеп, до чого був великий майстер, бо всі навколо Апостола, окрім його самого, душилися від сміху. Найбільше від усіх сміявся стародубський полковник Миклашевський, в якого від сміху навіть виступили сльози на очах.

Орлик легко веміхнувся, дивлячись на поважне обличчя Апостола з приплющеним правим оком, яке він втратив у бою з ногайцями. Він нагадував у цей момент школяра, що вступив якусь каверзу, але з поважним виглядом удавав, немов би ця каверза сталася без усякої його участі.

Мазепа почув сміх, повернув голову вправо і, побачивши веселе обличчя Миклашевського, легко насунувся. Йому найменше хотілося в цей час, щоб стародубський полковник міг хоч чимось звернути на себе увагу посольського дяка, який іще тільки вчора жалувався на нього.

*) Пізній завзятий оборонець Батурина, що вислав своє ім'я в українській історії, як шляхетний лшнар. Поруч із такими ганебної пам'яті людьми української крові, як полк. Ніс, що вказав Меньшикову потайний хід до батуринської твердині, ім'я Фридриха Кенігсека, як чужинця, особливо вигідно вирізняється серед інших діячів доби гетьмана Мазепи. Фридриха Кенігсека по здобутті Багурина московяти схопили живим до неволі, вислали до Глухова і там по тяжких тортурах загнали в могилу.

Але погляд Мазепин зрозуміли інакше. Веселий гурт старшин раптом замовк, заспокоївся і споважнів на обличчях.

У ряді полковників за Миклашевським сидів молодий зять Апостолів, наказний ніженський полковник Лук'ян Жураківський, що управляв полком за відсутністю гетьманського небожа Обидовського. Мазепа подивився на нього і йому пригадався улюблений його сестриньок, що десь далеко в цей час, у тяжких умовах бойового життя, репрезентував його гетьманську особу, як наказний гетьман 17-тисячної козацької армії в Лівонії. Взятий пугар у руку, Мазепа хотів проголосити тост за Обидовського, коли раптом почув за собою рух, озирнувся і побачив, що Кочубей стояв уже з келехом у руках.

— За храбрую перемогу над шведом! — голосно вигукнув генеральний суддя, повторюючи вираз Петухова в сьогоднішній його промові.

Несподівана вихватка генерального судді мов громом прибила всіх. Але раптом серед загального замішання швидко встав гетьман, високо підняв свій пугар і з легкою, свobodною веселістю в голосі додав:

— І за здоров'я всіх тих далеких братів наших, наше славне лицарство козацьке, що на своїх плечах несе тяжкий тягар війни в далеких землях!

Усі миттю зірвалися на ноги, вхопили свої келехи в руки і, вдячними очима дивлячись на гетьмана, голосно закричали:

— Vivat!

Келехи випили, всі сіли на свої місця. Але якась напружена тиша раптом запала за столами.

Мазепа швидко кинув очима направо і наліво й побачив уперті, повні мовчазного зосередження погляди старшин, якими один одного запитував, як усе це могло статися. Він зробив раптом веселе обличчя і почав голосно розповідати про одну із своїх численних воєнних пригод.

— Пригадую собі таку історію підчас одного мого походу... — почав він своїм бадьорим голосом, всміхаючись прижмуреними очима до Орлика.

Орлик дивився на гетьмана, слухав і був до глиби-

ни душі перейнятий тією високою повагою до розуму, такту і незвичайної зарадливости Мазепа, якому рівного поміж усіма приявними за столом не було.

Чуючи, що своїм майстерним оповіданням він захопив увагу всіх, Мазепа розповів одну з тих веселих пригод, яка може ніколи ніде ні з ким не траплялася в житті, але яка примусила всіх на час забути про Кочубеєве існування.

Очі всіх за столом були звернені на гетьмана. Один тільки гадяцький полковник Михайло Борухович, якого вчора викликав Мазепа до себе і віч-на-віч попередив, щоб він був готовий прийняти наказне гетьманування в новому поході до Лівонії на зміну Обидовського, сидів, зціпивши щелепи, і кидав з-під насуплених брів на Кочубея гнівні, повні недвозначного виразу, обурені погляди.

На залю ввійшли слуги і внесли в подовгастих полумисках дніпровську осятрину.

МАЗЕПА розкрив очі після солодкого пообіднього спочинку, подивився на вікна, за якими в сумних при- смерках конав короткий зимовий день, витягнувся на своїй широкій турецькій постелі і почав пригадувати подробиці сьогоднішнього інциденту з Кочубеєм.

Гетьман давно знав, що генеральний суддя, за на- мовою пані Кочубейової, різними способами догоджує Москві і запобігає ласки в царських улюбленців. Він раз-у-раз посилав із своїх маєтностей дарунки князям Головкинові, Меншикову і Шереметеву, не забував при всякій нагоді прислужитися їм, робив спроби видати своїх доньок за синів пайіменитших московських бояр. Усе це викликувало погорду до нього з боку козацької старшини, але гетьман поблажливо, крізь пальці дивив- ся на смішне і невинне, як йому здавалося, угодництво генерального судді, добре знаючи його слабкість до зба- гачення. І ось раптом цей сьогоднішній *fatalis casus*, що виходив уже поза межі всякої пристійности і клав на Кочубеєві ганебне тавро, як на одному з перших ко- зацьких достойників!

Мазепа приzirливо скривився і тут же з почуттям великого задоволення пригадав собі той настрій, що об- хопив усю старшину після Кочубеєвого виступу. Всі раптом, немов змовившись, одверто відвернулися від Кочубея і виразно показали, що їм із генеральним суддею не по дорозі. Це давало царському дякові найліпшу на- году ознайомитися із настроями козацької старшини й у своїх реляціях у Москві зайвий раз переконати царя, що те, про що завжди твердив йому козацький гетьман, була свята правда.

Двері до спальні тихенько відхилилися і гетьман побачив, як у них обережно просунулася голова його слуги Петра.

— А що там, Петре?—

Петро швидко ввійшов і повідомив, що пан енеральний писар уже з півгодини чекає на пробудження ясновельможного, щоб переговорити з ним у якихось дуже пильних справах.

Мазепу ні трохи не здивувало це: з усіх гетьманських прибічників один тільки Орлик мав право доступу до гетьмана в усякій порі дня і ночі.

— Коли справа дуже пильна і чекати немає часу, проси пана писаря сюди.

Петро ввійшов.

— „Що таке? Може з Войнаровським щось?“— подумав неспокійно Мазепа.

Двері відчинились і до спальні ввійшов Орлик. Стрункий, чепурно одягнений, він рівною, свобідною ходою наблизився до гетьманової постелі.

— Хай дарує мені ваша ясновельможність за невчасність, але є одна справа, про яку cum magna imprudentia*) уважав-ем за потрібне негайно повідомити вашу милість.

Мазепа підвівся на лікті і наготувався слухати.

Тихим спокійним голосом, із тією розважністю, з якою говорив завжди, навіть у хвилинах найбільшої небезпеки для власного життя, Орлик оновів гетьманові все, що знав про Кочубея.

— І хай тепер вашу ясновельможність сьогоднішня поведенція пана енерального судді дуже не дивує,— закінчив Орлик.— То був черговий у масі інших нестатечних суспіцій чин його, яких натура стає зовсім зрозуміла. Муж той тільки в скарби земний багатиться, нічого про отчизну нашу не думаючи і жадного добра їй не діючи.

Мазепа вислухав і поклав голову на подушку.

— Що ж він—може хоче гетьманську булаву перебрати від мене?— спокійно запитав старий гетьман.

Орлик мовчав.

— Що-хвилини радо відступлю її іншому і з полегшою скину з своїх плеч той важкий, plenus periculum**) тугар. Але відступлю не кожному. Відступлю

*) Латинське: Нетерпляче.

**) Латинське: певний небезпек.

спокійно тобі, відступлю Ломиковському, Апостолові, Скоропадському, навіть незрівноваженому і гарячому Миклашевському, навіть такому молодикові, як Войнаровський, тільки не Кочубеєву. Щоб завтра московське кріпацтво завів на Україні? Щоб за місяць зруйнував Запорозжя, заманив сюди Палія із Хвастова і позакликав царських бояр на полковницькі посади? О, ні — хай ласкаво вибачить нам вельможний пан суддя, але ми йому цієї приємности зробити ніяк не можемо!

Мазепа замовк і зробився дуже поважний.

— Слухай, що я скажу. Non nobis, sed patriae vivimus*). Який би не був Мазепа, але моліть усі Бога святого, щоб він протримав його на гетьманстві як найдовше. Не для того, щоб це миле самому Мазепі було, ні! Мазепа має досить назовні й у сховках, щоб спокійно недовгий свій вік у достатках і шані прожити. Але тому, що з кожним новим перевибом гетьмана Москва все більше і більше нам наших прав утинає, і цих прав уже так мало лишилося, що ще два-три гетьманські перевибори і від цих прав не зостанеться нам анічогісенько. Порівняй списані з Москвою статті Хмельницького із тими, що я їх підписував. І це всього 33 роки московського панування над нами! А пригадай, скільки за тих 33 роки гетьманських перевиборів у нас було? Аж сім, Пилипе!

Мазепа сказав це і задумався. Але нагло зробив різкий рух і став веселий і безжурний.

— Добре, що я від тебе довідався про це. Але ти, Пилипе, великої ваги цьому не надавай. Я легше цю справу до серця беру. Хочеш — я тобі скажу, як усе це вийшло. Просто собі пані енеральній суддеві, вельмишановній кумі моїй, раптом стрілило до голови використати зручний момент. Виштовхала чоловіка з хати і пильно наказала йому: іди, мовляв, до царського резидента та гарненько, на розум доведи йому, що Мазепа вже застарий, не надається на гетьманування, що старшина його не любить, а козаки і зовсім слухатися не хочуть. Час би вже подумати, мовляв, про те, щоб призначити на гетьманське становище якогось іншого, відповіднішого чоловіка. Закинь там кругленьке слівце за себе, запроси до нашої господи, пообіцяй, що, в разі

*) Латинське: Живемо не для себе, а для батьківщини.

чого, добре віддячися йому — і, диви, може ще й згля-
деться на нас пан-Біг. Оце й уся тобі розгадка, Пилипе.
Сміятися я з цього всього, голубе мій, хочу. Сміятися, кажу,
бо — повір мені — Мазепа є затвердий горіх, щоб старі
Кочубеєві зуби, навіть на спілку з молодшими Кочубеї-
шчинами, перегризти його могли. А щодо Петухова, то з
нього тільки тут, у Батурині, я великого пуріца роблю.
А там, у Москві, такі Петухови в той час, як козацький
гетьман Мазепа на обіді в царя сидить, юрбою за моїми
гетьманськими плечима стоять і навщпиньках страви
до столу підносять. Кажу тобі ще раз — сміятися з цьо-
го всього я хочу.

І гетьман перейшов на інші теми. Ось ліпше нехай
Орлик скаже, як почувується його вельможна дружина?
Чому він так рідко її на люди показує? Чи такий уже
заздрісний пан єнеральний писар, чи може стан вель-
можної пані писаревої не дозволяє їй нікуди показува-
тися?.. Що? Ні? Но, то зле тоді пан єнеральний писар
регіменту гетьманського з своїми родинними справами
справляється! Час би вже, здається, і про нащадків по-
думати, що? Чи може пан писар думає, що Україні не
будуть потрібні вже козаки?

Орлик усміхався, відповідав і, дивлячись на веселого
гетьмана, почав у думках ляяти себе зате, що потурбував
його такою маленькою, незначною справою.

А Мазепа не вгавав.

—Хотів би-м, поки Бог мене на світі ще тримає
покумувати в тебе, Пилипе!— сказав він.

Орлик низько вклонився і з повагою відповів:

—Вельми щасливий був би-м милостивого, реймен-
тарського, ясновельможности вашої, мого високого па-
трона кумування дочекатися.

Відпускаючи від себе Орлика, Мазепа сказав:

—Як там собі знавш, але сьогодні на бенкеті вель-
можну паню твою дуже хотів би-м бачити.

Не встиг іще Орлик вийти, як Мазепа раптом сів
на ліжку, схилив голову на коліно і тяжко задумався.

О, це вже зовсім на погане заноситься! І хто-ж,
хто? Кочубей! Той самий Кочубей, якому він, Мазепа,
стільки добра зробив, якого через Обидовського порід-
нив із собою, якого знає близьким товаришем іще з ча-

сів спільної служби в Дорошенка, а потім у Самойловича!.. Кочубей, один із найбільших вельмож козацьких!..

Мазепа випростався.

Но, але він скоро переконає Кочубея, хто більшу силу має! *Sus Minervam docet!**) Покіль не запізно, треба негайно заразу в зародку душити! Бо це вже не Солонина чи Забіла якийсь**). Це сам генеральний суддя йому яму копає!

Мазепа швидко витягнув ноги під ковдрою і нетерпляче заляскав у долоні.

Вбіг Петро.

—Одягатися!—сердито крикнув гетьман.

*) Латинське: Свиня вчить Мінерву (богину).

***) В 1699 р. бунчужковий товариш Данило Забіла і гетьманський „дворянин“ (придворний) Солонина писали до Московського Приказу донос на гетьмана Мазепу.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ вийшов на початку урочистої служби Божої з церкви, сів у сани і наказав везти себе в напрямі на Короп. Але, виїхавши за Сейм, зупинив коні і завернув їх на Нові Млини.

Їхав він не без хвилювання: це було перше важне доручення, яке давав йому гетьман. Чи добре він справиться з ним? Але головною причиною хвилювання Войнаровського була думка про те, як він зустрінеться із запорожцями, з цими відважними і на весь світ славними лицарями, про яких стільки наслухався, живучи за кордоном!

Про те, що Запорозжя, будучи *sub potestate**) українських гетьманів, мало свою самоуправу, Войнаровський знав давно. Але що ця самоуправна відокремленість Січі від Гетьманщини була така різка, що Москва та інші краї іноді безпосередньо зносилися з нею, минаючи гетьмана—про це він, на превелике своє здивування, довідався тільки тепер, у Батурині. З тим більшою повагою до своєї місії, в якій був не тільки звичайним післанцем, а й дипломатичним кур'єром, Войнаровський їхав на побачення з січовиками.

Сидячи в санях і легко похитуючись на нерівностях дороги, він почав думати про це побачення.

Грубий, але сміливий учинок запорожців супроти царського післанця в самій гетьманській резиденції дуже імпонував Войнаровському. О, *si omnes sic!***). Але як це могло статися, що ці зухвалі січовики, за якими, як говорили всі, гетьман вислав у погоню відділ компанійців, раптом опинилися в гостині в гетьмана на його хуторі? Гетьману розмові з ним нічого про це не сказав. Чи не було тут якоїсь участі самого гетьмана в запо-

*) Латинське: Під зверхністю.

**) Латинське: О, коли б усі так!

розькій демонстрації? Принаймні те, що гетьман знав, де запорозька делегація, і тайно ординує його на побачення з нею, ясно свідчить, що коли ця демонстрація зроблена не на гетьманський наказ, то в усякому разі не без його відома. Як би воно там не сталося, а Войнаровський уважав за високу честь для себе бути хоч трошки посвяченим у ту таємницю, про яку ніхто більше, окрім гетьмана і Ломиковського, не знав. Навіть така близька до гетьмана та дуже в нього довірена людина, як Орлик. Але чому саме тим утаємниченим був Ломиковський?

Войнаровський задумався

Генерального осавула він знав, як щирого, одвертого і дуже відданого козацькій справі старшину. Тільки. Але щоб Ломиковський був і одним із найдовірених у гетьмана людей, про це він випадково довідався тільки сьогодні. Хм, чи не ділить гетьман всієї маси своїх тайн поміж різними, може навіть численними своїми прибічниками, серед яких нема ані одного, хто б був утаємничений у все?

Войнаровський поглядав праворуч і ліворуч крізь віконця в буді на урочисто прибрані інешм дерева і засипану білим снігом землю навколо й думав про дядька-гетьмана.

Велика гетьманська обережність, як і взагалі вся його хитра політика, починали від деякого часу бути зрозумілі Войнаровському. Напочатку, коли він тількино привбув із-за кордону і став придивлятися до тонких комбінацій хитрозаплутаної гетьманської політики, душа його бунтувалася: Войнаровський був занадто вихований на лицарській моралі, щоб погодитися з такими методами гетьманської дипломатії. Але трохи згодом, розглянувши навколо і зазірнувши до списаних Московією статей, що були кодексом гетьманських прав, він почав приходити до висновку, що гетьманові нічого іншого до вибору не залишалося. Обмежений на кожному своєму кроці й обставлений з усіх боків пильними доглядачами, гетьман мусів був звернутися до тайної дипломатії, коли хотів зберегти за собою хоч крихітку володарських прав у своєму краї.

Що найбільше здивувало й обурило Войнаровського в московських статтях, то це артикул, що цілковито зв'язував гетьманові руки у зносинах із загрою.

„Нині Гетману і всій Старшині,—пригадав він собі той артикул,—к Польському Королю і к іним Гасударям і к Кримському Хану ні о чем не писать і не посилають; а еслі от каторих Гасударей ілі от Хана Кримскава будут к ним пісьма, то те пісьма, пріняв їх, присилать к Великім Гасударям к Маскве в Пріказ Маляя Россіи, а от себя ім протів тех пісем ні к каму нічево не писать“.

Войнаровський, якого всього перевертало від нахабного тону і змісту московських статей, пригадав собі кінець цього артикулу:

„При том же вечний мір і саюз с Королевскім Величством Польскім учіньонний, єму, Гетману, і всій Старшині, і всему войску Запорожскаму, і народу Малароссійскаму садержать крепко і нічем не нарушать, і довольствоваться тємі гарадами, каторіє в договорах ізображени. А што по тєм же договорам уступлено в сторону Королєвскава Величства Польскава, в тє мєста не вступатьєя і к нарушенію договоров пікакія причіни не давать“.

Але найпідлішою з усіх статей була інструкція, що її Москва підсунула до підпису регентській козацькій старшинській раді після скинення гетьмана Многогрішного. Інструкція ця звучала:

„Без волі паки і указу велікова Гасударя нашева, ево Царскава Прєсветлава Величства, Гетман к пастароннім манархам і к іним Гасударям *без нас, старшин савєта*, писать, а асобо і заустними не дерзал есилатісь есилками“.

Це вже було ніщо інше, як фформальний догляд старшинського оточення за своїм гетьманом. Чи мав можливість гетьман у цих умовах свобідно відкривати свої наміри старшинам, що кожної хвилини могли, та й мали за свій обов'язок, доносити в московський Пріказ? І що гетьман старанно криється з усім—найліпшим доказом є те, що ось він, гетьманів небіж, ні в що до цього часу не втаємничений, за вийнятком хіба одної цієї, та й то не зовсім йому ясної, справи з запорожцями...

Кові бігли швидко. Войнаровський переїздив одно село за другим. Зібрані на церковних двинтарях люди з зацікавленням дивилися на його сани і провожали їх довгими щільними поглядами.

За Пекаревом почався густий, старий, увесь засипаний глибоким снігом ліс. Дорога тут була мало виїжджена, але чвірка запряжених устяж добрих коней дружно перебирала ногами. Войнаровський не встиг як слід надуматися над тим, що скаже запорожцям, як сани раптом виїхали на галявину серед лісу, посеред якої стояв обгороджений високим полотом і побудований на взір запорозьких зимівників гетьманський хутір.

Не доїжджаючи до нього, Войнаровський, із обережності перед слугами, зупинив коні, вийшов із саней і наказав машталірові їхати назад до Батурина, а ввечері приїхати по нього сюди.

Коли сани відїхали, Войнаровський, грузнучи ногами в снігу, підійшов до брами і постукав. Цілий хор злих псячих голосів відізався йому на стукіт.

— А хто там?—запитав нарешті сердитий голос за брамою, й у вузеньку фірточку коло воріт просунулася сива, непокрита шапкою голова.

Це був старий господар гетьманського хутора, колишній запорожець, дід Максим.

— Ваша милість?—втішеним голосом скрикнув дід і вийшов до Войнаровського.—Сам Бог мені прислав милість вашу. Хоч тепер може лоботрясів тих трохи вгамую. Задумали, прошу милість вашу, до церкви в Пекарів їхати—і хоч ти їм що! Довожу, що не вільно їм показуватися людям на очі, що пекарівський отаман може дати знати про них сотникові в Нові Млини, а сотник до Батурина—а, навіть слухати не хочуть ні про що! Маю тут мороки з ними аж по самі вуха.

Войнаровський ввійшов, подивився на кількох окульбачених запорозьких коней, що стояли наготові під повіткою, і попростував до сіней просторої, соломою критої, високої хати, за якою потопав у інею густий сад.

ДОМАГАННЯ запорожців були ясні і прості. Здавна вольність козацьку признавали всі і ніхто на козацькі права не смів простягати своєї руки. Признавали її татари і турки, признає Польща, признає Велике Військо Донське і волохи,—не хоче їх визнавати один тільки московський цар.

— Заліз у чужу солому та ще й шелестить!—обурено говорили Войнаровському запорожці.

Коли там, у Московщині своїй, цар робить, що йому забagnetься—то його справа: реформує стрільців, на драгонів їх переводить, стинає їм голови, вішає, як собака. Не противляться йому, не втікають на вільний Дін до Булавіна—видко, так уже їм самим Богом святим у тестаентах записано. Але тут, на Запорожжі, вони йому цього не дозволять. Відколи Великий Луг Великим Лугом є—там усе була воля, і ніколи ніхто без згоди козацької січової Ради нічого чивити не смів. Сам гетьман до внутрішнього життя Запорожжя права не має. А той молодець, бач, не питаючись ні в кого, свої порядки заводити почав! Господар який знайшовся! Фортеці на вільних запорозьких степах будувати хоче, салітру добувати наказав, московських ратних людей, як у себе вдома, по всьому краю водить, козаків чортові в пельку кудись засилає!.. Ні, цього не бувати!

— Та що ми йому,—кричали в один голос січовики,—в наймитах, чи що, заприсяглися бути! Не на те батько наш Богдан хрест у Переяславі цілував, щоб підбивати вільний козацький край під московський чобіт. Він присягав на рівність і братерство з москалями. Не дотримують вони цього, то нема й у нас для них присяги. Хресне цілування і договори ми шануємо міцно, але шануємо доти, доки їх не зломить друга сторо-

на. Ми звикли з діда-прадіда по правді все чинити. А московський цар із своїми боярами-посіпаками—що дихає, то брехне: ото й усього їхньої правди!

Войнаровський слухав, вдивлявся в прості, сміливі, одверті обличчя запорожців і дивувався з їхньої завзятости та відваги. Рішучість запорожців сильно імпонувала йому. Але він був гетьманський післанець, що мав наказ заспокоїти січовиків і вгамувати їх пристрасті,—й Войнаровський, слухаючи запорожців, шукав у голові слів, щоб виявити свій дипломатичний хист.

Коли запорожці виговорилися, він забрав слово й у тихих, спокійних виразах почав доводити їм, що ще не час виступати проти Москви. Даремно запорожці думають, що гетьман не дбає про Україну і що все, що вони сказали, не лежить болем на його серці. Як людина, що стоїть близько до гетьмана, він стверджує, що з гетьманської голови навіть у снах думка не виходить, як би укоротити московські руки, та обставини так усе складаються, що примушують терпляче покільщо зносити все і чекати на слухну годину.

Не знати, чи завдяки м'якому голосові і спокійним словам Войнаровського, що були контрастом до бурхливости та палких висловів запорозьких делегатів, чи завдяки ширості і простоті, з якими говорив він, чи, нарешті, завдяки якійсь особливій властивості подобатися всім, що була в натурі у Войнаровського, але слова його вплинули на січовиків. Різкість зникла, почалися спокійні розважні розмови.

— Хочемо вірити,—сказав один із делегатів,—що гетьман нам'яте про нас. Але хай він знає, що далі терпіти, щоб московський аркан усе дужче затягався на нашій шиї, у нас уже не стає сили.

Його підхопив другий:

— Хай нам гетьман тільки скаже—і ми вмить зробимо так, що все, що є живого в нього на Гетьманщині, зараз опиниться у нас на Запорожжі. А тоді ми подивимося, як той цар московський повоює з шведом!

Третій додав:

— Ми підіймемо цілу Ханську Орду, Буджак, білгородських і ногайських татар і Дін із Булавином та вирушимо до Лівонії на допомогу шведам. Краще вже з бусурменом і з лютеранами в злуці бути, ніж із патлатими старовірами-москалями!

Серед запорожців особливу увагу Войнаровського звернув на себе січовий осавул. Була це дотепна молода людина, що, поруч із рішучістю, виявляла в розмовах дуже тонкий розум і неабияку освіту. Осавул був наймолодший із усіх їх, мав велику жвавість у рухах і, було видно, займав те почесне становище серед січовиків, що його здобувають у них люди своєю відвагою і великими заслугами для товариства. Войнаровський не подікавився тоді знати, хто це. Вже значно пізніше довідався він, що то був великий улюбленець усього запорозького товариства — Кость Гордієнко.

До світлиці, де відбувалася розмова, ввійшов дід Максим, підступив до Войнаровського і повідомив, що на другій половині вже стоїть накритий стіл із обідом для гостей.

Побрязкуючи зброєю, всі встали.

Войнаровський оглянув високу струнку постать січового осавула в кармазиновому жупані, що трохи не сягав голеною, з довгим оселедцем головою під різаний дубовий сволок хати, подивився на довговусих його товаришів і ввічливим рухом запросив січовиків до обіду.

Довгий стіл, засланий білим, вишитим по краях настільником, був заставлений усяким їством і питвом. Навколо нього стояли лави, накриті зверху по старосвітському розкішними тканими налавниками.

— Прошу дорогих гостей до столу! — запросив Войнаровський.

Запорожці перехристилися до ікон, що висіли в куті, і почали сідати. Перший сів старий січовик Коновка, що не раз отаманував у походах, потім січовий осавул Кость Гордієнко, потім решта.

— І не думав і не гадав ніколи, що приведе Бог колись у гетьмана в гостях бути! — сказав Коновка, вдивляючись очима в пишні перекуски на столі і ласо поглядаючи на кришталеві карафи з наливками, настоянками й оковитою.

— Тільки що, бачите, чесне товариство, — завважив Гордієнко, — до чого наша Україна дожила! Щоб гетьман від гостей, а гості від гетьмана ховалися! На своїй рідній землі, на прадідній нашій Україні! А все через кого? Через того якогось кацапчука шолудивого, що в імені царському гетьманські світлиці опаскуджує! Але — *nullum violentum perpetuum**), як казали латинці.

*) Всякому насильству є край.

— Дасть Бог і Пресвята Владичиця небесна, не довго вже верховодитимуть нами! — сказав Коновка.

Простота і ширість запорожців, що не вживали ніяких титулів у бесіді і говорили те, що мали в думках, дуже припали до вподоби Войнаровському.

Він оглянув січовиків і йому пригадалися часи його перебування за кордоном у Дрездені, часи студентства, часи веселих товариських сходин і гутірок за чаркою з невимушеними, неприкрашеними ніякою світською етикетною розмовами, як у цих милих запорожців, — і взявся за вщерть налитий пугар.

— За гетьмана, за Україну і за вольність нашу! — проголосив він і високо підняв руку з пугарем.

— І за побіду над лютим московським ворогом нашим і супостатом! — додав Гордієнко, але раптом похопився: — Ге, а де ж це нашого діда Максима чарка? Як це — щоб стара війна не пила з нами? Е, ні — цього не бувати! Або всі п'ємо, або ніхто. Де запорожці, там нема більших чи менших — там усі рівні.

Сказав це він таким тоном, немов не він був у гостях у Войнаровського, а, навпаки, мав його в своїй гостині.

Войнаровського це заскочило. Він швидко встав, налив пугар і підніс його дідові Максимові.

— Випийте й ви, діду, з нами. На здоров'я!

— Віват! — гукнули запорожці і духом випили.

Почалася весела, жвава балачка.

Старий сивовусий Коновка з насупленими бровами, між якими червонів великий, довгий недавній, видко, ще шрам від шаблі, що перетивав другий, старий, уже побілілий на чолі рубець, виявив стільки дотецу і таку молодечу жвавість, яких Войнаровський ніколи не сподівався від нього.

— Господи Боже наш, а ми твої люди, над ким будеш богувати, коли нас не буде? — зідхнувши, проговорив він і взявся за пугар. — Коли пити, то пити. За гетьмана випили, за Україну випили, ну — а за Січ-матір нашу з лицарством?

Войнаровський із захопленням дивився на старого рубаку.

— Скажіть, — запитав він Коновку, — чи багато вас там на Січі таких?

— Яких?—перепитав Коновка.—Таких старих, як я? Та тільки один на все товариство й є. У нас старих дуже нема і наш січовий двинтар зовсім маленький. Рідко, щоб хто на Січі доживав моїх літ і своєю смертю вмирав. У нас козак умирає в чистому полі, в бою, далеко по-за Січю. А хто довго жити хоче,—і Коновка подивився вбік,—той іде з Січі, як ось дід Максим зробив.

Максим почув себе зачепленим.

— Не тому, щоб довго жити, пішов я з Січі, сам, здоров, знаєш,—відказав дід.—А тому, що сили вже в руках не стало: порубаний я дуже. Подумати тільки—в двадцяти двох походах був! Нащо, думаю, даремне місце займати—хай молодики йдуть.

— Так, так, Максиме!—не вгамовувався Коновка.— Думаєш, ось так ми відразу і повірили тобі? Молодички захотілося замість шаблі. Скажеш може—не відшептують тобі молодички боків?

— Та й на те має бути здатний добрий козак!—ніяково признався Максим.

Усі голосно засміялися.

Випили ще і ще. У Войнаровського закутилося в голові.

— А чи є такі у вас,—поцікавився він,—що не п'ють?

— У походах у нас ніхто не п'є,—відповів Гордієнко.—У походах козакові заборонено пити: за краплю горілки—смерть. Зате як похід скінчився, тільки й роботи козакові, що пити. У нас той не козак, хто не п'є.

Подали печене порося.

Усі випили, крім Войнаровського.

— Ось уже за це в нас на сміх узяли б!—сказав, усміхаючись, Коновка Войнаровському.

Але коли подали старий мед, Войнаровський налив собі і випив.

Пили ще, але що було далі, він уже мало пригадував собі. Якись уривки розмов, якись оповідання про Анаталію, про Керч, про Судак, про Ізмаїл, якись спомини про Перекоп і про отамана Крису.

Уже стояла зоряна ніч на дворі, як дід Максим дав знати Войнаровському, що понього приїхали коні.

Войнаровський прокинувся, встав із-за столу, сказав запорожцям, що все, що почув від них, перекаже

гетьманові, що гетьман позавтра сам тут буде, попрощався і від'їхав.

Вертався Войларовський додому повний вражень від зустрічі з запорожцями, зовсім не думаючи про Батурина. По селах, що їх він переїздив, ходила молодь із вертепом, із звіздою і козою—і скрізь по-під вікнами хат чути було бадьорі, повні святої урочистости співи колядників.

На гетьманському бенкеті

*Он стар, он удручен гадами,
Вайной, заботами, трудами;
Но чувства в ньом кипят, — і зновъ
Мазепа ведаєт любовь.*

А. ПУШКІН.

*Зачєм так тіха за сталом
Ана лишь гетману внімала,
Кагда беседа лікавала
І чаша пенілась віномъ?
Зачєм є неженскаю душой
Ана любіла конний строй,
І бранний звон літавр, і клікі
Пред бунчуком і булавой
Маларассійскава владикі?*

А. ПУШКІН.

ЗЇЗД ГОСТЕЙ на різдвяний бенкет, як було заповіджено в записках, почався в 7-ій годині вечора.

До головного, парадно освітленого ліхтарнями ганку гетьманського дому одні за одними під'їздили пишні сани і звідти, за допомогою дворових слуг, виходили вистрійні пані, молоденькі, чепурно обтягнені кожухами панни, стрункі молодці і поважні чини козацької старшини.

Увесь замок від краю до краю на обох поверхах був яскраво освітлений. У морозній синяві ночі, на тлі темного, снігом засипаного величезного гетьманського саду, ця маса освітлених вікон, над якими блискучими зірками моргало різдвяне небо, робила казкове враження.

Із стриманим хвилюванням, вносячи з собою морозну свіжість на рум'яних обличчях, гості вправо і вліво від сіней проходили до великих шатень, залишали там свої дорогі кожухи і шапки, причепурювалися перед люстрами і розкішними килимами, розісланими на яскраво освітлених сходах, підіймалися нагору до парадних покоїв, де вже гриміла музика.

Із блакитної, залитої світлом кімнати напроти сходів крізь двоє дверей було видно велику блискучу залу, де танцювали, але гості повертали вбік до червоної вітальні, де був гетьман.

Мазепа в парчевому строї, що мерехтів безліччю блискіток при світлі канделябрів, із кривою, висипаною самоцвітами шаблею при боці, стояв у товаристві кількох старшин і поглядав на двері, в які групами і поодиноці входили гості.

Високо підносячи до своїх вуст білі пухкі ручки пань, свердлюючи очима збентежені, із спущеними по-

віками обличчя соромливих панночок і привітно киваючи головою поважним вусатим старшинам, гетьман говорив кожному ласкаві слова, дякував за відвідини і просив почуватися у нього, в гетьманському домі, як у себе вдома.

Але ось очі його враз блиснули, він швидко урвав розмову з маркізом де-Монтеспаном, випростався і ступив до дверей: у кімнату входила пані Кочубейова з доньками.

— Вельможній кумі моїй насердечніші поздоровлення із святами!—жваво сказав він, підходячи до повногрудої суддевої.—Тішуся з милої нагоди привітати вельможну гостю в моїй господі.

Кочубейова здавна не любила гетьмана. Не злюбила вона Мазепу ще тоді, коли він, будучи блискучим генеральним осавулом при гетьмані Самойловичеві, раптом порвав дуже близькі залицяння до неї. Цього вона впродовж усього життя свого не могла подарувати Мазепі.

Холодно вислухавши влєсливі Мазепині привітання, Кочубейова швидко оглянула жваву його постать, скривила уста в саркастичну посмішку і відповіла:

— Що ж зробиш, коли ясновельможному кумові за різними клопатами нема часу пригадати про існування бідної родини Кочубейів на світі.

Мазена ворухнув бровами.

— О, шановна кума моя дуже несправедлива до мене!—віддячився він Кочубейовій.—Навпаки, велика і зовсім незаслужена увага вельможного панства до моєї скромної особи щоразу примушує мене згадувати про неї з великою вдячністю!

І, ввічливо передаючи її найближчому до себе гадяцькому полковникові Боруховичеві, швидко повернувся до гарної і пишної Ганни Обидовської.

— І препишна пані полковникова не погордувала моєю вбогою хижею!—сказав він, щиро радіючи й у захопленні оглядаючи її всю з боків.—Але-ж, Гандзю, серденько мое! Можеш, скільки хочеш, гніватися на мене за те, що послав-єм твого чоловіка у далекий і трудний похід, але солom'яною вдовичкою ти, бачу, цвітеш більше, як при чоловікові.

І, нахилившись до її вуха, щось тихо шепнув.

Обидовська раптом спалахнула і, зачервонівшись, як мак, зробилася ще кращою.

Але Мазепа вже не бачив цього. Очі його зустрілися з чорними, поволоченими якимсь особливим блиском очима прегарної стрункої Мотрі, що стояла за Обидовською і пильним поглядом стежила за кожним гетьмановим рухом.

— Мотренько, блакитна моя! Но-но, покажися ближче!—простягаючи обидві руки і захоплено дивлячись на тугу, гнучку, як лугова лоза, високу Мотрину постать, весело заговорив Мазепа.

Але Мотря навіть не посміхнулася до нього. Від ока її не сховалося, як гетьман, схилившись, щось шепнув сестрі, і це геть зіпсувало їй настрій. Із безсило спущеними руками вона стояла перед гетьманом і жадним рухом не реагувала на його ввічливі привітання.

— А це ж чому ти так сердито дивишся на мене? І взявся пальцями за ніжне Мотрине підборіддя.

— Годі, годі!—ласкаво заговорив він.—Будеш так дивитися на моєму похороні, а не на бенкеті.

І, швидко підхопивши її, підвів до царського післанця.

— Чи й по ваших лісах такі пречудові квіти ростуть, як на наших степах?—спитав він, показуючи рукою на Мотрю.—Похресниця моя.

Петухов із захопленням оглянув Мотрю і, ввічливо всміхаючись, вклонився їй.

— Давпо, давно тебе, серденятко, не бачив!—заговорив Мазепа, відводячи Мотрю і міцно стискаючи пальцями її тугу руку.—Подумай, як це дивно: жити так близько, одне поруч одного і не бачитися цілими місяцями! Слухай, серце...

Але гетьман не договорив. До них швидко підійшла пані суддева з Обидовською, поправила рукою вильоти на Мотриному кунтуші й узяла її під руку.

— Ходім, покажу тебе пані полковниковій Лизогубовій. Питається за тобою!

І, навіть не перепросивши гетьмана, повела Мотрю на залю.

Мазепа провів очима струнку Мотрину постать і, високо піднявши брови, повернувся до Обидовської.

— Н-но, і надовго до нас, до Батурина, золотенька моя? Не гнівайся: ось-ось уже відпущу тобі твого Івася. Десь за пару місяців Боруховича з військом виряджаю на зміну йому.

— Ні, правда, ваша милосте?—радісно скрикнула Обидовська, показуючи гетьманові разок своїх перлямутрових зубів. — Я в такому неспокої за нього! В останньому листі писав, що на фебру якусь захворів. Там же самі болота та мочари, ваша милосте!

— На фебру, кажеш?—занепокоєно перепитав Мазепа.—Но, бачиш, а мені ні словом про ту фебру не згадав. Про різні військові справи, про знущання над нашим людом,—знущайтесь там дуже над козаками, Гандзю,—а про себе нічого.

— Знущайтесь, ваша милосте?—переляканим шепотом запитала Обидовська і раптом замовкла: близько коло них проходив один із почоту московського післанця.

Бадьоро і весело музика заграла на залі мазура.

— Но, і щоб я з своєю Гандзею мазура на бенкеті не затанцював?!—раптом впадаючи у безжурний тон, жваво сказав Мазепа, брязнув срібними острогами і гнучко простягнув Обидовській руку.—Останнього разу з тобою — пригадуєш — на весіллі твоїм танцював-єм*).

Швидко розступаючись перед гетьманом, що вів у танець Обидовську, гості гурмою посунули слідом за ними до залі, і почалася одна з тих забав, що щиро й однодушно захопила всіх.

— Диви-но, диви! А кажуть, що наш гетьман застарий!—заговорили з боків, протискаючись наперед і з-за плечей інших вдивляючись у молоді, жваві, повні грації рухи, з якими Мазепа у першій парі провадив гарну, гнучку Ганню Обидовську.—Та він усіх молодиків за пас затягне!

*) Іван Обидовський побрався з Ганною Кочубеївною в 1698 р. Гетьман Мазепа справив їм гучне весілля в батуринському замку, а Пилип Орлик написав з того приводу панегірик латинськими віршами.

Танок гримів. Здіймаючи в повітрі вильоти блискучих, багато розшитих сріблом і золотом кунтушів, хвацько б'ючи підощвами об слизьку, натерту воском підлогу, брязкаючи острогами і мерехтячи безліччю самоцвітних іскристих блискіток на шаблях і на багатих убраннях, пари крутилися, кидалися взапусти наперед, розходилися на боки і, сходячись знову, крутилися у веселому вихорі.

Старий Дунин-Борковський, похитуючи довжелезни-ми сивими вусами, що спускалися на багате золото шиття, стояв поруч із Апостолом і, чуючи, як танок підмивав йому ноги, притупцьовував на місці.

— Ну-ну!.. А вона, а вона!.. Як та пава, пане полковнику!.. Як та дзиґа, прошу мосціпана! А хто це там у третій парі в малиновім кунтуші? Тьху на мене— осліп зовсім! Та ж то Скоропадська Настя!..

А звуки гриміли, бризкали бадьорістю, захоплювали до руху, безжурности, веселощів, усміху.

Мазепа востаннє тупнув ногою, став на коліно, обкрутив довкола себе Обидовську і, гнучко схилившись до її руки, подякував за танець.

— Славно!—grimнуло навколо, і Мазепа, веселий, побідний, під руку з своєю пишною небожевою, попри густий натовпи гостей легко вийшов із залі.

У жовтій, бандурами обвішаній світличці він посадив Обидовську в фотель, наказав слугі принести солодошів і, зграбним рухом відкинувши шаблю ногою, сів поруч із нею.

Високо підіймаючи свої груди, горда, щаслива, з веселим усміхом на очах, Обидовська обмахнула обличчя віялом і повернула свою гарну, на високій лебединій шії голову до гетьмана.

— Ваша мияість у танцю зовсім замучити може!

— Серце моє! На тридцять років відмолодила мене! На тридцять років, серденятко моє!—відповідаючи чемністю на чемність, заговорив Мазепа і раптом побачив, що до них підходить пані суддева.

Швидко звільнивши для Кочубейової своє місце, він прикликав до пань молодого бунчужного Гамалію і відійшов.

ШУКАЮЧИ ліворуч і праворуч очима, гетьман нарешті побачив коло дверей великої залі Мотрю і попростав до неї.

Мотря стояла із безнадійно спущеними руками, низько схиливши голову.

— Мотре, дитино, а ти тут що робиш?

Мотря мовчала.

— Мотре? — знову запитав він і, взявшись пальцями за підборіддя, підняв їй голову.

І раптом побачив дві блискучі сльози на її очах. Він рвучко вхопив Мотрю під руку і, закриваючи її від чужих очей, швидко повів до внутрішніх покоїв.

— Що тобі, Мотренко! Скажи, серце, — схвильовано, але з солодким передчуттям у душі заговорив він.

Зовсім не володіючи собою і не пам'ятаючи, де вона, Мотря раптом схилила свою голову на плече Мазепі і, розчулена його ласкавим голосом, залилася сльозами.

— Та що таке? Що сталося? Опам'ятайся, Мотре!

В тихому, освітленому тільки одним канделябром маленькому покійчику він посадив її в фотель, вийняв білосніжну хустинку і, нахилившись, почав обтирати їй з кишені сльози.

— Та покінь же! Прощу тебе! Люди тут є.

Але Мотря сиділа, уткнувшись у хустку, і не переставала плакати. Плечі її під м'яким червоним кунтушем плигали, голова здригалася, з міцно затулених хусткою вуст виривалося розпучливе ридання.

— Ну, маєш!

І гетьман у розпучі озирнувся навколо, швидко ступив до дверей і замкнув їх.

— Та що таке? Що сталося? — нахилившись і проводячи рукою по її гладко розчесаному на обидва боки волоссю, запитав він. — Прийди до себе й скажи, що сталося?

Мотря плакала.

Гетьман сів на м'яке поруччя фотелю обік Мотрі, обійняв рукою її стан і притулив голову до її гарячого, мокрого від сліз обличчя.

— «То ось воно що!» — подумав Мазепа, не сподіваючись, що те, що він давно помічав у Мотрі, виявиться так несподівано, в такому невідповідному часі і місці.

І відчуваючи, як щось солодко затремтіло в його серці, запитав:

— Ну, кажи ж, дитинко, що сталося?

Мотря не говорила нічого і плакала далі.

— Кажи — скоро, одверто, — відчуваючи, що тремтіння в його душі росте, заговорив він. — Говори, тут нікого нема.

Мотря на хвилинку затихла, немов прислухуючись до чогось. Те заплутане волокно, що довго снувалося довкола їх відносин, раптом натягнулось і, швидко скорочуючись, привело їх до страшної близькості.

— Може кохавш мене? — рвучи останню неясність, що стояла між ними, шепотом спитав Мазепа.

Мотря раптом кинулася йому на ноги, обійняла їх і, уткнувшись лицем йому в коліна, вся затряслася.

— Ну, кажи ж! Мотренько!

— Так! — якимсь болем, глухо вирвалося їй із грудей.

Щось широке і могутнє побідно крикнуло в його душі і затріпотіло в ньому сильними крилами.

— І в тобі заздрість заговорила до своєї рідної сестри? — п'яний від щастя, всю притискаючи її до себе, запитав він. — До сестри? Дурненька моя!

Здалека тихими м'якими відголосами долетіли звуки труб, що грали модний польонез.

Мазепа прислухався до них, ослабив руку, якою

тримав Мотрю за стан і, сумно дивлячись поверх її голови, заговорив:

— Ну, от... Ну, от я вже тепер і знаю все. Але це може тільки хибне враження в тебе. Подумай добре. Може ти тільки уяву мою любиш, а не мене самого? Це часто буває в молодечих роках.

І, сильно стиснувши її дівочий стан, тихо додав:

— Не забувай — я хрещений батько твій!

Мотря вже не плакала. Вона тільки коли-не-коли схлипувала, пожадливо вслухуючись в кожне його слово.

— Є багато молодих, гарних, відважних і чесних юнаків на нашій Гетьманщині, і ти можеш зробити велике щастя найліпшому з них. А я? Мені вже залишилося недовго волочити ноги по білому світі, я старий, голова моя вкрита сивиною. Чи можеш ти кохати мене? Подумай добре над цим, і я твоє щире сердечне признание, що дорожче для мене від багатства, слави, від клейнодів і всього на світі, завжди поверну тобі, — не випускаючи її з рук, сказав Мазепа.

Мотря заперечливо захитала головою і щільніше уткнулася лицем у його коліна.

Якийсь час Мазепа, повний солодкого хвилювання в душі, сидів і мовчки, задумливо дивився на тонкий, прямий, як шнурочок, білий переділ її лискучого чорного волосся. Потім нахилився й обережно поцілував її в голову.

— Хай буде так. Ми ще поговоримо про це. А тепер устань, причепурися і покажись людям. Нашу відсутність можуть зауважити.

Мотря вперто лежала, тримаючись його колін.

— Хочеш може мого признание? — шепнув Мазепа. — Але ж я не можу, не смію, права не маю говорити тобі про те, що повнить мої груди. Розверзлося б небо і грім забив би на місці мене, якщо б я наслідився сказати тобі про те велике, але — ба! — даремне чуття, що перепошило всю мою душу.

Мотря лежала тихо, мов нежива.

Мазепа обережно просунув під її напружним станом руку і підняв її.

— Годі! Заспокійся і вийди на залю.

І, поцілувавши її в чоло, хотів встати.

Але Мотря диким поривом закинула йому руки на шию, обхопила її, притягнула до себе і, тремтячи вся, міцно притиснулася до нього.

— Нікому, нікому тебе не віддам! Нікому! — шалено прошепотіла вона.

Мазепа, відхиляючись від неї, стиснув її лікті руками, але Мотря швидко відкинула їх, схопилася на ноги і міцно впилася своїми вустами в його уста.

Страшний вихор закрутив усе в Мазепиній голові. Чуючи, як раптом якісь нові сили, молоді і бадьорі, почали вливатися в нього, Мазепа рвучким рухом обхопив Мотрю за стан, міцно пригорнув її всю до себе і раптом швидко відірвав руку назад: хтось із того боку потягнув за клямку дверей.

— Ідуть сюди! — тихим, змовницьким шепотом сказав він їй над вухом, і в цьому шепоті Мотря відчула всю силу тайни, що єднала їх.

Швидко підхопивши Мотрю, одним духом він опинився з нею у бічному темному покої. Потім вернувся назад, підійшов до дверей і, відчинивши їх, здивовано зупинився: у дверях стояв слуга з кліщами до свіч.

Несподівано побачивши гетьмана, слуга полохливо відступив назад, але гетьман прикликав його до себе.

— Слухай-но, залиши тут свої кліщі, піди, пошукай маршалка і скажи йому, що я наказав грати менуета.

Слуга швидко поставив кліщі і подався плечима назад.

— Менует, не забудь!

І коли слуга відійшов, швидко причинив двері й увійшов до темного покою.

— Мотре, де ти?

— Я тут! — тихо обізвалася вона і покрадьки, покотячи близько підбігла до нього.

Мазепа швидко обійняв її, ухопив під руку, мовчки перейшов, майже перебіг із нею кілька кімнат і опинився в своєму кабінеті. Там він узяв із столу золоту філігранову, багато преукрашену камінням скриню, від-

крив її віко, заглянув до середини і, подаючи Мотрі, сказав:

— Це мій святочний тобі подарунок. Зараз підеш із ним на залю і покажеш мамі. Але зараз, Мотре!

І, взявши в руки дзвінок, подзвонив.

Увійшов слуга.

— Проведеш її милість до великої залі і допоможеш знайти вельможну паню єксеральну суддеву.

БАДЬОРИЙ, молодечий, повний жвавости в рухах, із блискучими очима, Мазепа легкою ходою ввійшов на залю й озирнув її.

І перший, хто попався на очі йому, був той, кого гетьман у цей момент хотів найменше бачити: це був генеральний суддя Василь Кочубей. Він хвилину перед цим сам, окремо від родини, приїхав до гетьманського дому і тепер шукав серед гостей господаря, щоб привітатися з ним.

Побачивши Мазепу в дверях, Кочубей сквапливо обминув групу пань, що заступала йому дорогу, і швидкою ходою підійшов до гетьмана.

— Вибач, ясновельможний, за сьогоднішнє! — зовсім несподівано заговорив генеральний суддя, схиляючи шанобливо перед Мазепою голову. — Цілком якось не подумавши, ніякого тайного розмислу не маючи, цю срамотну і бридку річ поповнив-єм. Прощу твою реїментарську милість повірити мені і в тім дарувати.

Мазепа аж відступив назад від здивування.

Як? Таке скоре, несподіване каяття? Що раптом привело Кочубея до цього? Щире зрозуміння зробленої помилки чи та ворожа постава до нього всього старшинства, що повинна була не на жарт перелякати пана генерального суддю?

Мазепа мовчав. Кочубей із похиленою головою покірно стояв перед ним.

В іншому місці й у інший час Мазепа дав би генеральному судді відчутти всю силу свого обурення за себе і за все товариство, яке Кочубей поставив сьогодні в таке дурне становище. Але тепер, тут, на бенкеті, де Кочубей був його гостем, після всього того, що наповнило Мазепину душу безмірною радістю і щастям, догана кому-будь, а тим більше Мотриному батькові, була далека від його намірів.

Він подивився на густу гриву чорного, по-козацьки стриженого волосся на схиленій Кочубеєвій голові, перебіг очима по пишному, підбитому горностаями зуфровому його кунтуші з дорогоцінними заціпками і ступив до генерального судді.

— *Quod licet* хлопчикові або якомусь там козакові Мандриці*), *non licet* такій зацній, *magni nominis* персоні, як єнеральний суддя гетьманського регіменту! — сказав Мазепа, перефразовуючи стару латинську приповідку. — І сам це затям, і своєму Петухову скажи, коли ще раз побіжиш на тайні розмови з ним.

Кочубей раптом здригнувся всім тілом і, якимось зібгавшись, ще нижче схилився перед Мазепою.

— *In aqua scribis****), пане єнеральний судде! — говорив далі Мазепа. — Петро-цар краще знає Мазепу, ніж усі ви, і тайних донесень на нього не потребує ні від Петухова, ні тим борзій від тебе.

Потім щільно притиснувся плечем до Кочубея, наблизив уста до його вуха і виразним шептом проговорив:

— А її милості вельможній малжонці своїй ознаймуї, щоб раз на все перестала мочати свої пальці в те, на чому може барзо попектися. *De rana in fabula*****) їй повідай, коли вона ще не чула цього. Окрім конфузії, стида і ганьби, а може й ще гіршого, Василю, це втручання твоєї малжонки в справи, що її цікавити не повинні, нічого твоїй високій єнеральній особі не принесе.

Знищений, приголомшений, із низько спущеною головою, Кочубей стояв перед гетьманом, як спійманий на вчинку школяр перед учителем, і мовчав.

Мазепа пильно подивився на нього, і йому стало шкода старого приятеля.

— Але забудьмо про це, Василю. *Nemo mortalium omnibus horis sapit*****), — м'яко сказав він і стиснув пальцями Кочубеїв лікоть. — Прикру справу цю фінально уморюю і зацність, при якій уставичне знайдовав-єсь,

*) Незадовго перед тим писав до Москви на гетьмана донос козак Мандрика.

**) Латинське: По воді пишеш.

***) Латинське: Про жабу в байні Езопа (що хотіла дорівняти воліві і луснула).

****) Латинське: Нема людини, щоб дурниці не зробила.

Василу, при тобі заховую. А для повного межі всіма вами заспокоєння ходімо зо мною — я приятельськи тебе помирю з старшиною.

Кочубей непорушно стояв.

— Ходім, пане єнерале! — сказав гетьман, узяв Кочубея під руку, бадьоро струхнув його і, весело посміхаючись, повів на залю.

Гості шанобливо розступалися перед Мазепою і здивовано проводили очима трохи похилену постать генерального судді, що йшов поруч із ним: у Батурині вже не було ніодного чоловіка, що не знав би про сьогоднішній інцидент на гетьманському обіді.

Проминувши юрбу дворових слуг у блискучих, срібними позументами обшитих жупанах, що на величезних золочених тацах носили серед гостей солодощі і вино, гетьман побачив остороць груп старшин і повернув до них. У групі були: генеральний осавул Ломиковський, генеральний бунчужний Михайло Гемалія і три полковники — прилуцький Дмитро Горленко, переяславський Іван Мирович і наказний полтавський Іван Левенець. Старшини, видко було, над чимось жваво дискутували.

— А панове єнерали з полковниками над чим тут раду радять? — весело запитав Мазепа, підводячи до них Кочубея. — Чи в гетьманських льохах випа не стало, чи в кишнях у папів талярів на гру в карти забракло, що вам нема вже більше нічого до роботи в мене, як стояти ось тут? Прошу до вина ближче!

Лимиковський зиркнув із-під брів на Кочубея, легко всміхнувся в довгі козацькі вуса і чемно схилив перед гетьманом свою блискучу з левержетом голову.

— Від гетьманського вина, прошу ясновельможность вашу, у нас іше від ранішнього трактаменту в головах у всіх шумить, — відповів він, — та й сякий-такий пінязь у кишени в кожного, Богу дякувати, ще знайдеться. А ось ми тут собі стоїмо і сумно позираємо, як нас вельми порідшало, відколи зачалася та північна війна.

Мазепа пильно подивився на Ломиковського і зрозумів, що старшини говорили зовсім про щось інше і саме про сьогоднішній інцидент на гетьманському обіді. Він усміхнувся.

— Коли б тільки цієї біди, панове мої! — завважив Мазепа. — Завтра на єнеральній раді, — *inter nos loquendo* *),—не те ще почуємо. Але на раду буде свій час, а тепер я зовсім собі того не бажаю, щоб гості мої без діла по кутах тинялися. Єнеральний суддя, панове мої, хоче в кості пограти.

Всі мовчали.

— Я пообіцяв його милості судді гідних партнерів знайти і ось прошу вас за роботу негайно братися. Тільки-но, пане судде, — швидко повернувся Мазепа до Кочубея, — якщо програєш, готовими грішми панам плати. На борг у гетьманському домі, наперед тобі кажу, грати *interdictum est* **).

Всі засміялися, зрозумівши гетьманів натяк на Кочубееву скупість.

— До роботи, панове! До роботи! — заквапив Мазепа і повів за собою гостей до бічного пскою. — Ось і вільний стіл для вас. Гей, вина і кості панам єнералам! — гукнув він до підмаршалкового.

І тільки тоді, як гості сіли з Кучубеєм і зав'язалася гра, гетьман устав, постояв якийсь час коло столу і спокійно відійшов від них.

*) Латинське: Між нами кажучи.

**) Латинське: Заборонено.

ЙОГО затримала на залі Кочубейова.

— Чи ж можна, милосте ваша, молодому дівчаті такі презенти робити? — з удаваною доганою в голосі сказала вона, підводячи легку, з щасливим блиском у очах Мотрю до гетьмана. — Та ж вона тепер Бог знає що собі в голову забрати може!

Мазепа, старанно уникаючи зустрінутися поглядом із Мотрею, але всією істотою своєю відчуваючи її близькість, високо підняв брови (цей рух молодив його обличчя і Мазепа добре знав про це) і так само з удаваною байдужістю відповів:

— Чи варто про такі малі речі згадувати, милосте ваша! На світі нема такої цінности, якою б можна було обдарувати Мотрю, але що зробиш — елико дозволяла мені скромна спроможність моя.

— Ваша милосте! Ваша милосте!.. — почала була чемно дорікати Кочубейова, але рапто і вона, і Мазепа з Мотрею повернули голови вбік: музика, побачивши гетьмана, враз урвала польонез і серед загального замішання на залі несподівано заграла «Метелицю».

— О, а то ж чому раптом? — здивовано запитав Мазепа, вглядаючись у музиків.

До гетьмана швидко підбіг старий маршалок і, поштиво схилившись, пояснив, що до нього явився від ясно-вельможного слуга з наказом грати «Метелицю».

— Який слуга? Яку метелицю? — закліпав очима гетьман.

Але раптом пригадав собі щось зайшовся веселим щирим сміхом.

— От туман! От сірома! Я через нього менует замовив, а він із менуета, прошу я вас, метелицю зробив!

Та може це й на краще вийшло. Хай грають! — весело сказав він маршалкові.

І швидко повернувся до Мотрі.

— Слухай, Мотрецько, все ті краков'яки, та польонези, та менуети, та контреданси чомусь танцюють. Ану-но, тріпнемо лихом об землю та покажемо всім, що наш козацький танець нічим не гірший від усякого іншого.

І, миттю простягнувши руку, легко поплив із нею на середину залі.

— Метелиця! Метелиця! — загуло навколо. — Ясно-вельможний метелицю танцює!

З усіх бічних покоїв лавою полилися на залогості.

— З ким це? Уже з молодшою суддівною? — почувся із-за плечей. — Але ж і обертає! він її на всі сорок боків, прошу моєї пані!

— А дивя-но, брате, що за лебедина тая Мотря! — заговорив полковник Левенець до Боруховича. — Ще краща за старшу! Ну, й кажи тепер, чи правду те прислів'я говорить: *mala gallina malum ovum!**) Батьки — мов ті мавпи африканські, а діти — дивись!...

І раптом схопив Боруховича під руку і швидко відійшов із ним набік: іззаду за ними стояв Кочубей.

Журливо-веселі, хвацькі звуки народнього українського танцю захоплювали пару за парою і нарешті всі вони сплелися руками в одно велике коло.

— Ех, панове мої, нема таки в світі, як наш степовий, козацький танець! — захоплюю проговорив переяславський полковник Мирович, висовуючись могутнім плечем із-за лутки дверей і переживаючи всією своєю істотою і журну веселість мелодії, і всю красу шалених танецьних рухів. — Хай-но француз той подивиться, чого ми варті!

І він кивнув головою у бік маркіза де-Монтеспана, що в групі бунчукового товариства стояв у протилежному кінці залі.

До оркестри приєдналася раптом гетьманська співока капеля і, плескаючи в такт долонями, дружно заспівала:

Гоп-чук, метелиця,
Чому старий не жениться...

*) Латинське: З поганої курки — погане яйце.

— А й справді! — крикнув компанійський полковник Кожухівський. — Слова немов умисне для нашого гетьмана придумані. Чи ж ото, панове мої, такі штучки в танцю виробляючи, наш гетьман має вже занехаяти всяку думку про женячку, що?

— Діло говориш, пане полковнику! — весело підхопив його Апостол. — Іще так у обертаси молоду гетьманову візьме, що молодики й слини пустять. Ану-но, панове, гукнемо дружно: «Женити гетьмана!»

І раптом із десятків, а потім із соток вуст серед грому музики прокотились по залі веселі вигуки: «Женити гетьмана!»

Мазепа щільно обійняв Мотрю, лихо крутнув її і, міцно стискаючи маленьку руку, під дружні крики гостей, швидко перебіг із нею крізь відчинені двері до сусідньої маленької світлички.

— Чи чуєш, яке вони нам весілля справляють? — шепнув він на вухо Мотрі, добігаючи до отомани і з розгону сідаючи на ній разом із Мотрею.

Мотря, тяжко віддихуючись, раз-у-раз підіймала вгору, як круглий овал морської хвилі, тісно обтиснені товким едабом дівочі груди.

За гетьманом веселою гурмою вбігло до маленького покою кілька полковників із Данилом Апостолом на переді.

— Vox populi, пане гетьмане — vox Dei!*) Сватів до послуг маєш! — заговорив Апостол.

Мазепа схвильовно подивився на нього, але жартівливо відмахнувся рукою і весело відповів:

— Но, маєте!. Ще не народилася, панове мої, на світі молода для мене!

— А що ж такі кралі, як оця, милосте ваша, — показав Апостол рукою на Мотрю: — марнуватися будуть у нас, чи як?

У Мотрі все закрутилось у голові від п'яного щастя і вона солодко приплющила очі.

— Диви-но, диви, як її, мов того котика, що за вухом шкрябають, залоскотали мої слова! — сказав полковник. — Ану, одно твоє гетьманське слово — і воно зовсім залоскоче її!

*)Латинське: Голос народу — голос Божий.

Полковники стояли тісним півколом перед отоманою, закриваючи гетьмана з Мотрею від решти гостей.

Але ось Апостол озирнувся і, раптом відступаючи набік, пропустив попри себе Кочубейову.

— Ти б рада, здається, і до світу тут сидіти! — накинулась вона на Мотрю. — Може б у гостях і заночувати готова?

Всі здивовано переглянулись. Мазепа швидко встав з отомани.

— Та місця, коли б на те пішло, здається, не забракне в гетьманській хаті, — вставив із-за її плечей Апостол.

Кочубейова гнівно метнула на нього очима і знову повернулась до доньки.

— Вставай! Ідемо!

— Мамо, та ж ми тільки-но приїхали сюди! — з плачем у голосі запротестувала Мотря.

— Мотре, збирайся, кажу! — мало володіючи собою, наказала суддева.

— І тато їде? — в останній, несміливій надії запитала Мотря.

— А що тобі до тата! Тато окремо від нас приїхав, окремо й поїде назад.

— Але ж я можу з татом лишитися!

Мазепа раптом зробив рух і голосом, у якому чулося стримане хвилювання, сказав:

— Прошу вельможну куму мою дарувати, але нікого з гостей без вечері я не випущу з свого дому.

Кочубейова, стоячи боком до нього, відповіла:

— Але ж прошу ясновельможного пана гетьмана дарувати нам, коли ми примушені не скористати з гостинної ласки вашої милости.

Усі знову здивовано переглянулись.

— Я з Ганною приїду! — в одчаї, озираючись навколо, немов шукаючи порятунку, сказала Мотря.

— Ні, зараз зо мною поїдеш, кажу! — крикнула суддева.

Настала коротенька хвилина неприємної тиші.

— Не поїду! — раптом рішуче крикнула Мотря і тупнула ногою об землю.

— Що? — грізно піднесла голос мати.

— Не поїду! Не хочу їхати!

І, несподівано впавши на отоману, зайшласть гірким дитячим плачем.

— Не смію втручатись у родинні справи,—виступив Мазепа, — але зовсім собі того не бажаю, щоб мій дім був для моїх гостей домом плачу, а не забави і веселощів!

І нахилився до Мотрі:

— Мотренько, годі, прийди до себе!

— Мачуха, а не мама!.. — крізь сльози викрикувала Мотря, б'ючи стисненими кулаками об валець отомани. — Терпцю вже нема!..

— Мотренько! Мотре! Отямся, що говориш!

— У монастир піду!.. Світ за очі втечу!.. — ридючи, погрожувала Мотря.

Гетьман випростався і прикликав до себе Апостола.

— Даниле-серпе! — пошепки сказав він йому. — Забери, про Бога, Ксантипу цю звідси*).

І показав очима на Кочубейову.

Суддева зрозуміла, що сильно перетягнула, і, повернувшись до Миклашевського, почала йому щось доводити.

До покою швидко ввійшов стривожений Кочубей.

— Що тут таке? Що сталося? — запитав він, кидаючи погляди на всі боки.

Мазепа з призириливою усмішкою на вустах подивився на нього і, здвигнувши плечами, показав головою на Кочубейову.

— Піди, свою мосць-паню запитай.

Генеральний суддя безрадно подивився на дружину, стиснув кулаки і, круто повернувшись, мовчки вийшов.

Кочубейову забрали з покою, усіх випросили до залі, двері причинили. З Мотрею лишився тільки гетьман.

— Ну-ну, годі вже, серденько, годі!.. Заспокійся! — говорив Мазепа, ніжно поглажуючи рукою Мотрині плечі.

*) Ксантипа — дуже сварлива жінка грецького філософа Сократа, що стала синонімом на всі часи лихої жінки.

— Не можучи!.. Не можучи більше терпіти!.. Краще руки на себе накласти, ніж жити з нею під одною стріхою!.. Краще!..

— Мотренько, що говориш! Та ж усі твою маму знають! На всю Гетьманщину альтеркацією*), вщипливістю язика і неповстягливістю губи своєї славу собі зробила. Що зробиш — перетерни.

— Не можучи!.. Не можучи!.. — все повторювала Мотря, кидаючись по отомані.

Мазепа почув за дверима суперечку слуги з кимось, кого не хотів впустити до покою, швидко встав і відчинив двері. Перед ним стояла Обидовська. З-за плечей її визирав гетьманський ляйб-медикус Фісбах.

— Ах, Боже мій! Такий сором!.. — сказала Обидовська, входячи. — Мама віде і ніколи без шкандалу обійтися не може.

— А що там, Гандзю? — запитав її гетьман, показуючи очима на залу.

— Усе товариство вже про шкандаль знає, милосте ваша! Усі схвильовані, обурені!.. Ах, з мамою це завжди, завжди мусить вийти!..

Мазепа попросив Обидовську залишитися при Мотрі, подивився на якийсь порошок у Фісбаховій руці, що його простягав він Мотрі, і вийшов.

На залі стояли купками гості і жваво обговорювали інцидент. Коли двері з покою відчинилися, всі швидко повернули туди голови.

Мазепа вийшов, усміхаючись, і, весело покиваючи всім головою, почав запрошувати гостей до дальшої забави і танців.

На очі йому попався Апостол.

— Даниле, вируч! — сказав гетьман на вухо йому, кладучи руку своєму улюбленцеві на плече. — Ти ж мертвого в труні розвеселити можеш!

Апостол усміхнувся одним своїм оком і ворухнув довжелезними вусами.

— Коли вже застарий став, милосте ваша. Але що зробиш! Коли треба — радий завсіди послужити своєму рейментареві.

*) Латинське: Лайкою.

І ще не встиг Мазепа відшукати Петухова в товпі гостей, як раптом гримнули звуки горлиці, і Апостол у парі з стрункою Гамаліївною пустився дзиґою по блискучій підлозі.

Мазепа подивився на гостей, що лавою, мов школярі підчас перерви, рушили звідусіль на залю, і натикнувся в дверях на старого маршалка.

— Вельможна пані суддева, — повідомив маршалок, — наказала передати вашій рейментарській милості, що з причини наглого болю голови мусіла, не прощавшись, відїхати додому. Пані єнеральна суддева просила о пробачення вашу ясновельможність.

ВИПЛАКАВІШИСЬ і полежавши трохи, Мотря нарешті заспокоїлась, запросила до себе гетьмана і заявила йому, що їде додому.

— Не силую, серце... Як уважаєш...—засмучено відповів Мазепа.—Але пощо?..

Мотря подумала, притиснула Мазепину руку до свого гарячого обличчя і постановила залишитись. Одно тільки—як вона тепер покажеться на залі?

Але й тут у пригоді став веселий Апостол.

Обрамовані розкішними алябастровими оздобами двері таємничого покою раптом відчинились і звідти, під пильним поглядом соток звернених туди очей, вийшов на залю хвацький миргородський полковник під руку з трохи збентеженою і блідою на обличчі Мотрею. Саме в цей час танцювали краков'яка. Апостол тупнув своїм зеленим сап'янцем об паркет, міцно стиснув рукою маленькі Мотрині пальці і, закинувши назад голову, легким свобідним рухом пустився з нею в танець.

А Мазепа стояв у кінці залі з Ганною Орликовою і, поклавши долоню лівої руки на розкішний держак своєї дорогоцінної шаблі, говорив їй:

— Прошу дарувати мені, але маю деякі підстави думати, що вельможна пані старанно уникає зближення з людьми.

— Ані трохи, ваша ясновельможносте!—жваво заперчила Орликова.—Я просто маю задоволення, нікому себе не нав'язуючи, спостерігати життя здалека. Що рідше ми здибаємося з людьми, милосте ваша, то цікавішими вони видаються нам потім у тісній близькості.

— Так?—оживився Мазепа.—Отже я, що весь час перебуваю в постійній близькості до людей, мав би вже давно втратити всяке зацікавлення до них?

Орликова швидко підняла свою гарну голову з скромним, але майстерньо вишитим корабликом і сміливо подивилася гетьманові в вічі.

— Я не мала на увазі володарів. Я говорю про звичайних смертних людей із обмеженим колом їх маленького скромного життя. У володарів, навпаки, постійна близькість до людей, притуплюючи увагу до найближчого оточення, робить круг їх зацікавлення необмеженим.

Мазепа пильно подивився на Орликову і своїм досвідченим оком угадав у ній ту горду людину, що, підпорядковуючи себе виробленим поглядам на життя, воліє залишатися в тіні його, ніж поступатися своїми принципами в тіснішій близькості до середовища.

— З усією щирістю мушу признатися,—сказав він,—що набираю в розмові з вельможною панею тієї приємності, якої, на жаль, маю так мало в своєму оточенні. Заздрощу чоловікові, що перебуває в постійній близькості до такої дружини.

— О!—весело запротестувала Орликова.—Якщо говорити про заздрощі, то вони саме є постійним почуттям дружини мого чоловіка, що увесь час має приємність і високу честь бути близьким до вашої милости.

Мазепа, почувши цей комплімент, високо підняв угору свої брови.

Поцри них у веселому вихорі танцю перелетіла молода блискуча пара.

— Пані енералова не танцює?—запитав гетьман, вдвляючись у гаптовані срібною ниткою навушні напуски її кораблика.

— Дуже люблю дивитися, як танцюють інші,—відповіла Орликова,—але сама ніколи в житті не танцювала. Для того, щоб любити рух, не конче самому треба бути рухливим.

Мазепа з цікавою пильністю подивився у вдумливі темні очі Орликової.

— Чудово танцює і любить танцювати моя сестра Христя,—завважила Орликова, вказуючи на струнку чорняву дівчину, що жваво розмовляла з молодим гарним Григором Новицьким.—Але нам не годиться танцювати: в нашій родині жалоба, ваша милосте.

Мазепа трохи зніяковів: він зовсім забув про недавню смерть у Києві їх батька, старого вислуженого полтавського полковника Павла Герцика.

— Ох, так—прошу дарувати мені!—схиляючи голову, сказав Мазепа.—За різними клопотами і за цим прегарним молодим dorостом зовсім забуваєш про смерть своїх старих вірних товаришів.

Орликова вдячно подивилась на гетьмана, озирнулась по залі і повернула знову свою голову з важкими ковтками на вухах до Мазепа.

— Може мене зраджують очі, ваша рейментарська милосте, але я чомусь не бачу на сьогоднішньому бенкеті мосці Войнаровського. Маю надію, він здоровий?—поцікавилась вона.

— О, так!—усміхаючись, відповів гетьман.—Може навіть більше, ніж треба! Але йому можна подарувати цю маленьку вольність: молодість має свої права!

Орликова помітила легку посмішку на Мазепаиному обличчі і, хибно зрозумівши її, поспішила пояснити:

— У мене з мосцю Войнаровським іще від Спаси лишився недокінченим цікавий спір про Макіявеллі. Мосць Войнаровський уважає, що...

— Знаю, знаю!—перебив Мазепа.—Він тримається старих лицарських засад.

Розмова їхня урвалася: на залю швидко ввійшов гетьманський маршалок і, махнувши рукою музикам, урочисто проголосив:

— Єго милість ясновельможний Пан Гетьман просить високошановних гостей на вечерю!

У затихлій на хвилину залі повстав здержливий рух, і гості кількома широко відчиненими дверима потягнулись до ясно-освітленої, увішаної полицками з старовинним посудом їдальні, де в формі великої підкови були розставлені розкішно накриті столи. Юрби маршалкових підручних зустрічали пань та панів і з чемною упередливістю проводили їх до призначених місць.

Серед цього руху, коли частина гостей уже стояла коло своїх крісел, чекаючи на гетьманів вихід, в їдальні несподівано появився увесь у білому, блискучий і елегантний Андрій Войнаровський. Галлянтно, з м'яким брязкотом острогів підходячи до ручок зустрічних пань,

він граціозно покинував направо і наліво головою і посилавав рукою свої привітання далеким гостям.

До Войнаровського підійшов маршалок. Легко схилившись, він повідомив його, що наліво від себе при столі Войнаровський має паню снералову Орликову, а місце зправа, призначене для пані Кочубейової, є вільне і може бути призначене для того, кого він собі забажає.

Стоячи з похвиленою набік головою і слухаючи одним вухом маршалка, Войнаровський оглядав гостей. Раптом він побачив за кілька кроків від себе Мотрю і весело простягнув до неї руки.

— Мотренко, радий бачити тебе, серце!

І, швидко повернувшись до маршалка, сказав:

— На вільне місце коло мене прошу посадити панну Кочубейвну.

Мотря, залишаючи без відповіді слова молодого Забіли, що увихався коло неї, раптом покинула його і швидко підійшла до Войнаровського.

— Андрію, чим це пояснити треба, що тебе до цього часу ніде не видко було?

Войнаровський весело ворухнув бровами й у топ їй відповів:

— Мотре, а чим це пояснити треба, що ти сьогодні без свого... (він хотів сказати аргуса, але своєчасно похоловся)... без своєї опіки?

— Як? Хіба ти тільки-но приїхав звідкись і нічого не знаєш, що тут було? — здивувалась Мотря.

— Тихо! — приклав він палець до вуст. — Мене не було в Батурині, але ми ще поговоримо про це з тобою: твоє місце за вечерєю коло мене.

— Справді? — щиро зраділа Мотря, знаючи, що місце Войнаровського на прийняттях завжди напроти гетьманового.

Розмови раптом стихли й усі повернулись до дверей. У ідальню входив гетьман. Маючи обіч себе Петухова і маркіза де-Монтеспана, він попри шпаліри гостей, що робили йому дорогу, попростував до свого місця.

Коли всі, слідом за гетьманом, сіли за столами, тов-

па слуг із золотими жбанами в руках миттю підлетіла ззаду до гостей і почала наливати в келехи напої.

Мазепа швидко оглянув залу і раптом із приємним здивуванням побачив напроти себе Войнаровського і обіч нього Мотрю.

Всімхнувшись до Мотрі й узявши пугар у руку, гетьман устав. За ним шумно встали з місць усі гості.

В коротких, але квітчастих словах він заявив, що має приємність бачити усіх у себе в домі в цей урочистий день, і нагадав, що серед них є той високий гість, який своєю привабливістю творить символ уваги і монаршої милости до козацького краю великого монарха.

Повернувшись і легко вклонившись Петухову, Мазепа підняв пугар і проголосив тост за здоров'я його величності царя Петра.

Прокричали: *Vivat!* — музика заграла многоліття, всі підняли чарки вгору і слідом за гетьманом сіли.

Багаті, різноманітні перекуси в срібному і кришталевому посуді привабливо заповнювали столи, але гості із стриманою цікавістю поглядали на сосієри, в яких були подані карильські раки*). Яким способом можна було добути раки до гетьманського столу в зимову пору — ніхто не знав.

Потім піли за гетьмана, за козацтво, за Обидовського, за непобідність козацької шаблі.

Старшини очей не спускали з Кочубея, але він спокійно сидів і, з смаком заїдаючи смачні страви, уважно слухав оповідання свого сусіда Боруховича про один дуже цікавий епізод із часу облоги Азова. Орлик міг помітити, як Петухов, здивовано глянувши кілька разів в сторону Кочубея, врешті перестав звертати всяку увагу на нього і цілком віддався розмові з гетьманом.

— Що ж, не тільки тобі одній вільно закохуватися, Мотренько! — говорив Войнаровський, нахиляючись до Кочубеївни і лукаво заглядаючи в її темні, глибокі, як криниця, очі. — До чернечого чину я ще не вписаний, отже маю право вкушати трохи від гріха. Що, може ні? У нареченої був.

— Но-но-но!... — сміючись, заперечила Мотря. — На-

*) Карильське — одно з гетьманських сіл коло Коропа, славне своїми раками і в'юнами.

речені твої, якщо взагалі вони на світі є, всі тут, на гетьманському бенкеті мають бути. А ти ось тільки-но приїхав звідкись. Щось воно не так, мій голубе!

— І так не так, і сяк не так, то я вже не знаю, як, Мотре! — весело викрутився він.

І, повертаючись до Орликової, заговорив:

— Я маю таку рідку нагоду бачитись з вельможною панею енераловою, що за час між останнім і теперішнім нашими дискурсами могла статись не знати яка еволюція в думках. І власне та еволюція в мені сталася. Далеко ще не погоджуюсь з усім, що каже Макіявеллі, я вже готовий зараз умовитися з вельможною панею про час, коли б ми побачилися, щоб я міг здати деякі позиції, які так уперто боронив підчас останньої нашої бесіди.

Орликова засміялась.

— Коли б хтось підслухував нас, то з певністю міг би подумати, що Макіявеллі — це тільки прикровка для наших таємних rendez vous.

— О! — весело підхопив Войнаровський. — Коли б так було, то Макіявеллі став би в моїх очах подвійно великою людиною!

— Но, но! — стримала його Орликова. — Хай уже він ліпше залишиться між нами просто великою людиною.

І з страхом подивилась на гарну Настю Скоропадську, що, не рахуючись ні з місцем, ні з оточенням, кидала через стіл одверті і недвозначні погляди на знаного паливоду, молодого і ставного Дмитрашка-Райчу.

Серед гостей, трохи нижче від енералів, полковників і бунчукового товариства, сидів праворуч від гетьмана інженер артилерії Фридрих Кенігсек, що вперше за час своєї служби в козацькому війську був запрошений до гетьманського дому. Уважаючи за велику честь для себе бути на високому прийнятті, він рівно тримався, мало говорив і весь час поглядав ліворуч від себе на пишного, осяяного авреолею величі Мазепу, який, як йому видалось, кілька разів зупинив на ньому свій милостивий рейментарський погляд.

— О, найн! — відповів він на запитання молодого Мировича. — Я полюпиф козацька націє, фірно слущу

яснофельмошному мосцепан Хетъманові і козацькі край маю са майн цвайтес фатерлянд.

Молоді пані, що сиділи обік Кеніґсека, доброзичливо всміхнувшись йому очима.

А в другому кінці столу до лубенського полковника Дмитра Зеленського нахилилась старенька пані генеральна обозна Марія Дунин-Борковська і, пильно дивлячись на Мотрю Кочубейвну, тихо шепнула йому на вухо:

— Хотіла-м спитати мосці пана полковника, чи то так дивляться похресниці на батьків хрещених своїх, як ота Мотря-суддівна на пана гетьмана? Не зношу я Кочубейової за вдачу, леч, яко матір, барзо добре її розумію. Ні, прошу тільки подивитися мосць пана полковника — те дівча очей своїх не спускає з пана гетьмана!

Зеленський подивився на Мотрю, затримав свій погляд на пишному напругому овалі її молодих грудей, ковтнув із пугара і відповів:

— Кохання, прошу мосць паню генеральну обозну, є така річ, котрую ні в які закони не вберещ і ніякими кодексами не обмежиш. Коли я був у Парижі, як гетьманський післанець до короля, я бачив, прошу мосць паню, на королівському прийнятті у Версалю, же в французів різниці віку в справах кохання жодної ролі не грають...

— Але ж ми, дяка Богові, до французької безсромности ще не дійшли, пане полковнику! — обурено обірвала його генеральна обозна.

Полковник Зеленський з острахом глянув у бік маркиза де-Монтеспана і ввічливо відповів генеральній обозній:

— Хто може знати, прошу мосць паню генеральну обозну, де початок сорому, а де йому кінець. Взагалі треба умовитися, що називати соромом. Ось музульманські вельможі сотки в своїх гаремах жінок мають, леч тоє не вважається за ганьбу і за сором ні для них, ні для гаремних жінок. Альбо ось кажуть, же в тій далекій Оцеанії, на виспах...

Тема для лубенського полковника була дуже слизька: страшенний женолоб, Зеленський іще тільки пару місяців тому ледве вихопився з неприємної, скандаль-

ної халепи, неfortunно залюбившись у товарищці своєї доньки-одиначки, молоденькій панні Затиркевичівні.

На залю внесли печені індик, пишно обложені навколо цілим килимом різнокольорової городовини.

Гримнула співоча капеля різдвяну коляду, й усі розмови за столами мимоволі урвалися, заглушені співом кількадесятьох дужих, молодих, гнучких голосів.

А страви все приносили, тарелі, ножі і вилки з блискавичною швидкістю міняли, пугарі та широкі кришталеві чарки на золотих підставках усе підливали.

По довгих змінах усякого м'ясива подали на подовгастих саксонських порцелянових мисках підлито маслом американські земляні яблука. Цей рідкий заморський овоч, що Мазепі дуже смакував, був спеціально випасаний до гетьманського двору із Саксонії.

Заїдаючи їх із апетитом, Мазепа повернув голову до Петухова, що відмовився їх їсти, і сказав:

— А ти спробуй, пане дяче — дуже смашна річ. Ці заморські яблука або груші, в аглицьким язичу потейтов, а в італійським — татуфелями люб картуфлями іменуємі, суть дуже делікатний і здоровий овоч. Дехто з моїх панів полковників пробує навіть розводити його, й овоч цей не зле на нашому ґрунті родить*).

Петухов відповів:

— Благодарствую, гаспадин Гетьман. Пробовал его зеліе я при дваре царском. Сілуєт нас гасударь сво єсть, но ано нікаму із нас, русскіх людей, в горла не лезєт.

Потім подавали всякі холодні і гарячі солодощі, а наприкінці внесли величезні, покраєні на скиби астраханські кавуни.

Вечера нарешті скінчилася. Гетьман устав і слідом за ним усі шумно повставали з своїх місць.

Але не встиг іще ніхто розійтися по бічних покоях, як раптом голосно брязнула літавра і в тиші, що настанала по цьому знаку, маршалок проголосив:

— Єго милість ясновельможний пан Гетьман просить шановних гостей на різдвяний вертеп київських спудеїв.

*) Мова про бараболу, що тільки-но починала була заводитися в Україні.

Єдвабна малинова завіса, що прикривала двері до сусідньої залі, при цих словах розсунулася, і гості побачили в протилежному кінці ледве освітленої суміжної залі яскраві червоні, зелені і жовті світла ліхтарень вертепу.

Мотря, слідом за іншими, ввійшла до напівтемної залі і почала роздивлятися навколо, коли раптом почула, як хтось сильно вхопив її за руку.

— Мотренько, серце, шукаю за тобою. Ходім, сядеш коло мене.

Це був гетьман.

А В ЧИСЛЕННИХ гетьманських службах — на кухні, в пекарні, в шафарні, в спіжарнях, у винних льохах, у льодовні — товклися люди, чути було лайку і гуділо від голосів, як у вулику.

Головний кухмістер, француз Шадó, поглядав на дзиґар і сердито кричав на своїх підручних:

— Allons, vite!.. Vivement!.. Ah, mais c'est à en devenir fou!.. Sacré nom!..*)

І тільки коли на кухню принесли із залі останні спустошені полумиски з стравами, він із сумом глянув на них, як дивиться отаман на свої пошматовані полки після бою, стомлено сів на дзиґлику і, витираючи піт із чола, полегшено зідхнув:

— Enfin!**)

У помивальнях стояв брязкіт посуду. Шафар, приймаючи посуд, рахував срібло і кристаль. У свічній коморі головний свічар видавав черговий куфер із свічками і сердито кричав:

— Ти мені не пускай блахмана в очі! Не може стільки свічок вигоріти за півгодини. Завтра ти мені з паном господарем про це поговорити!

Усе бігало, мов учаділе, збиваючися з ніг і поспішаючи скінчити роботу, щоб скоріш приєднатись до веселого товариства, що вже збиралося у великій челядницькій.

В одних тільки теплих, освітлених ліхтарнями стайнях був спокій. Тут також не бракувало людей, але в ході їх попри довгий ряд кінських стійл, де чувся легкий тупіт копит об поміст і жування пахучого лугового

*) Скоріше там! Повертайтеся! Ах, від цього всього можна здуріти, до чорта!...

***) Кінець!

сіна на міцних зубах, не було хапливості. Час-до-часу тільки проходив по них стайничий і гучним голосом, незвичним серед цієї тиші, кричав на конюхів:

— Знову тютюном чути? Скільки разів казав, щоб тут не курили! Ну, попадися тільки той курій на очі мені!

Зате в великих магітарнях, де зібралося кілька десятків приїжджих конюхів, було людно і весело. Ця челядь була по підвечірку, на якому чарка з міцною гетьманською оковитою обійшла не один уже раз столи. Але товариство, весело гуторячи, чекало на головну забаву. Мала то бути спільна вечеря їх із гетьманською службою, до якої вже накривали у великій челядницькій столі.

Конюхи вели жваву розмову про коней.

— Що твої араби! — говорив конюх генерального осавула Ломиковського Демид магіталірові генерального обозного Дунин-Борковського. — Ти бачив сьогодні черкеського жеребця, що під паном гетьманом буз? Оце тобі кінь! П'ятеро твоїх арабів на одного цього черкеса не проміняю. Яка хода! Які ноги! А шия — ну, просто, як у тої лебедині! Оце тобі кінь, а не якісь там араби!

— А я з тобою в заклад іду. — сказав Кочубеїв конюх Андрій, — що я на своєму татарині Чойлі гетьманського черкеса пережену. Ну, що з того, що поставний! Ні, добрий кінь повинен силу в ногах мати, а не поставу!

— Ет, дурний твого батька, бачу, піп хрестив! — зневажливо перебив його Демид. — Де ж це в світі чувано, щоб татарином черкеса обігнати! Ти все з своїми татарами! Татарин у тебе твій пан-суддя, татари в нього коні та й сам ти, бачу, татаринном уже став. Одно хіба, що найспритніше в твого пана судді — це язик пані суддевої. От коли б ти закластися зо мною хотів, що пані суддева сто разів на хвилину своїм язиком дірку в голці проткне — я не закладався б. Це вона потрапить зробити. А щодо татарина твого, то це ти краще покинь.

Голосний сміх покрит Демидові слова.

А на половині вищої гетьманської двірської служби, окремо від челяді, відбувалася в цей час вечеря, на яку були запрошені видніші особи зпоміж приїжджих

слуг. Одною з помітніших постатей на цій вечері була Мотрина покойова Сукліта.

З одного боку її сидів стайничий його милости Войнаровського, Фертуватий Дмитро Сулятицький, з другого гетьманський цілюрик Іван Дзюба.

— Можна панні Сукліті ще меду налити? — галянтно запитав стайничий і крикнув до підбуфетового:

— Пилипе, ще меду постав!

Забава в цьому товаристві на якийсь час була перервана виходом київських спудеїв, що були закликані до гетьманських покоїв на виставу вертепу.

Розмова за столами вертілася довкола інциденту з панею суддевою в гетьманських покоях.

— Подумаєш, як високо літає! — сказав цілюрик Дзюба про Кочубейову. — Самого гетьмана зятем не хоче мати!

— Бо сама в гетьманші заміряє, — відповів Дмитро Сулятицький.

— Як то заміряє? Хоче хіба з паном суддею розійтися і до гетьманського замку втекти?

— Не з суддею розійтися, а суддю в гетьмани витягти.

— Ет, говориш таке! — завважив гетьманський шатний Макар. — До гетьмана Кочубеєві так само далеко, як горобцеві до орла!

— А я вам кажу, — раптом заявила Сукліта, — що моя панна таки буде за гетьманом.

Всі пильно подивилися на неї.

— Не може цього бути, — заперечив Дзюба. — Не може бути тому, що...

— Буде! — авторитетно сказала Сукліта. — Не з вітру говорю. Значить уже знаю щось, коли кажу.

Заява ця зробила на всіх враження.

— А я чув, — несподівано вставив шатний, що його милість небіж гетьманський до панни Мотрі приватується.

— Що? — голосно засміялася Сукліта. — Скоріш повірю, що хан кримський перед обідом хреститься, ніж

те, що чую. Дурниці це наговорив вам хтось. Кому, скажіть, краще про ці справи знати, як не мені?

Розмова поволі перейшла на випадок із запорожцями.

— Та вже хто, як хто, а Запорожжя таки тримає честь козацьку! — підіймаючи брови вгору, як це робив гетьман, сказав шатний. — Від'їжджаючи, кажуть, запорожці заявили, що Січ ані одного козака на війну не дасть.

І раптом завважив, що йому енергійно моргає оком циліорик, похопився і додав до своїх слів:

— Не від себе кажу. Продаю за те, за що купив.

Циліорик кивнув йому пальцем, встав і вийшов. Макар перепросив і вийшов слідом за ним.

— Слухай, щось ти язиком своїм сьогодні патякаєш забагато! — поважно сказав йому циліорик. — Не бачиш хіба, що ті шпигуни московські сидять там при столі і кожне слово підхоплюють? Голова ти з вухами!

Макар вернувся назад, подивився на московських слуг Петухова, що сиділи при столі, і, прислухуючись до розмови їх, сів на своє місце.

А з слугами Петухова вели таку розмову:

— Як то — у вас і куті нема?

— Нетуті.

— І кози не водять, і коляд не співають?

— Нет.

— І з вертепом не ходять?

— Нет.

— То які ж ви після цього християни? Поляки — католики, а й ті колядок співають!

Розмови раптом стихли. Хтось затягнув коляду, і все товариство підхопило її:

Ой, на річці, на Йордані,
Там Пречиста ризи прала,
Свого сина сповивала...

У цей час із гетьманської вартівні вийшов стрункий сердюк Вакула Метелиця, духнув різким морозним повітрям, подивився на ясні різдвяні зорі в небі і повернув голову до гетьманського дому, що весело світився довгим рядом яскраво освітлених вікон.

Постояв трохи, прислухався до морозної тиші навколо і, поскрипуючи чобітьми на снігу, пішов перевіряти стійки.

Вже вертаючись із обходу і проходячи розчищеною від снігу доріжкою попри гетьманський замок, він раптом почув коляду, зупинився і підняв голову до освітлених вікон.

Веселощі там, а тут службу повни! Ех, доля козацька!

І мимовільний сум ліг на молоду козацьку душу.

Але ось із гамору голосів вирвався один, гнучкий, молодий і високий — і серце козацьке стрепенулося. Це був такий знайомий йому Суклітин голос.

Довго стояв Мстелиця, велухуючись у спів і ловлячи кожен звук високого голосу. Але коляда скінчилася, почулись крики, сміхи й усе раптом стихло.

Козак знову підняв голову до вікон і побачив, що світло в них згасло. Чому ж це?

Він не знав, що київські спудеї вже вернулись туди з гетьманських покоїв і що на загальне бажання товариства почали виставу для них різдвяного вертепу.

На гетьманській половині голосно загриміла музика.

Вакула постояв іще трохи, послухав веселих звуків мазура і із сумом відійшов.

Десь луснуло з морозу дерево. Десь за вікнами замку крізь звуки музики пролунав молодий жіночий сміх.

Коло дверей вартівні козак зупинився і подивився в бік Батурина, звідки ще донедавна долітали співи колядників.

Там стояла тиша. Батурин уже спав...

А в напівтемному покої, де спудеї виставляли гетьманській службі різдвяний вертеп, сиділа в цей час Сукліта і слухала гарячих нашептувань їй над вухом стайничого його милости Войнаровського. Непомітно, користаючи з темряви, він простягнув свою руку і ніжно обійняв Сукліту за стан. Вона не противилася.

РЕШТУ вечора Мотря була в тому піднесенні, коли все видається казкою і коли окрилена душа спричинює веселу свободу рухів і невимушену легкість тіла. Вона увесь час радісно сміялась і, будучи весела сама, захоплювала до веселощів інших. Дехто з пань, недобррозичливо позираючи на неї з-під брів, перешептувалися по кутках, але більшість гостей, до яких належали всі мужчини, щиро ділили її радісне захоплення, не цікавлячись зовсім або тільки здалека догадуючись про причини її піднесеного настрою.

А настрої цей опанував Мотрю підчас різдвяного вертепу. Сидячи поруч із гетьманом у напівтемній залі і дивлячись на сценку, де, одна однузмінюючи, швидко чергувалися різні лялькові постаті, Мотря всією істотою своєю відчувала близькість гетьмана, чула на своїй руці ніжні погладжування коханих пальців і пожадливо ловила вухом тихі, одній тільки їй чутні Мазепині слова, які він час-до-часу шептав їй на вухо.

Мазепу, цього милого, доброго Мазепу, якого вона постійно звикла бачити в родинному їх домі, Мотря пам'ятає, скільки на світі живе, завсіди однаково привітливим, завсіди бажаним, завсіди якимсь теплим, ласкавим, сердечним і щирим. Спомини її про дитинство, а потім про дівочі роки незмінно зв'язані з милими приїздами до них веселого гетьмана, який завжди вносив у дім струмок свіжого життя, бадьорости, руху, радощів і світлих надій. Із ним зв'язані її спомини про веселі гетьманські жарти, забави і сміхи, коли вона була маленькою дитиною. З ним зв'язані її спомини про особливу батьківську його ніжність, коли вона була підлітком, а потім стала дівчиною, ніжність тієї близької людяни, на яку з радістю чекалося в домі й якої від'їзди завжди

залишали по собі почуття пустки, нудьги, а під кінець і болісної туги.

Коли саме родилося в ній неспокійне чуття безмежного прив'язання до нього — Мотря не знає. Але чуття це розросталося в її душі щораз ширше і перейшло нарешті в пекучу свідомість, що без нього їй нема життя. Вона перевіряла в собі це чуття і завжди, з усе більшою певністю переконувалась, що не бачити і не чути його — те саме, що сидіти в льоху без повітря і світла. Скільки разів вона, непомітно сидячи збоку і прислухуючись до розмов старших, переконувалася, що його слова були наймудріші і найдотепніші з усіх сказаних слів. Скільки разів вона чула, як у найтрудніших питаннях, над якими відбувалося стільки нарад і дискусій, він вирішував справу відразу — легко, просто і швидко. Приступний, добрий, простий, веселий, щирий, приємний, ласкавий і розумний — він в уяві її був осяяний авреолею і цілковито запанував над нею. Не один раз вона твердо постановляла звіритися в своїх чуттях йому, але не мала для цього ні відповідної нагоди, ні сміливости.

І ось раптом це сталося сьогодні якимось само собою. І його теплі, ще тепліші, як завжди, відносини до неї ясно показали їй, що він цілком зрозумів її і відчуває те саме, що й вона. Чи може бути вище щастя на світі! І коли є люди, починаючи з її матері, що хочуть чомусь стати на дорозі між нею і гетьманом, то це тільки дивує її і безмежно мучить. Усі ті слова про те, що він застарий для неї, що він хрещений батько її, давно надокучили їй. Застарий!.. Але ж він найдобріший і наймудріший з-поміж усіх і вона його кохає. Що їм до неї!.. Або що з того, що десь там колись довелося йому одну коротеньку хвилинку тримати її маленькою дитинкою при хресті? Який же в цьому гріх? І потім... Ах, ні! Краще зовсім, ніколи не думати про це!..

Вертеп був дуже веселий. Коли скінчилася перша, біблійна частина і почалися сценки побутові, життєві — вся зала голосно сміялася, віддаючи належне дотепові, тонкій спостережливості і мистецтву київської академічної молоді. Сміялась аудиторія, сміявся гетьман, сміялася щиро й Мотря. Але коли б хтось запитав її, що вона бачила на сцені, Мотря ледве чи змогла б відпові-

сти на це. Сміялась вона від щастя, що переповнювало її душу, від надміру своїх радощів, від власних розкошів і втіхи. Коли вибухав веселий сміх навколо в залі, Мотрі здавалось, що всі ці милі, добрі люди, що переповнювали гетьманський дім, тішаться з її радощів — і вона готова була обійняти кожного з присутніх.

Як тільки скінчився вертеп і стали засвічувати світла на залі, Мотря рвучко встала, підбігла до Обидовської і зненацька дзвінко її поцілувала.

Висока, струнка Обидовська здивовано-пильно подивилась на сестру, бажаючи вгадати причину її раптової, нічим не викликаної ніжності, і, жіночим інстинктом угадавши її, легким рухом брів усміхнулась до неї.

Весело і шумно, ділячись враженнями від вертепу, гості стали розходитися по сусідніх покоях.

А коли почалися знову забави, Мотря віддалася їм з усією щирістю і запалом. Іще ніколи в житті вона не чулася такою щасливою, як цього вечора. Гетьмана не було коло неї. Але вона весь час чула його близькість і тільки зрідка вважала за необхідне знайти його і поділитися з ним своїми радощами.

Ось і тепер, коли в павзі між танцями у Мотрі з молодим Мировичем зайшла розмова про недавнє повстання Петрика, якого Мирович назвав Катіліною, а Забіла називав Мировича за гострий осуд Петрика новітнім Ціцероном, — Мотря ні з ким не хотіла згодитись, що автором громових промов проти Катіліни був Ціцero, а не Демостен. Ні Андрій Войнаровський, ні Апостол, ні Орлікова, якої вченість усі признавали, ні присутній при спорі аудитор ельоквенції кийвської академії Федір Криницький, що приїхав для вистави вертепу із студентами до Батурина, не могли її переконати в цьому. Навіть принесена з гетьманської бібліотеки книжка „Orationes“ Ціцерона не довела Мотрі нічого. Єдиним авторитетом у всіх справах, до якого треба було звертатися, був у неї гетьман. І Мазепа, до якого підійшла Мотря разом із Мировичем і веселою юрбою молодих людей, мав вирішати це питання.

— То вони кажуть, що Ціцero? — з веселим усміхом підіймаючи вгору дужки своїх брів, запитав гетьман Мотрю.

Мотря із святобожною пошаною дивилася в гетьманові очі.

— Нікому з них не вір, дитинко. Ані одному, серце моє. Ти не знаєш, що то все за шелихвісти! Але проти Катіліни промови виголошував, дитинко, таки Ціцero.

Грім веселого сміху, в якому найголосніше чути було Мотрю, покрив цей гетьманів вердикт.

Що Мотря на правах гетьманової похресниці, мала найлегший доступ до Мазепи, знали всі, опріч нового у високому товаристві Кеніґсека. Саме він тепер підійшов до неї.

— Ви дуже милий, пане осавуле, і ваші гармати ревли сьогодні на параді так немилосердно, що я трохи не оглухла на вухо, але давайте ліпше говорити з вами понімецьки! — простодушно сміючись, запропонувала йому Мотря, коли він, не знаходячи українських слів, заговорив мовою, яку тяжко було зрозуміти.

Та коли перейшли на німецьку мову, яку Мотря знала ще гірше, ніж Кеніґсек українську, Мотря із щирим сміхом призналася, що треба зняйти якусь іншу спільну мову, яку б вони обоє знали однаково. Така мова знайшлася. Це була латинська мова, в якій і Кеніґсек, і Мотря однаково робили помилки. Мирович, стоячи коло них, допомагав при розмові одному і другій.

Розмова відбувалася в покої, обвішаному скрізь по стінах бандурами, арфами і цитрами. Мирович, стоячи коло одної з бандур, провів пальцями по струнах. Залунав мельодійний перелив звуків бандури, що звернув на себе увагу Кеніґсека.

— Чув я, — сказав він, — же *Illustrissimus Dominus Hetmann* чудово грає на цьому інструменті. Чи мосць пані чула коли-небудь, як він грає?

Мотря із сміхом у очах подивилася на осавула. Чи вона чула? Боже, скільки разів гетьман, буваючи в домі у них, у доброму настрої брався за бандуру!

Кеніґсек подивився на неї із заздрістю. Ах, який би він був щасливий, коли б хоч раз у житті почути цю незрівняну гетьманську гру, про яку навіть за границею багато говорять.

Мотря знала, що трудно було впросити гетьмана заграти при великому товаристві, але вирішила спробу-

вати щастя, про себе загадавши: коли заграє, значить — кохає її.

Мотря пішла. А гурток молоді, стоячи мовчки оподалік, із трепетом і надією дивився на неї, чекаючи вислідів її розмови з гетьманом.

Мазепа вислухав Мотрю і почав відмовлятися: і захрип він, і голосу вже не має на старості літ, і бандури до рук не брав довгий час.

Мотря засмучено стояла перед ним, звисивши безнадійно голову.

Мазепа подивився на неї і змі'як.

— Н-но, зроблю вже це для тебе сьогодні!

І, закликавши слугу, велів принести з дальніх покоїв велику, стару, запорозьку бандуру, що її дістав колись у подарунок від гетьмана Дорошенка.

Бандуру принесли.

Оркестра раптом замовкла на залі, й усі, ступаючи навшипиньках, обступили покій, де був гетьман.

Мазепа сів, узяв акорд, підтягнув струну, потім другу і, настроївши нарешті бандуру, наготовився грати.

Запала урочиста тиша навколо. Стало так тихо, що чути було, як легко потріскували свічки в канделябрах.

І ось раптом серед цієї тиші, журно переливаючись, задзвеніла пригравка до всіма улюбленої пісні, що її склав сам гетьман.

Пригравка стихла, завмерши на тонкій нотці, і після коротенької павзи гетьман випростувався, набрав повними грудьми повітря і бадьорим голосом, в якому чулася ще молодеча свіжість, заспівав:

Ой, горе тій чайці,
Чаящі-небозі,
Що вивела часняток
При битій дорозі. . .

Голос міцнішав, звивався, завмирав на верхах і з тонким чуттям, приладовуючи мельодію до змісту слів, співав про ту чайку, що в тасмному розумінні мала передавати долю безталанної України.

Все посумніло навколо. Розчулені пані час-до-часу нахилились і непомітно витирали хустинками на очах сльози.

Гетьман проспівав усі куплети, закінчив останню строфу сумною ноткою і замовк, схиливши голову.

Грім оплесків покрит гетьманів спів.

— «Гандзю»!.. «Почаївську Божу Матір»!.. «Чечіточку»! — вигукували навколо голоси, вимагаючи від гетьмана нового співу.

Мазепа, розчулений піснею, сидів, пригнувши голову до бандури, і тихо перебирав струни. Видко було, що він вишукував у собі настрої для нової пісні.

Але ось раптом хтось іззаду молодим голосом вигукнув:

— «Всі покою широ прагнуть»!..

Голови всіх швидко, мов на команду, повернулись у той бік, звідки вилетів цей вигук. Було це замовлення складеної Мазепою, дуже популярної в козацьких верхах думи, якою загравалася вся Україна. Дума кінчалася словами:

Гей, панове внерали,
Чому есте так оспалі?
І ви, панство полковники!..
Самопали набивайте,
Гострих шабель добувайте
І волвостей бороніте.
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права!

Мазепа зблід, перестав награвати, повернув голову в бік викрику і, кинувши бандуру на отоману, встав. Замовлення революційної, направленої проти Москви думи в присутності московського резидента, було явно недоречно і нерозумне.

На даний гетьманським маршалком знак музика на залі голосно заграла польонеа.

БУЛО вже пізно. Наближався ранок.

У помутнілому, пересичному пахошами парфум, диханням людей, випарами вина і чадом свічок повітрі стояв якийсь особливий передсвітанковий туман, в якому стомлене людське чуття гратило всяку уяву часу і місця і, будучи не в силах перемогти природний потяг до спочинку, позбавляло людей панування над собою. Це був той час, коли з людей спадала полуда всякої умовности, і вони, зовсім не помічаючи того, ставали самі собою: говорили одно одному щирі потаємні речі, висловлювали любовні признання, допускалися близькості, яка була неймовірна за звичайних умов.

Мотря сиділа в маленькій, затишній, оббитій малиновим сукном горниці поруч із Мазепою, відчувала його близькість і була в стані того розчулення, при якому не хотілося ні про що думати на світі і нічого помічати. До покою час-до-часу заглядали гості, але, побачивши їх в інтимній розмові, швидко зникали. Мотря не звертала ніякої уваги на них. Що їй було до людських поговорів і слави! Вона уперто дивилася в очі кожному, немов своїм поглядом говорячи: «Ну, що — бачили? А тепер ідіть собі і плещіть на всі боки язиками!». Відсутність ошки над нею створювала в Мотрі почуття незалежності, легкості і вільного простору, а близькість гетьмана одночасно ослаблювала її волю, підогріваючи те молоде бажання, що готове було знайти собі вихід кожної хвилини. Це було почуття птаха, який вискочив із клітки і, не думаючи про те, що буде з ним далі, користає з хвилиного щастя свободи.

— Ах, вони всі так страшенно надокучили мені! — з повною одвертістю говорила Мазепі Мотря про всіх тих молодих людей, що вперто, але даремне домагалися її ру-

ки. — Я рішуче заявила мамі, що ні за кого з них заміж не піду.

Розумний, далекозорий Мазепа, що не один раз на своєму віку вислухував щиру сповідь молодих дівочих душ, здавлюючи в собі почуття приємної знади, вирішив, що у відносинах до Мотрі його зобов'язує розсудливе, обережне, батківське настановлення. Адже ж цю Мотрю, що якимось непомітно, не знати, коли й як, раптом виросла в пишну принадну дівчину, він так іще зовсім недавно маленькою дівчинкою пестив на своїх колінах. Та й, як би воно там не було, ніхто ж інший, як він, тримав її немовлям на своїх руках, підносячи до хреста! Ех, як ті роки летять! *Nihil est annis velocius!**)

Він подивився на гарну, туго обтиснену жупаном струнку Мотрину постать і, перемагаючи себе, підняв брови вгору.

— Н-но, так Мотренько, але треба і про те не забувати, що вічно ж дівувати не будеш, — зауважив він. — Час би вже й про стан малженський подумати.

Ці слова дихнули на неї холодом відкритого льоху. Вона якимось внутрішньо здригнулася і різко відповіла:

— Я не піду за нелюба! Ні, ні, цього ніколи не буде!

І з якоюсь уразою, спустивши низько голову, почала нервово м'яти пальцями кінчик свого кунтуша.

— Але коли є причини, що не дозволяють іноді робити в житті того, що хочеш! — розважливо сказав гетьман.

— Тоді лишається одно з двох, — рішуче відповіла вона: — або йти в монастир, або накласти на себе руку.

— Мотренко, що кажеш! — занепокоєно заговорив Мазепа, чуючи вже вдруге за сьогоднішній вечір ці слова від неї. — Ти дуже добре розумієш, про які причини я говорю. Звичайно, неможливого нема нічого на світі, проте не можна забувати, що ми живемо серед таких обставин і серед таких людей, які жорстоко помстяться на кожному, хто захоче піти врозріз із загальними поглядами на звичай і законність.

*) З латинського: Ніщо так скоро не минає, як літа.

— З поглядами? — призириливо посміхнулась Мотря. — На людські поговори я дивлюся так, як на гавкання псів. Для мене те важне, що я сама про себе знаю, а не те, що хочуть знати про мене люди.

Мазепа підняв очі вгору і подивився на розкішно розмальований пляфон стелі.

— Н-но, а коли ти сама переконаєшся, що зробила нерозсудливо, і почнеш жалувати свого вчинку?

— За це я сама відповідаю перед собою, — твердо сказала вона.

До покою швидко ввійшов Кочубей. Нерішуче зупинився, подивився на Мотрю і ступив до неї кілька кроків.

— А що, доню, чи не час би вже нам подумати і про те, щоб додому їхати?

Заввага була проста і природна: було вже дуже пізно і приходив час, коли треба було дати спокій і собі, і людям.

Мотря боязко подивилась на батька і раптом відчула, що та клітка, з якої вона вискочила, вже відчиняє перед нею свої дверцята.

— А Ганна, татку? — благально спитала вона, бажаючи хоч на мить віддалити від себе неминучий від'їзд.

— Ганна вже готова! — відповів Кочубей і озирнувся. — Но, а де ж це вона?

І ступив до дверей, шукаючи очима за Обидовською.

Мотря скористала з моменту. Із вродженим жіночим спритом вона повернулася до Мазепи і швидко прошепотіла просто в обличчя йому:

— Одного тільки на світі кохаю я!.. — і глибоко, так глибоко, що в Мазепі все перевернулося в душі, глянула йому в очі. — А до людей і їх поговорів — мені нема діла.

І рвучко повернулася до дверей: входила Ганна Обидовська.

Під звуки стомленої музики, в яких чулася щира радість скорого спочинку, гості стовпились коло дверей покою, де був гетьман, і почався великий роз'їзд.

Не чуючи і не помічаючи нікого, думками своїми залишаючись позаду, Мотря йшла поруч із батьком і сестрою широкими парадними сходами наділ і ледве

пізнала серед товпи слуг Сукліту, що вже чекала на неї коло шатні.

Нагорі гриміла музика.

— Ну, вже сьогодні моя ясна панна нагулялася до схочу! — привітливо сказала Сукліта, підносячи їй соболевий кожушок.

Мотря подивилась у люстро на себе і ні звуком не відізвалась на ласкаву заввагу своєї улюблениці.

При виході із замку мороз на мить спер Мотрі дихання. Вона подивилась на схід, де краєчок неба вже холодно рожевів непривітним морозним ранком, і, поскрипуючи чобітками на снігу, попростувала слідом за Ганною до саней.

Коні рушили. Перебіг перед очима довгою низкою освітлених вікон гетьманський замок, замерехтіли розчепирені від морозу віти дерев у парку, і сани швидко побігли серед білої снігової рівнини.

Батько, що сидів із сестрою напроти Мотрі, про щось запитав Обидовську. Обидовська відповіла йому. Але Мотря не чула ні запиту, ні відповіді. Вона вся, всіма думками і чуттями своїми, ввійшла в середину себе, скупчившись коло того великого, тривожливого і солодко-чарівного, що вщерть переповнювало її душу...

По боках дороги, вкриті морозною синявою, лежали суворі, холодні, непривітні снігові простори.

Дядько і небожі

*Как он умѣет самовластно
Сердца прївлечь і разгадать,
Умамї прївїть безопасно,
Чужїя тайни разрѣшаютъ!...
Повеюду тайни сїютъ яд
Сво падосланнїе слугї:
Там, на Дону, казачьї кругї
Анї є Булавїним мутятъ;
Там будят дікїє орд атвагу;
Там, за порогами Днѣпра,
Страцают буйную ватагу
Самодѣржавїем Петра.*

Александр ПУШКІН.

ВІЙСЬКОВА енеральна рада по ранній службі Божій у маленькій придворній церкві радила в одній із заль гетьманського замку до раннього обіду і по обіді засідала далі.

Коло зачинених дверей залі стояли на варті дворові слуги і тихо говорили.

Короткий зимовий день кінчався. Крізь густо замерзані морозом шиби вікон пробивалося синяве світло знадвору і наповнювало дім вечірнім смутком. Від кафлевих, удруге сьогодні напалених печей ішов приємний гарячий дух. У великому гетьманському замку стояла тиша.

— А що, не чути, щоб справа кінця доходила?— підходячи навпшиньках, запитав покойовий свічар і приклав вуха до дверей.

— А тобі що? Покличуть і засвітиш, коли треба буде, — поважно сказав старший покойовий і відтягнув свічара від дверей. — Твоє діло маленьке. Відійди! Багато вас тут цікавих є.

Свічар образився.

— Диви-но! — поставився він до покойового. — Важна яка персона знайшлася! Велике, бач, діло в нього — двері плечима підпирати!

— Я двері плечима підпираю, та ось усе волосся маю на голові. А тобі від капок воску вся голова облізла та вже, бачу, і мозок починає заліплюватися. Паламар! — зневажливо кинув покойовий і повернув голову до слуги, з яким розмовляв перед тим.

У свічара аж дух заперло від страшної образи. Він розкрив рота, щоб відповісти нахабі, але в цей час до залі швидко ввійшов один із підмаршалкових.

— Ви що — подуріли? Базар, бач, знайшли де робити! — накинувся він на слуг і наказав свічареві:— Іди і малим світлом залі засвічуй.

Свічар сердито метнув оком на зухвалого покойового, мовчки взяв свою тростину з прив'язаним до її кінця кусником намоченої в спирті бавовни і відійшов.

Але ось почувся гомін голосів за дверима. Дворак миттю розскочилися в сторони і зацікавилися.

Двері широко відчинились і в них показався гетьман. За ним виходили із залі старшини. Рада скінчилася.

Поспішаючи за Мазепою і переганяючи інших, швидкою ходою вийшов із залі гадяцький полковник Борухович. Він був сильно схвилюваний.

— Ваша ясненьможносте! — наздоганяючи гетьмана і заходячи збоку йому, заговорив він. — Маю велике прохання до твоєї панської милости.

Мазепа зупинився.

Борухович почав гаряче просити гетьмана не затримувати його на обід і відпустити до Гадяча. Дорога велика, а з новим призначенням його на становище наказного в новому поході до Інгрії у нього стільки ще різних до поалаоди справ є — і військових, і посполитих, і своїх власних!

Мазепа пильно подивився на старого, відзначеного в боях і походах героя Азова, що завжди з гонором і великою честю для себе приймав усякі важні військові доручення, і весело підняв догори брови.

— Хочеш уже втікати? — спитав він і взяв Боруховича під руку. — Чого спішишся, пане полковнику? Не сьогодні ж у похід вступаєш!

І швидко відвів його набік.

— Я вже позавчора говорив тобі і тепер те саме кажу, що дай Бог, щоб ми в той похід десь аж по Зелених Святах вибралися. Зрозумів-есь? Я так і цареві пишу.

І сильно стиснув пальцями його лікоть.

— Не квапся дуже. Не знаю, на щастя чи нещастя наше, Бог велику снігову зиму в цьому році нам післав. Повінь і бездоріжжя на весні будуть великі і

перешкоджатимуть походам. Ну, а про те, щоб негайно виступати, навіть мови нема. А з ким же ж я тоді бунт запорозький втихомирювати буду?

— Бунт запорозький? — аж відступив назад від гетьмана Борухович, вражений несподіваною вісткою.

Мазепа притягнув полковника до себе.

— Бунту на Запорожжі, пане полковнику, ще нема, але... може бути, розумієш? І я повинен тримати твій гадяцький полк наготові на випадок якоїсь там ворохоби. Ти будеш настільки розумний, що раз-у-раз подаватимеш мені на письмі реляції про всякі події на Січі. Цареві все здається, що в нас благодать, та тиша, та спокій, як у Бога за пазухою. Нехай-но хоч раз почує, що в нас також непереливки.

Борухович зрозумів.

— Слухаю наказу вашої рейментарської милости! — гаряче сказав він. — Слухаю і подбаю про те, щоб як найретельніше виконати свій обов'язок і перед гетьманом і перед краєм. Але я так поденервований усім, милосте ваша, що уклінно прошу відпустити мене. Я дуже ширий для того, щоб потайки ховати своє обурення!

Мазепа мовчки подивився на нього.

— Н-но, як знаєш, пане полковнику. Не смію затримувати. Ідь із Богом та про реляції не забувай.

І обійняв Боруховича.

— Про одно пам'ятай — не квапся вельми. Я там до тебе десь скоро Трошинського на конверзацію пришлю. Чув-єсь?

Борухович вислухав, низько вклонився і, ні на ко-го не дивлячись, швидко попростував до виходу.

Але не один Борухович був схвилюваний. Хоч на генеральній раді вирішено було вислати в похід тільки гадяцький полк із запорожцями, проте гетьман дуже недвозначно натякнув решті полковників, що війна на півночі тільки-но починається і що людського матеріялу, не говорячи вже про провіант і все інше, буде ще треба і треба там. Питання тільки в часі.

Полковники розходились по залах у пригніченому настрої, тихо перекидаючись один з одним короткими

словами. Для всіх було ясно, що в тяжкій і непопулярній війні з шведом цар хоче використати всі сили козацького краю.

Мала їдальня заля гетьманського замку з накритами до обіду столами була залита вже світлом. Але настрій у всіх був якийсь тяжкий, пригноблений. І всім було якось дивно чути тишу великого гетьманського дому, і не хотілося вірити, що всього тільки вчора в цих самих покоях був рух, забава, веселощі, ширі сміхи і що в цих веселошах брали участь усі ті люди, що тепер похмуро розходяться в різні сторони з низько похиленими головами.

Кінчався тільки другий день свят, а в настроях у всіх почувались уже сірі будні.

РАНО на третій день свят відбулося останнє, прощальне побачення царського резидента з гетьманом.

— Що, не сидиться в нас? — зщулюючи очі в добродушну посмішку, запитав Мазепа. — Але прошу там, у Москві, не ганити нас. Усе, що тільки в силах наших було, зробили ми, щоб уприємнити хвилини перебування серед нас високого гостя.

Петухов відповів:

— Виїжджаючи сюди, дістав я наказ бути в Москві на Сильвестра, але сніги такі, що не знаю, чи на Богоявлення туди доберуся.

— Що й казати, — відказав гетьман, — дороги добрий шмат. На своїх козацьких конях узими дороги до Москви ми сім днів маємо. Це вже так добре відоме всім нам, як те, що на тижні сім днів буває.

Зовсім не було ніякої потреби призначати ескорту для післанця, але Мазепа в приязності Петухова наказав Ломиковському:

— Пане єнерале! Часи дуже підлі тепер, отож для безпеки вирядиш із караваною пана резидента два рої козаків.

Петухов дуже втішено прийняв цю вістку, подякував гетьманові, дістав із Мазепиних рук власноручний його лист до царя і від'їхав.

Коли в гетьманських санях царський післанець приїхав до стрілецького полку, там чекала його нова, ще приємніша несподіванка. Коло сакей Петухова, в яких він мав відбути свою подорож до Москви, стояв чудово осідланий, вихований у гетьманських стайнях, молодий арабський жеребець. Це, як повідомив його Скоропадський, був презент для царського резидента від пана ясновельможного.

По від'їзді Петухова з замку гетьман відійшов до своїх покоїв, а Войнаровський затримав генерального осавула Ломиковського і запросив його до своєї половини.

— А що там, пане енерале, з запорожцями нашими чути? — спитав він.

— Із запорожцями? — тяжко зідхнув Ломиковський. — Ах, маю клопоту з ними аж поти. Ці запорожці п'ють горілку, ваша милосте, мов ті елефанти воду. Ось учора ще я вислав у Опуди для них бочку меду і барило сливовиці, а вже нині маю звідти відомості, що з того всього мало що там лишилося.

Ломиковський вийняв із кишені рогову табатирку, постукав легенько по її віку пальцем, узяв щіпку пахучої табаки і нюхнув.

— Та пиятика, ваша милосте, мов іржа залізо роз'їдає Січ. Не знаю, чи не час би вже взятися за витверезлювання Запорожжя, як це його милість пан гетьман із реєстровим козацтвом зробив.

Войнаровський здивовано видивився на генерального осавула. Гетьман витверезив, чує він, реєстрове козацтво? Коли й як? Він нічого не знає про це?

— Ваша милість не чули про це? — запитав Ломиковський і, понюхавши ще раз табаки, почав йому розповідати.

Років із шість тому, одного літнього дня, гетьман верхи на коні в супроводі кількох старшин і козаків переїздив вулицями Батурина. Раптом коло одної коршми кінь його шарахнув набік і захропів. Упоперек вулиці, в пилу лежав п'яний козак, без чобіт, без шапки і без саблі при боці. Самі тільки штани на ньому та сорочка.

Гетьман затримався коло п'яного.

— Люблю, — сказав він, — гріх, та не зношу розпусти. Ану-но, розбурхайте його!

Кинулися козаки до п'яного, та де там було його розбурхати: упився, як Ной на Арараті.

Наказав гетьман покласти п'яного на віз і негайно завезти до замку.

Довго чи коротко спав козак, але нарешті прокинувся. Глип — у розкішних світлицях. Схопився, протер очі, озирається здивовано навколо.

— А що, не пізнаєш, козаче, де ти? — чує збоку.

Озирається. Бачить другого, такого ж, як сам, козака.

— А де? — питає.

— А ось ходім, побачиш.

І, з гетьманського наказу, веде його просто до ясно-вельможного.

Глянув козак на гетьмана — і в душі в нього похололо все. Невідомо куди й хміль той із голови йому враз вискочив.

— То це ти так честь козацьку шануєш? — гетьман до нього. — Де твоя шабля?

Лапнув козак за бік — нема. Забув зовсім, що вона, клята, від рана в жида в коршмі у заставі за горілку лежить.

— Та чи знаєш ти, що козак без шаблі — все одно, що корова без хвоста або муха з обідраними крилами? Коли не вберіг шаблі, то виходить, що не носить її вже тобі. Зараз тебе буде виписано з козацького компуту і переписано до посполитих*).

Почув це козак і захитався на ногах. Де ж козакові в посполиті переходити!**)

Упав навколішки перед гетьманом і так слізно благає його. Не буде вже він пити більше. Ось перед святою іконою і перед самим ясным гетьманом урочисто зарок дає!

Подивився гетьман на нього й усміхнувся.

— Ну, добре! — каже. — Дарую тобі на цей раз і при козацькому стані захочую. Але зятям собі: якщо б

*). В. Ломиковський у своєму «Словарі маторусской старини» (1808 р.) дає таке пояснення слова ко м и у т и: «Так називаються в Маторосії книги в когрії вносяться роди козаків. Їх життя і розділення по службі. Сими книгами доказують они свою породу і свободу».

**.) Українське козацтво від найдавніших часів аж до скасування його більшовиками (на Чернігівщині й Полтавщині) дуже шанувало свій вільний виривлений стан і з погордою ставилося до посполитих, називаючи їх «мужиками». Характеристикою відносно казаків до посполитих за гетьманських часів може служити жалоба до гетьмана курінних отаманів одної з сотень стародубського полку на свого сотника: «Когда случится до его, п. сотника, за интересом яким войськовим или за своїм прийти, то он, не давши слушної причини, нас, старинних козаков, незвинне безчесним ругаючи словами, мужиками називает».

хтось колись підпилим тебе на вулиці побачив — не бути тобі більше в козаках. І сам це собі затям і іншим скажи. А тепер іди собі з Богом!

Розіслав тоді гетьман універсали по полках, щоб ніхто ніде в прилюдному місці козака п'яним не бачив. Пий собі до схочу, але розуму не пропивай. А вп'єшся — сам на себе нарікай. А всім шинкарям і шинкаркам на Гетьманщині наказано було, щоб ніяких річей від козаків, а особливо зброї і військового припасу, в заставу за горілку не брали. Коли ж би десь доведено було, що шинкар діє таке — і шинок йому замкнуть, і майно заберуть до скарбу військового, і самого на дибі візьмуть.

З того часу ніхто ніде на Гетьманщині підпилим козака не бачить. П'ють — що й казати, і добре п'ють, але з розумом. А вістка про цей випадок облетіла всю Гетьманщину і тепер нема навіть малої дитини ніде, щоб про нього не знала. Ось так один козак усе козацтво витверезив. Є й тепер той козак у Батурині — Гнатом Суховієнком зветься.

— І що ж, не п'є той Суховієнко більше? — зацікавився Войнаровський.

— Мало, що сам не п'є, а десятому пити наказує.

Войнаровський стояв коло вікна і задумливо дивився крізь відталину в шибі на далекі позасеймові простори.

Але ось він помітив за Сеймом якусь купку людей, щільно вглянувся і запитав:

— А чи то часом не царський післанець від'їздить від нас, пане єнерале?

Ломиковський подивися.

— Так, то його каравана.

Войнаровський глянув мовчки на каравану, на млистий обрій у далечині і зсунув брови. Там десь, за тим обрієм, ховався далекий, невідомий йому, але такий непривітний в уяві, чужий йому край, звідки простягає сюди свою хижку руку чужа воля, що тримає в покорі всю цю велику, вільну, кохану землю.

До покою ввійшов слуга, виструнився і повідомив, що обидві їх милості просить до себе яснowelможний.

Вийшли.

— Пане єнерале! — зустрів Ломиковського гетьман. — Я їду зараз із Батурина і не буду дома пару днів. За цей час французький маркіз може відїхати від нас. Передай через нього мої реверанси його милості королеві французів і відвези маркізові в подарунок цю старовинну шпаду.

Потім повернувся до Войнаровського.

— Андрію, будь готовий. Я наказав коні подавати — ми їдемо.

Войнаровський навіть не запитав, куди: він добре знав, що вони їдуть до Опудів.

Х-ХУ, ЗМУЧИВСЯ зовсім! — сказав Мазепа, входячи з Войнаровським до маленької затишної світлички хутірської хати в Опудах і безсило сідаючи на лаві. — От усі говорять, що Мазепа тільки бенкети справляє та раз-у-раз на поклони до Москви їздить. А чи знає хто з тих, що це говорять, скільки сил і здоров'я, гризот і голови запоморочення коштує Мазепі те, щоб усе якось при купі втримати. Підпреш буду з одного боку, дивись — уже в іншому місці валиться, кинешся туди — вже в третьому місці тріщить. Ось і тепер: не встиг якось залатати запорозьку діру, вже треба в інше місце спшитися. Накажи, Андрію, коні подавати — їдемо до Борзни.

Войнаровський із здивуванням видивився на гетьмана.

— Чому так дивишся? Не знаєш, чого до Борзни треба їхати? А чи не чув-єсь, як пару днів тому Орлик про приїзд Трошинського повідомляв?

Войнаровський, не розуміючи, мовчки дивився на Мазепу.

— Ось бачиш, як треба справу вести! — задоволено сказав старий гетьман. — Коли ти чув і не зрозумів, то як же зрозуміє це якийсь там Анєнков, що нічого не чув? Але що Анєнков! Москва на кожному кроці свої вуха й очі має. Московський Тайний Приказ добре подбав про те, щоб для шпигунства за козацьким гетьманом не тільки своїх, а й наших різної масти людців мати.

Мазепа замовк, подумав і заговорив знову:

— Так, так, Андрію! Ось власне тому я й не можу у відкриті карти грати. Був уже з моїх антецесорів один такий одвертий і щирий барзо — гетьман Дем'ян Многогрішний. Чесний, шляхетної вдачі чоловік був, лицар у повному розумінні цього слова. Но, й що зробили

з ним!*) Ні, тепер лицарськість, Андрію, дуже кепська річ. Треба хитрим лисом бути і зміїний розум мати, щоб якось іще крутитися на світі.

Гетьман замовк на хвилину.

— То так і не додумався, чого ми до Борзни їдемо?

— Ні, ясновельможносте ваша! — ніяково признався Войнаровський.

— Кажі коні подавати — в дорозі розповім.

За кілька хвилин вони сиділи вже в критих санях і їхали.

Коли минули Пекарів і ввіхали на борзенський шлях, Мазепа повернув голову до Войнаровського.

— Маю постійну, сам знаєш, гризоту із Запорожжям, — сказав він. — Але куди більший клопіт завдає мені правий беріг Дніпра. Увесь великий край той із масами нашого люду давно прагне приєднатися до нашого реґіменту — і треба мати великий сприт, обережність і тонку, просто лисячу хитрость, щоб цю справу зробити можливою. Добре знаєш, що польсько-московським договором у Андрусові той край віддано полякам. Найменший мій крок у тому напрямі буде признаний, як втручання у внутрішні справи польської корони, а за це ніхто мене по головці не погладить — ні польський сойм, ні московський цар. Справа, як бачиш, барзо делікатна і треба вести її так, щоб сам дідько до неї не доноухався. Один найменший необережний рух — і гине все: і вся ця справа, і я з нею. І все ж я посунувся з нею так далеко, що годі вже лишати її на півдорозі. De facto я досягнув того вже, що слово моє є законом на тамтому боці і моя булава є булавою обох сторін Дніпра. Але *barba*, Андрію, *non facit philosophum***). Щоб і *de forma* добитися того, треба ще трохи часу і холодної крови.

Мазепа раптом нахилився до небожа і хоч ніхто не чув їхньої розмови, тихо, над самим вухом Войнаровського, прошепотів:

*) Гетьман Дем'ян Многогрішний визначався одвертістю своїх поглядів і різкою поставою до московських порядків в Україні. По 3-х роках гетьманування [1669-1672] його заарештували москалі в гетьманському замку в Батурині, вивезли скованого простим возом до Москви і звідти, по страшних тортурах, вислали на вічну сибірську каторгу.

**] Латинська проповідка: Сама борода ще не робить філософом.

— Барзо велику надію я покладаю на теперішню війну із шведом. *Inter duos litigantes tertius gaudet**). Я міцно постановив: альбо — альбо. *Aut Caesar, aut nihil***)

І, немов злякавшись сказаних слів, миттю замовк і відхилився в кут сапей.

Їхали лісом. Зправа і зліва від дороги, потопаючи в пухкому снігу, стояли великі стовбури старих дубів і сосен — і між ними в різних напрямках перебігали таємничі шнури заячих і лисячих слідів.

Мазепа знову повернув голову до Войнаровського й із сумом проговорив:

— Ось сказав тобі це й уже думати починаю, чи добре зробив-єм.

— Чому, милосте ваша? — швидко повернувся до нього Войнаровський.

— А тому, Андрію, що в розмові з кимось ти легко можеш виговоритися і тим усю справу провалиш, а, проваливши її, і мене, і нашу будуччину заєшплеш. Я тобі першому звірився в цій таємниці. Навіть Орлик, що багато дечого знає, не дуже втаємничений у це.

Войнаровський раптом сігнувся всім тілом, рвучко скинув шапку з голови і широко перехристився.

— Ім'ям Бога святого і життям своїм клянуса, що скоріш вода вгору Дніпром потече, аніж хтось із моїх вуст хоч одним словом довідається про те, що я почув від вашої милости.

Мазепа зворушено подивився на небожа.

— Славно, Андрію! Дякую тобі за обіцянку бути дискретним. Бачу, що ти розумієш усю вагу того, що я роблю. Вчися, сину, мовчати. З усіх людських умінь це може найтяжча річ, але від неї залежить вельми і вельми багато в житті. Латинці не дурно говорили: *Nescias, quod scias, si sapis****). Слухати можеш усе і від усякого, але говорити — тільки те, що уважаєш за потрібне, і тільки тому, кого знаєш, як самого себе.

*) Латинське: Де два б'ються, третій користас.

***) Латинське: Або пац, або пропав.

***) Латинська приказка: Коли мудрий, то мовчи, хоч і знаєш.

з ним!*) Ні, тепер лицарськість, Андрію, дуже кепська річ. Треба хитрим лисом бути і зміїний розум мати, щоб якось іще крутитися на світі.

Гетьман замовк на хвилину.

— То так і не додумався, чого ми до Борзни їдемо?

— Ні, ясповельможносте ваша! — ніяково признав-ся Войнаровський.

— Кажі коні подавати — в дорозі розповім.

За кілька хвилин вони сиділи вже в критих санях і їхали.

Коли минули Пекарів і виїхали на борзенський шлях, Мазепа повернув голову до Войнаровського.

— Маю постійну, сам знаєш, гризоту із Запорожжям, — сказав він. — Але куди більший клопіт завдає мені правий беріг Дніпра. Увесь великий край той із масами нашого люду давно прагне приєднатися до нашого регіменту — і треба мати великий сприт, обережність і тонку, просто лисячу хитрость, щоб цю справу зробити можливою. Добре знаєш, що польсько-московським договором у Андрусові той край віддано полякам. Найменший мій крок у тому напрямі буде узнаний, як втручання у внутрішні справи польської корони, а за це ніхто мене по головці не поглядить — ні польський сойм, ні московський цар. Справа, як бачиш, барзо делікатна і треба вести її так, щоб сам дідько до неї не донюхався. Один найменший необережний рух — і гине все: і вся ця справа, і я з нею. І все ж я посунувся з нею так далеко, що годі вже лишати її на півдорозі. De facto я досягнув того вже, що слово моє є законом на тамтому боці і моя булава є булавою обох сторін Дніпра. Але *barba*, Андрію, *non facit philosophum***). Щоб і *de forma* добитися того, треба ще трохи часу і холодної крові.

Мазепа раптом нахилився до небожа і хоч ніхто не чув їхньої розмови, тихо, над самим вухом Войнаровського, прошепотів:

*] Гетьман Дем'ян Многогрішний визнавався одвертістю своїх поглядів і різкою поставою до московських порядків в Україні. По 3-х роках гетьманування [1669-1672] його заарештували москалі в гетьманському замку в Батурині, вивезли скованого простим возом до Москви і звідти, по страшних тортурах, вислали на вічну сибірську каторгу.

**] Латинська проповідка: Сама борода ще не робить філософом.

— Барзо велику надію я покладаю на теперішню війну із шведом. *Inter duos litigantes tertius gaudet**). Я міцно постановив: альбо — альбо. *Aut Caesar, aut nihil***)

І, немов злякавшись сказаних слів, миттю замовк і відхилився в кут сани.

Їхали лісом. Зправа і зліва від дороги, потопуючи в пухкому снігу, стояли великі стовбури старих дубів і сосен — і між ними в різних напрямках перебігали таємничі шнурки заячих і лисячих слідів.

Мазепа знову повернув голову до Войнаровського й із сумом проговорив:

— Ось сказав тобі це й уже думати починаю, чи добре зробив-ем.

— Чому, милосте ваша? — швидко повернувся до нього Войнаровський.

— А тому, Андрію, що в розмові з кимось ти легко можеш виговоритися і тим усю справу провалиш, а, проваливши її, і мене, і нашу будуччину засиплеш. Я тобі першому звірився в цій таємниці. Навіть Орлик, що багато дечого знає, не дуже втаємничений у це.

Войнаровський раптом сіпнувся всім тілом, рвучко скинув шапку з голови і широко перехристівся.

— Ім'ям Бога святого і життям своїм клянуся, що скоріш вода вгору Дніпром потече, ніж хтось із моїх вуст хоч одним словом довідається про те, що я почув від вашої милости.

Мазепа зворушено подивився на небожа.

— Славно, Андрію! Дякую тобі за обіцянку бути дискретним. Бачу, що ти розумієш усю вагу того, що я роблю. Вчися, сину, мовчати. З усіх людських умінь це може найтяжча річ, але від неї залежить вельми і вельми багато в житті. Латинці не дурно говорили: *Nescias, quod scias, si sapiš****). Слухати можеш усе і від усякого, але говорити — тільки те, що уважаєш за потрібне, і тільки тому, кого знаєш, як самого себе.

*) Латинське: Де два б'ються, третій користас.

***) Латинське: Або пан, або пропав.

***) Латинська приповідка: Коли мудрий, то мовчи, хоч і знаєш.

Обидва замовкли.

— Но, то хочеш знати, чого ми до Борзни їдемо? — запитав по хвилині гетьман. — А чи знаєш ти щось про Палія, полковника хвастівського, і про паліївщину взагалі?

Войнаровський ворухнув бровами.

— Знаю трохи, милосте ваша. Але як знаю? Як ця справа відома за границею і як я довідався про неї уже тут, у Батурині.

Мазепа вперся плечима в м'яке оббиття саней, вигідно сів і посміхнувся.

— Значить, нічого не знаєш. А знати б це тобі не завадило, Андрію. Отож слухай аб ово*).

І, трохи помовчавши, немов збираючись із думками, почав розповідати.

І те, що почув від нього Войнаровський, було ось що.

*) Латинське: Спочатку (від яйця).

ЩО СМЕРТІ Богдана Хмельницького настав час небувалих заколотів в Україні. Доба та була страшною добою в народньому житті й у кобзарських піснях дістала зовсім справедливу назву „великої руїни“.

У цьому безголов'ї, в якому народ борсався на всі боки, шукаючи порятунку, а Польща, Москва і бусурменські краї звідусіль шарпали його, щоб підбити під свою руку, пролилося стільки крові, що її вистало б на добре море.

Найбільшої сили ті розрухи досягли із розділом України між Москвою і Польщею. Увесь козацький край страшенно потерпів від тих розрухів, як після шаленої бурі, але найбільше вони відбилися на правобережній Україні.

У безнастанній різні і шарпанні козаків із поляками на правому березі Дніпра увесь той обшар земель від краю до краю був зруйнований і на величезних своїх просторах між Молдавою, Угорщиною і Поліссям довгий час лежав облогом, як дика пустеля. Якусь людську оселю можна було побачити там тільки у малодоступних нетрях на Поліссі. На решті просторів трималися військовими польськими залогами тільки дві невеликі фортеці: Біла Церква та напівзруйнований Немирів.

Упродовж кількох днів дороги між тими двома малими городками ніде не видно було ні людського житла, ні заораного поля, ні дороги. Все стояло пустелею. Але в кожному байраку, в ліску, в кожній зарослі хащів, річних комишів і очеретів тієї безлюдної пустелі ховалися козаки. Живлячись сніймакою рибою чи застріленою птицею, ті молодці збирались у ватаги, ходили здовж і впоперек бездорожного краю і нападали на заблукані відділи татар або грабували турецькі та польські каравани.

Так тяглося аж доти, поки польський король Ян Собеський, розпочинаючи війну з мусульманським світом, не задумав відновити на Правобережжі козащини. Своім універсалом він почав закликати всю ту голоту, що вешталася по пустелі, щоб вона засновувала козацькі полки, пообіцявши їй повернути всі вольності і привілеї, що належалися козацькому стану.

Як гайвороння на падло, так на той королівський універсал почав збігатися з усіх сторін бездомний і кріпацький люд український: з Поділля, з Волині, з Червоної Русі, з Молдавії, з Угорщини, із Запорожжя, але найбільше посунуло посполитих із лівобережної Гетьманщини.

І радом край, звідки ще так недавно масами втікав народ, спасаючись від татарської неволі і лядського кріпацтва, став відразу щасливою землею благословенної свободи. Не минуло й п'яти років, як полки густо залюднилися, поля позаорювалися, вирости всюди села і хутори.

Мазепа на хвилинку замовк і подивився на Войнаровського. Той сидів, повернувшись до дядька, й уважно ловив кожне його слово.

Гетьман продовжував.

Серед нових полковників, яким король дав „приповідні листи“ для збору охочих у козаки, відразу дістали славу і широкий розголос чотири: Самусь — полковник богуславський, його ж було призначено і наказним гетьманом Лівобережжя, Абазин — полковник подільський, Іскра — полковник корсунський і Семен Палій — полковник хвастівський. Найбільшу славу серед козацтва здобув цей останній.

Палій родом із Борзни, куди вони їдуть. Він скінчив київську Могиллянську Академію і є не тільки хоробрий козак, а й добре освічена людина. Напочатку Палій був записаний до реєстрів ніженського полку, але дуже скоро пішов на Запорожжя, швидко там відзначився своєю відвагою і, діставши за походи проти невірних назву „Палія“, перейшов звідти на службу до короля Яна Собеського.

Жонатий Палій із вдовою, що управляє полком, коли чоловіка не буває у Хвастові, і має вже дорослого

сина Сіماشка. Цей пасерб його Сіماشко є найдовіреннішою в Палія людиною. На побачення із Сіماشком, якого привіз тепер сюди Трощинський, вони саме й ідуть до Борзни.

Войнаровський аж випростався, почувши це.

— Але має Палій рідню і між татарами, — оповідав Мазепа. — Його рідну сестру колись татари „загорнули“ в ясир і вона стала жінкою одного дуже впливового татарського мурзи, від якого має сина Чорамурзу. Цей Чор колине-коли приїздить у гості до дядька-полковника хвастівсьго і тепер саме з Сіماشком є також у Борзні.

Гетьман примруженими очима подивився на Войнаровського.

— Є, значить, такі справи, Андрію, які треба спільно обговорити і з післанцем татарським, і з післанцем від Палія.

І, помовчавши трохи, продовжував.

Перші роки правобережне козацтво було вірне тим цілям, задля яких його покликав Собеський. Воно борнило польські й українські землі від татарських наїздів і само не раз ходило в походи проти невірних, розоряло їх землі та випускало на волю полонених християн. Але згодом, коли на Правобережжя поназбігалися кріпаки з усієї Польщі, тамошнє козацтво стало на становищі, ворожому до Польщі, і поставило собі за ціль звільнити увесь український посполитий люд з-під лядської неволі.

Щоб поширити територію козацької осілости, він, Мазепа, з самого початку порадив Палієві порозставляти козаків, як вільне королівське військо, не тільки по коронних маєтностях, але також по маєтностях духовних і приватношляхетських. Усі полковники і наказний гетьман Самусь, повідомлені про це Палієм, скористали з гетьманової поради—і козаки залили ввесь край. Це викликало серед польських панів цілком зрозумілий неспокій. Почалися нарікання на козаків перед королем і перед соймом, а потім ті нарікання перейшли вже в голосні вимоги скасувати козачину. Але війна з турками тяглася далі, і козаки були потрібні. Сойм мовчав.

Мазепа раптом замовк: спереду саней заграла сурма.

Войнаровський повернув голову до віконця. Гетьманські сани порівнялися з зустрічними відкритими саньми, що, з'їхавши з дороги, стояли в снігу. В санях сиділа в бобровому футрі і бобровий шапці молода пані, а обік неї стояв, шанобливо скинувши шапку з голови, якийсь поважного вигляду старшина в бобровій кереї. Ззаду за саньми стояли чотири верхівці охорони.

Мазепа легким рухом голови відповів старшині на привітання, і гетьманські сани поїхали далі, не зупиняючись.

— Сосницький сотник Іван Дорошенко,—пояснив гетьман.—А то його пані сотникова, московська князівна Кропоткіна. Не люблю цього панка. І добрий козак, і здібний адміністратор, але із шкури вилазить, щоб запрягтися в московський хомут.

І, помовчавши трохи, Мазепа продовжував своє оповідання.

— Отож далі. Мусиш знати, Андрію, що ось уже більше, як від десятих літ, а саме від часу, як Палій зажерся з польськими панами, почав я діставати від нього петиції, щоб прийняв його з усією Білоцерківщиною і Хвастівщиною під свій регімент. Це зовсім не на руку мені було, бо через відірвання Білої Церкви і Хвастова від Річипосполитої я тільки б ослаблював козацькі сили під Польщею. Проте одну таку Палієву петицію я вислав до Москви. Москва тоді мені відписала, що боїться розриву з Польщею, і порадила через мене Палієві, щоб він із козаками переходив на Січ, а вже звідти у те місце на Гетьманщині, яке собі облюбує. Порада Москви була річчю ще гіршою, ніж те, що пропонував Палій. Залежало мені не на самому Палієві та його людях, але на пригорненні усього правобережного козацтва з усім краєм під мій регімент, і я порадив Палієві посварити Польщу з Московією. Для цього я тайно відкрив усі застави на Дніпрі і через віригідних людей почав підбивати своїх козаків, щоб переходили з Гетьманщини на Палієву сторону. Посипалися протести з польського боку проти цього переходу, але Палій не зумів їх використати. Мушу взагалі сказати, що наскільки Палій

є хоробрий козак і розумний чоловік, настільки лихий політик.

Гетьман щільніше закутався в керею.

— Отож, коли між козаками і польськими панами дійшло до запеклої боротьби. Палій знову написав до мене, що хоче з усім козацтвом піддатися під мою руку. Він просив у мене поради, що робити має, якщо польське військо напре на Хвастів: відступати з козаками на Київ і там перейти на наш бік, чи чекати на мою допомогу і боронитися? Тепер уже я сам постановив посварити Москву з Польщею. Я написав цареві, щоб він прийняв Палія й оселив із козаками у Трипіллі, вказуючи в листі на те, що його полк буде доброю заслоною для Києва від Польщі. Але цар і цим разом не поважився виступити проти Польщі, й одно тільки, що зробив я тоді—це вислав таємно сильну підмогу Палієві в людях і арматі. Почав тоді я заходити з іншого боку. З наказу мого кілька моїх людей поїхали на Січ і стали намовляти запорожців, щоб переходили на польську сторону. Щось із тисячу людей піддалися тій намові і перейшли до Польщі. Я скористав із цього і написав до Москви, що коли Польща може приваблювати до себе запорожців, то чому нам не зробити це саме і не прийняти до себе Палія. Але й із цього нічого не вийшло.

Войнаровський слухав, пригадував свою розмову з запорожцями і почав переконуватися, що не відвага і лицарськість вирішує справи, а меткість і тонкий сприт дипломата.

Раптом спереду саней у лісі гучно розляглося кілька стрілів і коні стали.

— Що таке? — стривожено запитав Войнаровський, швидким рухом відчинив дверцята і вискочив у глибокий сніг.

У лісі стояла німа тиша. Високі сосни із якоюсь загадковою мовчазністю дивились звідусіль, непорушно застигши в своїй холодній дикій красі.

*) Гетьман Мазепа мав у себе „на гетьманських послугах“ спеціальний штат мисливих козаків, що мали за обов'язок „волков і зайцов гонити“ і носили назву волкогонів. Із документів того часу довідуємося, що ці волкогони „були во всяких гетьманських походах“.

До Войнаровського швидко підїхав начальник охорони і повідомив, що це стріляли гетьманські волкогони*) в вовків, які перебігали дорогу. Один вовк лежить забитий на дорозі, а решта втекли.

Коні в гетьманській запряжці стояли, наставивши вуха, хропли і не хотіли рушати з місця. З наказу хорунжого кілька козаків злізли з коней і відтягли забитого вовка на бік. Коні почали заспокоюватись.

Войнаровський підїшов до саней, розповів гетьманові про пригоду і сів.

Сани рушили. Гетьман заговорив далі.

Змагання козацтва з польськими панами тимчасом набирало все поважнішого характеру, нагадуючи подекуди часи Хмельниччини. Але поки тяглася війна з турками і був живий Собеський, польська влада терпіла козаків.

Але ось Ян Собеський помер. На нового короля сойм обрав саксонського курфїрста Августа. Цей король вирішив за всяку ціну покінчити війну з турками і перекинути її на північ проти шведів, щоб у союзі з царем відібрати від них колись захоплені саксонські володіння в Інфлянтах. Позаторік Август помирився з турками і це використали польські пани, щоб піднести в соймі крик за знищення козащини. Сойм постановив розпустити військо і скасувати козацькі полки. Коронний гетьман польський Яблоновський видав універсал до наказного козацького гетьмана Самуся та до полковників Іскри, Палія, Абазина і Барабаша, яким сповіщав, що козащину скасовано і що козаки втрачають право займати становища в королівських, приватношляхетських та інших маєтностях і мають негайно вибратися звідти. В разі ж, коли не послухаються, він, коронний гетьман, уживе сили та почне карати їх на горло, як противників закону.

Коли післанці від коронного гетьмана привезли Палієві універсал до Хвастова, він із великим обуренням прогнав їх від себе.

— Я не вииду звідси, — заявив Палій. — Я заснував Хвастів у свободній козацькій Україні, і Польщі нема діла до нас. Я козак і козацького роду й слухатись маю наказів козацького, а не коронного гетьмана.

Так само відповіли й усі інші полковники.

Яблоновський вислав кварцяне військо проти неслухняних полковників, але козаки розбили поляків і не тільки не уступилися з своїх полків, а захоплювали все більше під свою владу різні папські маєтності.

— Палій написав тоді до мене, — говорив Мазепа, — що його підбиває кримський хан приєднатися до Орди з іншими полками й обіцяє сорок тисяч війська на допомогу проти поляків. Я повідомив про це царя і перестеріг його, щоб часом Палій не зробився другим Петриком та не потягнув за собою Запорожжя. Але Москва відписала мені, щоб я не втручався в боротьбу Палія з Польщею. Тоді порадив я Палієві бути терплячим і не гнівити до часу короля. Замість боротьби я доручив йому прислухуватися до настроїв різних польських воєвод і належно достроювати до них свою політику. Треба тобі те знати, Андрію, що з самого початку союзної війни короля Августа з царем Петром проти шведів частина польських магнатів відразу поставилася вороже до Августа. Вони хочуть тепер скинути Августа й обрати іншого короля, який би в союзі з шведами розпочав війну проти Москви. Я вже дістав від них таємну пропозицію підтримувати їх і берегти військо на випадок війни з москалями. В цій ситуації Палій міг би вельми велику роль відіграти, приймаючи від мене козаків, як резерву на майбутнє, і тонко використовуючи ворожнечу польських панів. Але він показав себе не тільки слабим, а й зовсім нездалим політиком.

Мазепа зробив плечима різкий досадливий рух.

— Замість того, щоб зрозуміти мене, він уживає козаків, яких я посилаю йому, на війну проти поляків, при чому безоглядно воює проти всіх польських магнатів: і тих, що з Августом, і тих, що тримають нашу сторону. Ну, просто чоловік у голову зайшов. Досить для нього одного слова „поляк“, щоб він уже ханався за шаблю. Ніяк дурна голова його одної простої думки збагнути не може: коли щось добре в одному випадку, то зовсім це не значить, що воно добре і в іншому. В церкві шанки скидають, а в жидівській божниці надівають. І з чоловіка корисного мені Палій уже людиною шкідливою і навіть небезпечною ставати починає. В своїй ворожнечі до всього польського він до того вже дійшов, що готовий стати сліпим виконавцем волі широких

бунтарських мас. Можеш зрозуміти тепер, скільки з себе хитрощів маю я видобувати, щоб і далі кермувати тією справою, до якої ніби не повинен виявляти найменшого зацікавлення. Але робити це мушу: *una salus victis nullam sperare salutem**).

Мазепа замовк. І він, і Войнаровський сиділи якийсь час задумавшись.

Раптом Войнаровський перервав мовчанку.

— Хочу спитати вашу милість, чи Палій є певна людина?

— Хто? Палій? О, так! — сказав твердо Мазепа. — Своє бажання послужити мені доказав він не один раз. Сім років тому на мій наказ ходив він із тодішнім лубенським полковником Свічкою під Кизикермен, розбив під ним сильний татарський відділ і спалив кизикерменське передмістя. Того ж року допомагав переяславському полковникові Мировичеві і компанійському Пашковському стримати білгородську і ногайську Орду, що йшли на Київ, та розбив їх під Кодимою. В наступному році з полковником київським Мокієвським і охочими Пашковським та Кузьменком ходив під Очаків і розбив там турків. Пізніше брав участь у поході чернігівського полковника Якова Лизогуба на буджацьких татарів. І дуже багато ще інших різних прислуг зробив мені Палій, виконуючи мої накази щиро і ретельно. Та, бач, як я вже сказав тобі, поруч із послухом він робить такі речі, які цілком перевертають усі мої пляни.

Десь спереду заграла сурма.

Войнаровський схилився до віконця і побачив у вечірніх присмерках хутір. Він пізнав його. Це був хутір Часників під Борзною. До Борзни лишалося всього чверть часу їзди.

Їхали якийсь час мовчки.

Сурма заграла знову. Саня вїхали у відчинену браму і, перебігши алею старих, засипаних снігом шовковиць, зупинилися коло високого, освітленого ліхтарнями входу гетьманського дому в Борзні.

*] Латинська приповідка: Єдиний рятунок для переможених — не сподіватися для себе рятунку від нікого.

О, ЯКІ МОЛОДЦІ!—входячи й оглядаючи трьох струнких, витягнутих, як на муштрі, молодих хлопців, весело сказав Мазепа. — Но, й як вам тут святкувалося? Не померли-сьте з нудьги, що?

Високий, тонкий, у криваво-червоному жупані Сімашко низько схилився перед гетьманом і шанобливо відповів:

— О, ясневельможний добродію і вельце милостивий пане наш! Ми провели час якнайліпше.

— Вельме радий! — сказав гетьман і пильно вглянувся в Сімашка. — Вбираєшся в силу, козаче?

Збоку Сімашка стояв чорноволосий, із блискучими очима, дуже гарний хлопчина в золотом шитому угорському жупані. Це був Чор.

Мазепа із задрістю старої людини, що бачить перед собою молоду красу, затримав на ньому довгий пильний погляд.

— А ти все гарнієш, Чоре? Но, й дивіться — хто б сказати міг, що це не козак! Як здоров'я, Чоре?

Чор ввічливо вклонився, штивно тримаючи руки витягненими здовж тіла, і доброю українською мовою відповів:

— Вельми дякую вашій рейментарській милості. З волі великого Аллаха, здається, нічого мені не бракує.

— Так? — всміхнувся гетьман до жвавого хлопця і з приємним здивуванням завважив, як світський вишкіл владно перемагає в Чорові природню вольність рухів.

— «І як те європейське виховання на людях позначається!» — подумав Мазепа, пригадавши собі, що Чор-мурза довгий час жив у Парижі.

— Одно тільки, милосте ваша, дошкуляє мені, — додав Чор: — дуже мерзну тут. Не привичасний до ту-тешньої зими.

— Призвичаюйся, хлопче! — відповів Мазепа і поклав йому свою руку на плече. — Не забувай, що ти наш наполовину.

Далі за Чором стояв Трощинський.

— Ну-ну, Степане, покажися ближче! — весело повернувся до нього гетьман.

Трощинський швидко виступив наперед, нахилився і поцілував дядька-гетьмана в руку.

— Дякую за послугу, сину! — цілуєчи сестрінка в голову, сказав йому на вухо Мазепа. — Не мав жадної вонтпливности, що справишся з дорученням якнайкраще. Дістанеш відзначення за службу.

І швидко повернув голову до дверей, в які входив господар гетьманського дому Долинський.

— Здоров, здоров! Може якимось куснем ковбаси приймеш нас, пане господарю? Ми дуже голодні з дороги.

У тоні Мазепаїного голосу Долинський відчув, що гетьман у доброму гуморі, приємно всіхнувся і з шанобливим уклоном повідомив, що саме прийшов просити ясновельможного до столу.

Ідальня була яскраво по святочному освітлена.

Гетьман сів на своє місце, оглянув усіх і повернув голову до Сімашка.

— Но, й як же там у вас? Тримається, з Божої ласки?

— Я привіз вашій милості лист від батька-полковника. Життя вже нам нема від тих..

— Добре, добре! — швидко перебив його гетьман і гостро зиркнув з-під брів на службу. — Матимемо ще час про все поговорити.

І простягнув руку до пугаря.

Із обережності перед службою, Чор був представлений у домі, як угорський шляхтич, а Сімашко, як син воєводи з Волощини.

— Що ж, Чоре, вип'єш і ти козацьким звичаєм із нами?

— спитав Мазепа.

Чор блиснув очима і ласо подивився на заказаний трунок.

— По вашому, по угорському! — підбадьорив його гетьман, тонко всіхаючись.

Чор підняв руку, закрив нею пугар, і непомітно вмочивши кінчик пальця другої руки в трунок, струсив

краплю на підлогу: в законі великого Пророка сказано не пити краплі вина решту не згадано нічого.

Мазена вловив очима цей рух, приязно всміхнувся Чорові і, весело піднявши пугар, випив.

Випили всі.

— Що ж там на Угорщині вашій? Як Ракоці? — спитав Мазена, зщулюючи очі до Чора.

— Молитвами всіх нас тримається, — відказав Чор. — Доручив мені довідатися, як почуватися на здоров'ї висока можливість ваша?

— А ось, як бачиш, Бог іще якось тримає при житті. Правда, терплю іноді на животні і подагричні немочі, але що ж дивного сиңу: час уже, Богу дякувати, й у далеку дорогу збиратися.

Чор пригадав собі оповідання мурз у Бахчисараї про те, що козацький гетьман, старанно ховаючи від усіх свої літа, здається сам уже забув, скільки на світі прожив, подивився на Мазену і ввічливо завважив:

— Дай, Боже, кожному з нас виглядати так молододі і бадьоро, як виглядає милість ваша!

І помітив, як по Мазепиному обличчю перебіг вираз широкого задоволення.

«О, цей хлопчина далеко піде! — подумав гетьман про Чора. — Шкода, що не наш!»

Сам молодий душею, гетьман завжди любив товариство молоді. Він оживав у ньому. Ось і тепер, сидячи з цими чотирма молодими і життєрадісними хлопцями, він почував себе і молодим, і бадьорим, і веселим, і сильним.

У хвилині, коли гетьман після розмови з Чором замовк, Войнаровський перервав балачку з Трощинським, повернув голову до Чора і про щось запитав його. І гетьман бачив, як обидва вони раптом весело блиснули очима.

Виявилось, що Чор бував і в Німеччині і що одного разу навіть зустрічався в Дрездені з Войнаровським. Коли це було й як — молоді люди саме почали пригадувати собі.

Слухаючи їх, Мазена подивився на Войнаровського, потім на Трощинського і помітив, що при всій їх фамілійній схожості вони були дуже різні: Войнаровський

якийсь делікатний, ніжний, випечений, а Трощанський обвітрений, згрубілий, на обличчі, повний здоров'я і молодечої сили.

— «О, з цього буде зацний лицар і козак!» — подумав гетьман про Трощинського і хотів був про щось запитати його, коли побачив раптом коло себе схилену постать Долинського.

— Що таке? — спитав він, не повертаючи голови.

Долинський повідомив, що до гетьманського дому приїхав борзенський сотник і питається, чи немає ясно-вельможний якоїсь потреби до нього?

Мазепа вислухав, насупив брови і повернув голову до Трощинського.

— Степане, піди, подякуй від мене сотникові Забілі за ретельність і скажи, що я сам, якщо треба буде, заклачу його до себе. Тепер я саме з дороги і потребу відпочинку.

Трощинський швидко встав.

— Ніде й ніколи не сховаєшся від людських очей! — сказав гетьман Чорові. — Така вже, видно, доля всіх тих, що мають нещастя бути зверхниками.

Обід був довгий і добренний: на гетьманів приїзд давно чекали в домі.

Коли він був уже на закінченні, Мазепа прикликав до себе слугу, наказав подати до окремого покою вина і повернувся до Войнаровського.

— Ти, Андрію, довго не бачився з Степаном і вам є про що поговорити. А вас, — подивився він на Сімашка і Чора, — я попрошу до себе.

І, витерши серветкою уста, встав.

Не встиг Мазепа відійти пару кроків від столу, як помітив, що Чор швидко нахилився, звинним рухом щось підняв із підлоги і простягнув гетьманові.

Щось випало з кишені вашій високій милості.

Мазепа здивовано взяв із його рук якусь записку, розгорнув і, раптом спалахнувши, швидко сховав її собі до кишені. Це був лист, який перед від'їздом із Батурина він дістав через дворового від Мотрі.

Сидячи потім у теплому затишному кабінеті і розмовляючи з Чором-мурзою і Сімашком, Мазепа раз-у-раз засував руку до кишені й намацував там пальцями дорогу записку. А вже лежачи тієї ночі в себе в спальні,

він без кінця перечитував її і блукав думками десь далеко, коло Кочубеєвої садиби в Батурині.

— «Но, і коли б не той Чор — був би загубив її і зробив би нашу тайну явною для всіх! — подумав Мазепа. — Старим уже робиться починаю!»

І, простягнувши руку до столика, взяв маленьке стояче дзеркальце в тонко різьбленій кедровій оправі і почав уважно розглядати себе.

«І вона може кохати такого? — пильно вглядаючися, запитав себе Мазепа. — Любе, кохане дівча!»

І, відкинувши дзеркальце, знову взяв Мотрину записку до рук і ще раз перечитав її.

Мотря писала:

«Хай буде так чи не так, леч наше кохання не зміниться. Хай Бог покарає неправедного, а я — чи кохаш, чи не кохаш мене — буду, як обіцяла, до гробу тебе кохати і не перестану кохати всім серцем на злість ворогам нашим. Твоя навіки.»*)

Мазепа приклав записку до вуст і палко поцілував її. Вже давно він не відчував такого молодого, гарячого биття серця і такої солодкої туги в грудях, як цього вечора...

*)Оригінальний текст Мотриної записки.

Орел не ловить мух

*Володар може і не бути
чеснотливий, але повинен
конче навчитися того, щоб
бути подібним чи неподіб-
ним до чеснотливого, в
залежності від обставин.*

Ніккольо МАКІЯВЕЛЛІ

Минув Новий Рік, Йордан, минув місяць януарій. Десь на початку фебруарія, над вечір, коли Мазепа з Войнаровським, повернувшись із Бахмача, скидали свої футра в шатні батуринаського замку, один із слуг близько підійшов до Войнаровського і тихо повідомив його, що сьогодні прибули із Пскова і чекають на ясновельможного післанці від наказного гетьмана Мокієвського.

Мазепа почув.

— Якого наказного Мокієвського? Що брешеш? Полковник Обидовський у Лівонії наказним, а не Мокієвський! — сердито поправив гетьмана*).

Слуга, спустивши очі, мовчки стояв перед ними.

— Де ті післанці?

Служник, плутаючись у словах, пояснив, що вони від обіду чекають на його рейментарську милість у старшинській вартівні.

— Клич їх зараз до мене!

Ледве Мазепа переступив поріг своєї світлиці, як слідом за ним увійшли до покою сотник і два сотенні осавули.

Мазепа пильно подивився на них.

— З чим добрим прибули-сьте, панове?

Сотник, тримаючи наготові листи на своїй шапці, підійшов до гетьмана, вклонився в пояс і урочисто подав їх Мазепі. Листів було два: один від київського полковника Костя Мокієвського, другий від царя.

Мазепа взяв перший лист, подивився на печатку, розломив її і розгорнув письмо

— Що, що? — раптом випростовуючись і бліднучи на обличчі, скрикнув він. — Андрію, Боже мій! Ти чувш — Обидовський помер!

* Акти Мазепиних часів свідчать про те, що Мазепа не долюблював старого київського полковника Мокієвського.

Войнаровський на ході зупинився здригнувся всім тілом і від несподіванки завмер на місці.

Тримаючи в блідих пальцях лист, Мазепа швидко дочитав його до кінця, випростався і широко перехрестився.

— Царство небесне йому і вічний спокій! Бідний мій Івась...

І у великому схвильованні безсило сів.

Сотник озирнувся і простягнув руку до осавулів. Йому подали шаблю і ще щось.

— Шабля блаженної пам'яті його милости пана наказного нашого і китайка з його труни! — зворушеним голосом сказав сотник, подаючи гетьманові шаблю.

Мазепа обома руками побожно взяв її, вийняв до половини з піхви і поцілував у лезо.

— Боже, Боже мій!... Візьми, Андрію! — струшуючи з повік сльозу, простягнув він шаблю Войнаровському. — *Vox faucibus hoesit**).

Потім узяв із сотникових рук червону козацьку китайку, сумно похитав над нею сивою головою і обережно поклав її на столі.

Другий лист був від царя. Ослабілими, неслухняними пальцями Мазепа розірвав пакет і почав читати.

Цар сповіщав, що дня 31-го генуарія наказний гетьман козацького війська в Ліфляндії, нікенський полковник і стольник Іван Павлович Обидовський «во граде Пскове» в Бозі спочив, і просив, „даби Гаспадин Гетман, соображаясь со здравим разумком, не вдавался во многую печаль, памятуя, что в примененіи челаветческава житія действует едино сіла Божія».

— І як тепер бідну Ганну сповістити? — спитав Мазепа, сумно задумуючись і безрадно дивлячись поперед себе.

Войнаровський мовчки стояв коло стола з листом Мокієвського в руках. Сотник і осавули непорушно чекали на своїх місцях.

Але раптом гетьман стрепенувся і повернув голову до старшин.

— Дякую вам, панове. Ідіть і спочиньте по трудній

*] Латинськє: Голос застряєє в горлі.

дорозі. Завтра я покличу вас до себе і ми поговоримо про все.

Старшини низько вклонилися і мовчки вийшли.

Мазепа простягнув руку й узяв іще раз лист Мокієвського. Повідомляючи про смерть Обидовського, «котрий небіжчик пред смертю був висповідан і святий сакрамент прийняв», Мокієвський писав, що, як старший між полковниками, перебрав на себе команду над козаками і просив гетьмана уважно вислухати від старшин, яких посилає з листами, про всі ті нечувані кривди і наругу над козаками, які тут зазнають вони від служилого і посполитого люду московського.

— Злодії! — стиснувши щелепи, крізь зуби прошепотів гетьман, кинув лист на стіл і, швидко вставши, повернув голову до Войнаровського. — Зараз поїдеш до Ніжена і повідомиш Ганну Обидовську, що я буду в неї завтра. Перекажи їй від мене, що я її з дітьми беру під свою особливу рейментарську оборону і протекцію. Забереш із собою Іванову шаблю і цю китайку. А сам я їду до Кочубеїв.

Гетьман заплескав у долоні.

— Ось кому ми віддаємо в офіру наших найліпших людей! — крикнув він і сильно, з люттю стукнув стисненим кулаком по царському листу.

Ввійшов слуга.

— Негайно сани для мене й осібно для його милости! — показав гетьман на Войнаровського.

Слуга стрімголов вибіг.

Коли перша хвиля страшного враження від несподіваної вістки, що її привіз гетьман у Кочубеїв дім, перейшла, Мазепа подивився на заплакане обличчя Кочубейової з червоними, спухлими від сліз повіками і тихим сумним голосом заговорив:

— Може хоч ця свіжа могила навчить декого з нас дивитися іншими очима на речі і примусить нас призадуматися над тим, над чим ми ніколи не думаємо.

Увійшла заплакана Мотря, зупинилася в дверях, прислухалася до гетьманського голосу і тихо підійшла до його руки.

Мазепа, не встаючи з місця, поцілував Мотрю в чоло і продовжував:

Може ті дорогі кістки в далекій землі чужого нам краю увесь час нагадувати там будуть про всю марноту заходів, якими дехто, не маючи сумління і боязні Божої, пробує будувати своє особисте щастя на шкоду загальному ділу.

Мотря постояла, прислухуючися, тихо відійшла і сіла.

— Але не будемо завдавати собі журби! — стрепенувся Мазепа — Від смерті ніхто вільним не може бути. Цар у листі своїм цілком добре каже, що людське життя спочиває в руках Божих. Думаймо про живих, а не мертвих. Ганну я не залишу без своєї опіки. Це я переказав їй через Андрія, про це прошу і вельможне панство їй сказати. Найліпше було б для неї, якщо б вона переїхала тепер сюди і жила під батьківською стріхою. Але я завтра буду в неї сам і поговорю про це. Раджу панству для охорони взяти з собою що найменше з десяти козаків. Вовки тепер люті і жарту з ними нема.

Увійшов слуга і повідомив, що сани для вельможного панства суддевих подані.

Кочубейова, повернувши голову до гетьмана, перепросила за те, що мусить із чоловіком залишити високого гостя, сказала, що Мотря буде досить розумна і гречна, щоб гідно заступити матір, і встала.

Гетьман заспокоїв її. Ні, ні — він також зараз їде. У нього стільки ще різних справ є. Коли б не ті справи, він разом би з ними поїхав до Ганни. Хай панство йде одягатися. Він тільки вип'є свій понтак*) і також виходить.

Коли Кочубей і Кочубейова вийшли, Мазепа швидко повернув голову до Мотрі. Вона непорушно сиділа і великими сумними очима дивилась на нього.

— Но, і що ж, дитинко? — тихо спитав він, пильно вдивляючись їй у вічі.

Мотря мовчала.

— Не маєш нічого сказати мені?

Вона здригнулась і благально простягнула до гетьмана руки.

— Мушу конче бачитися і про багато речей поговорити! — із сльозами в голосі прошепотіла Мотря.

Мазепа зсунув брови і на мить задумався.

— За годину верхи на коні переїжджатиму попри вали фортеці. Виїжджай назустріч. Чула-сь?

Очі в Мотрі блиснули вдячністю. Мазепа встав.

А за хвилину гість і господарі вийшли разом із дому і разом сіли в сани. Гетманські сани рушили перші з місця і швидко поїхали до замку на Ганчарівку**), а Кочубееві, проїхавши трохи слідом за ними, завернули на Ніжен і сховалися в білій, обгорненій нічною задумою, сніговій рівнині.

В тихому морозному небі стояв високий місяць і заливав усе навкруги прозоро-голубою млою.

*) Вино.

**) Місце в Багурині, де стояв гетьманський замок, ще й донині називається Ганчарівкою.

Володар Мазепа вже поважного віку. Вигляд у нього суворогий, очі блискучі, руки тонкі і білі, як у жінки, тіло його міцне і їздець із нього знаменитий.
Жан Балюз.

МАЗЕПА вискочив на молодому гарячому арабі на ріг фортеці, сильно натягнув поводи і пильно подивився на залиту місячним світлом дорогу.

Нікого не було видно. Навколо стояла тиша.

В долині, під горбом, широко розкинувшись, мерехтів світлами Батурич. Де-не-де ліниво побрехували пси. Мазепа подивився на білу блискучу дорогу перед собою і запримітив на снігу свою тінь, що невідступно бігла перед ним: високий кінь і статурна, з двома перами на шапці постать верхівця. Старий гетьман задоволено вглянувся в цю постать, посунувся в сідлі і випростався ще більше.

Легко хрустів льодок під копитами в коня. Скована морозцем дорога вилискувала склицею.

Раптом Мазепа почув тупіт коней на дорозі, натягнув повід і заїхав у тінь валу.

На дорозі показалися два верхівці.

Коли віддаль між ним і верхівцями скоротилася так, що можна було чути голоси, Мазепа виразно вловив вухом кілька слів жіночої розмови. Серце йому сильно забилося.

Але ось верхівці зупинились, про щось тихо поговорили між собою і один із них виїхав назустріч йому.

Не доїжджаючи кількох кроків до місця, де стояв гетьман, їздець раптом зупинив коня і став на краю дороги.

— Мотре, ти? — виїжджаючи з тіні і пильно вдивляючись, тихо запитав Мазепа.

— Ні, ясновельможний пане мій! Це я, Сукліта! А моя панна он там, на дорозі.

І, швидко підїхавши до гетьмана, крутнула коня, нахилилась і поцілувала його в плече.

Мазепа подивився в близькі, чорні Суклітині очі, вда-

рив коня острогами і помчав до Мотрі.

— Ну, нарешті можемо свobodно поговорити, серце!
— сказав гетьман.

Мотря повернула коня і поїхала поруч із ним. Іззаду, тримаючись далеко від них, їхала Сукліта.

— І хто б подумати міг, що це не козак! — сказав Мазепа, захоплено вдивляючись збоку в Мотрю й уважно оглядаючи її високу з червоним верхом шапку, козушок, широкі козацькі шаравари.

Мотря мовчала.

— Але ти мовчиш чомусь... І навіть глянути на мене не хочеш.

Мотря не відзивалася.

— Но, маєш! Сама ж викликала на побачення мене і тепер мовчить! Мотре!

Мотря враз стрепенулась, немов прокинувшись зо сну. Мутно подивилась в очі йому, й ось цілий потік гірких слів полився з її вуст. Ах, чи є хтось на світі, хто б міг відчутти, яка чорна, безпросвітна туга темною ніччю стоїть на душі в неї! Ні їсти, ні пити, ні думати, ні робити нічого не може вона: все та чорна туга, як іржа залізо, ввесь час точить їй серце. Ні, далі так не може бути!

Мазепа перебив її.

— Мотренько, дитинко люба! Нащо говориш таке? Подивися, яка краса навколо! — і він широко обвів рукою. — Яка краса, Мотре! Чи не варто з-за одного цього жити на світі і любити життя!

І тихим, спокійним голосом почав доводити їй, що кому як кому, а не Мотрі вдаватися в журбу і тугу. Такій молодій, такій вродливій! А що ж тоді він сказати мусить?

Мотря швидко вхопила його руку і міцно стиснула її маленькими пальцями.

А він говорив далі.

Ні, ні — так не можна віддаватися чуттю! Він розуміє — іноді буває дуже тяжко людині. Але ж Мотря не повинна забувати, що є в неї один чоловік на світі, який увесь час думає про неї і готовий завжди, що хвилини і словом, і ділом, і всім, чим тільки захоче вона, навіть життям своїм, послужити їй.

Мотря сумно хитнула головою. Так, але коли той чоловік такий далекий і недоступний для неї!

— Це правда, Мотре! Жити так близько і не мати змоги хоч хвилинами бачитися і говорити одно з одним — це може зтяжко трохи. Що зробиш? Але що менше цих хвилин, то солодшими вони видаються нам.

Але це було малою втіхою для Мотрі. Ні, ні — вона просто розум свій тратить із розпуки. В домі в них пекло, в домі щоденні посвари і контрроверзії з матір'ю. Ах, цей дім став просто в'язницею для неї! Вона не ручиться, що одного якогось дня...

— Що, Мотре? — хапаючи за руку її, занепокоєно спитав Мазепа.

— Що одного дня я не втечу з дому!

— Куди? — перелякано скрикнув він.

Мотря мовчала.

Мазепа подивився на неї й ослабив свої пальці.

— Но, добре — ми тепер будемо частіше бачитися.

— Але як? Коли? Де? — нетерпляче запитала Мотря.

— Як?

І Мазепа, подумавши, розповів їй. Є тут один батуринський жид, що хоче вихреститися і просив його бути йому хрещеним батьком. Жид просив його самому вибрати когось із пань собі в куми. Хотів він був перше звернутися за цим до Орликової, але...

— До Орликової? — з якимсь несамовитим вибухом задрости скрикнула Мотря.

— Мотренко, Мотре! Та ж треба когось вибирати було! Тепер я подумав про тебе і зроблю так, що хрестини відбудуться в мене в замку. Хочеш кумувати зо мною?

Мотря мовчала.

Мазепа простягнув до неї руку, взяв її за зап'ястя, зсунув їй із руки рукавицю і, нахилившись, поцілував її в долоню.

Замовкли.

Мотря, проїхавши трохи, озирнулась. Сукліта, як і раніш, їхала далеко позаду них. Але ось там за Суклітою, в срібній імлі ночі, вона побачила якісь чорні тіні на дорозі.

— Хтось їде за нами! — нахилиючись до Мазепа, тихо шепнула вона.

— Що? — і гетьман здивовано озирнувся. — Так, ніби із замку хтось. А я ж виразно наказав, від'їжджаючи, щоб ніхто мене не провожав.

Дорога повертала до Батурина.

— Хай собі їдуть! — сказав Мазепа. — А ми тут ось зараз до Сейму повернемо.

І, з'їхавши з дороги, вони подалися сніговою цілиною до темних куп верболозу на березі ріки.

Їхали якийсь час мовчки. Мотря озирнулась знову.

— Їдуть! — повідомила вона. — Звернули з дороги і їдуть слідом за нами.

Мазепа нахмурився.

Хм, це Трощинський, ідолів сив! Він усе не хотів пустити його самого з уваги на різні, мовляв, якісь небезпеки. Подумаєш — які-такі небезпеки можуть бути! І де — в Батурині! Ні, ця опіка починає вже надокучати йому!

А Мотря тільки збільшувала його хвилювання.

— Їдуть! — знову шепнула вона, озираячись.

Мазепа стиснув коня острогами і помчав. Мотря не відставала від нього.

Вони скоро виїхали на якусь дорогу, повернули до ріки і тепер скакали по твердому льоду дорогою на Короп.

— Вже не видно їх, — повідомила Мотря.

Але Мазепа скакав усе далі.

Тільки за рікою в полі гетьман нарешті стримав коня і поїхав повільним тупцем.

Спереду щось зачорніло на дорозі. Що це? Козацький відділ якийсь, чи . . .

Мазепа стримав коня.

Було чути побрязкування снасти на конях і людський говір.

Гетьман подивився далекозорими очима своїми в місячну млу і розпізнав, що то була валка. Він торкнув коня і поїхав назустріч їй.

Так, це була якась довга валка.

— Гей, що за люди? — запитав він, звертаючи набік і даючи дорогу першим саням.

— Та уж вестіма, што люди, а не хахли! — нахабно відізався голос із саней.

— Хто, питаю? — грізно крикнув Мазепа.

— Хтокала твой батька і ти вместе с ним! — на-смішливо відповів голос.

Мазепа блиснув очима, і не встигла ще спуститися його рука на держак шаблі, як миттю з-за його плечей вискочив їздець, підїхав до саней і тонким жіночим голо-сом крикнув:

— Як смієш ти! Сам гетьман питає тебе!

Це була Сукліта.

Вибух голосного реготу розлігся навколо.

— Ребята, слісь — гетман їхній с бабами на полю валочітся! Ану, паря, лаві баб!

І кілька постатей вискочило з саней і підбігло до Сукліти.

Мазепа вихопив шаблю з піхви.

— Стій! Ні з місця, собаки!

Один Бог знає, що вийшло б із цього всього, коли б раптом не шурхнули звідкись збоку із місячної мли розпластані в повітрі коні і не налетіли на валку козаки.

Щось затріщало, забрязкало, розляглися крики, захльоскали гаралники — й усе змішалось в якомусь дико-му несамовитому танку.

— Маєш!... Маєш!... Маєш!... — захекуючись, приговорював хтось, за кожним словом тяжко опускаючи піднесену руку з канчуком.

Але ось розлігся вибух стрілу з задніх саней і переляканим відголосом прокотився в тиші сусіднього лісу.

— Що? Стріляти? — обурено крикнув хтось. — Гей, хлопці, за шаблі!

Мазепа пізнав голос. Це був голос Трошинського. Що було по цій команді, тяжко було розібрати. Хтось охжав, благав, кричав, лаявся, тупали коні, один по одному в якійсь шаленій метушливості сипалися навколо глухі удари.

— Так їх!... Так їх!... — вся притискаючись до Мазепа, говорила Мотря. — Вигнати всіх цих заволоч із нашої землі!

Нарешті все стихло.

— Ну, їдемо, — сказав нарешті Мазепа, повертаючи коня. — Скінчено!

І, міцно сціпивши зуби, поїхав.

А там, іззаду за ними, чота кінних козаків провадила до Батурину посічену й обезбровну військову московську валку. Збоку валки, гордо поглядаючи з коня на ряд саней, похитувалася в сідлі Сукл іта, а ззаду, а останніми саньми, увесь спітнілий, з краплями крові, що тонкою звійкою стікала йому з чола, їхав Степан Трощинський.

У синьому небі, заливаючи все навкруги прозоробілим світлом, стояв над Батурином місяць.

УЖЕ ТОГО самого вечора до гетьманського замку приїздив із пробаченнями полковник Анєнков, а рано другого дня усі п'ятнадцять ратних московської валки були закуті в кайдани і з рапортом стрілецького полку про „учиньонное імі зєло подлоє дело протіву високої честі гетманской“ під конвоєм стрільців відіслані до Москви. Більшості з них, правда, ледве тільки вони дісталися поза межі України, дана була можливість розбігтися, але гетьманський престиж, бодай назовні, був урятований.

Але цей інцидент не лишився без наслідків.

Мазєпа, що не упуєкав найменшої нагоди для своїх жалоб до Москви на безчинства московських людей в Україні, скористав і з цього випадку. Він негайно вирядив гонця з листом до царя, в якому писав, що Малоросійський Приказ, будучи глухим на всі його попередні реляції, може хоч тепер, після випадку, де вже сам гетьман зазнав образи від московських служилих, подбає про те, щоб нарешті покласти край безнастанній їхній сваволі.

До листа свого Мазєпа не забув додати кілька дуже зручно складених реляцій гадяцького полковника Боруєовича. Боруєович, збираючи в похід військо з козаків свого полку і запорожців, писав гетьманові про страшні вибухи незадоволення московськими порядками серед січовиків. Коли буде так далі, вислання війська на північ затягається в безконечність. Він повідомляв Мазєпу про те, що запорожці обрали собі нового кошового отамана, молодого і завзятого Костя Гордієнка, який поклявся на раді, що не дасть ані одного запорожця на війну до Лівонії, поки москалі не навчаться поважати козацькі права, що січовики не допустили московське військо до будови фортець на турецькій границі, що

вони не прийняли в себе на Січі післанців московського генерала Масальського і т. д.

Цар Петро дістав Мазепин лист саме тоді, коли найбільше потребував козацької допомоги. В приступі шаленого гніву він негайно подиктував наказ до всіх московських воевод в Україні, щоб вони ловили служилих, що викажуть „прадерзозть і безчестіє протіву малоросійських прав“, і „поступалі с німі по сіле височайших указов“.

Один із цих наказів дістався на Запорожжя і вніс деяке заспокоєння в настрої січовиків. Відділ Боруховича, користаючи з ясних місячних морозних ночей, міг уже з кінцем лютого вирушити на північ, але гетьман не квалівся з наказом про його виступ.

Із Лівонії надходили тривожні вістки. І окружною дорогою — із чужоземних, головним чином голендерських газет, і безпосередньо від козацьких начальників з-під Пскова, Мазепа діставав відомості, що розбите під Нарвою московське військо в безладі відступає. Приділені до прикриття і арьергардної служби козаки терпіли зі своїми кінями голод у спустошеному краї та страшну зневагу з боку московських людей. Серед козацтва почалася дезерція і масовий перехід на шведську сторону.

Не ліпше стояла справа і в стані царевого союзника, польського короля Августа. Не підтриманий лівонськими баронами, на допомогу яких він найбільше сподівався, Август стояв під Ригою із своїми саксонськими полками і на щось чекав. Про короля Карла шведського голендерські часописи писали, як про незрівняного стратега і відважного войовника, що, простягнувши кінець свого списа до Гамбургу, хоче обчеркнути границі шведських володінь півколом, яке перейде попри Варшаву, Могилів, Москву і далі аж до Льодовитого моря.

Мазепа пильно слідкував за всіма пересуненнями шведів, із сумом читав розпачливі донесення своїх полковників із-під Пскова і, таємно приймаючи одного за одним післанців від Палія й опозиційної Августові польської партії, вичікував.

Але ось нагло прибув до Батурина новий післанець від царя. В листі до Мазепа Петро не тільки вимагав негайно вислати Боруховича з козаками, але наказував самому гетьманові готуватися до походу під Могилів з

новим 20-тисячним козацьким відділом зараз по великодніх святах.

Відволікати справу було годі. Мазепа вислав до Гадяча наказ бути щоднини готовими до походу, а полковникам: стародубському, миргородському, прилуцькому, лубенському, полтавському і переяславському почати збір козаків.

Гонці з наказами поскакали на всі сторони. Батурина і вся Україна причаїлися і з напруженою тривогою стали чекати на прихід весни.

АЛЕ МИНУВ лютий, настав і березень, а Борухович не вирушав. Закапало з стріх, небо поголубіло, весело закрикали ворони.

А вечорами, коли легкий приморозок сковував сталі за день води, білий місяць викочувався в синяві неба і висріблював льодові поверхні дзеркальним блиском.

В один із таких вечорів Мазепа стояв коло вікна, задумливо дивився в залитий місячним світлом величезний гетьманський сад і через плече відповідав Войнаровському на його запити.

Увійшов слуга.

— Його вельможність пан єнеральний писар.

Гетьман швидко повернувся.

— Писар? Прочи.

Орлик увійшов, вклонився і повідомив, що до Батурина прибула в товаристві січового осавула і кількох запорожців спеціальна місія від буджацьких татар. Дорогою сюди місія заїздила до миргородського полковника Данила Апостола, який від себе приставив до неї полкового суддю Григора Зарудного, щоб цей підтримав перед гетьманом татарські петиції.

— Чого вони хочуть? — запитав Мазепа, сідаючи.

Орлик пояснив:

Буджак від деякого часу, як відомо, живе в незгоді з Кримом. На останньому зборі всіх буджацьких мурз постановлено просити козацького гетьмана прийняти всю буджацьку Орду під свою високу руку.

Войнаровський почув це й у радісному захопленні потер руки.

Мазепа з-під брів подивився на нього і повернув голову до Орлика.

— Но, а що наш єнеральний писар на це скаже?

— Думаю, що добре діло задумали, милосте ваша!

— відповів Орлик. — Може хоч тепер трохи свobodно наші землі від їхніх безнастанних наскоків відітхнуть.

Мазепа невиразно посміхнувся і задумливо застукав пальцями по столу.

— Хто в місії?

— Чотири мурзи і почот із кількох аг із дарами від Орди для панської милости.

Мазепа повернув голову до Войнаровського.

— Накажеш маршалкові поставити на кухню Сулеймана і приготувати прийняття для мурз.

І, дивлячись на Орлика:

— Завтра в одинадцятій рано прийму місію. На прийнятті бути всім єнеральним старшинам.

Орлик вклонився.

— Маєш іще щось до мене?

Орлик відповів, що більше ніяких справ не має, побажав доброї ночі і вийшов.

Мазепа сидів якийсь час мовчки, стукаючи тонкими пальцями по столу. Потім встав, перейшовся по покою і зупинився напроти Войнаровського.

— То думаєш, що треба їх під наш регімент прийняти?

Войнаровський здивовано видивився на гетьмана.

— Зле думаєш! — сказав Мазепа. — І всі ви зле думаєте: і ти, і Орлик, і запорожці, і Апостол?

І заходив знову по килиму.

Войнаровський стояв і мовчки стежив очима за гетьмановими рухами.

— Но, скажи, — зупиняючись знову, заговорив Мазепа, — що ліпше: прийняти Буджак до себе і тим порвати добрі відносини з Кримом і Портою, чи, навпаки, зберегти дружбу з цими двома сильними бусурменськими державами, а натомість відкинути петиції слабої буджацької Орди?

Войнаровський мовчав.

— Або що вигідніше для нас: не приймати буджакських татар і тримати Запорожжя на місці, як заслону від них, чи прийняти Орду і, звільнивши від неї Січ, дати можливість Москви висилати запорожців на знищення до Лівонії?

Войнаровський зніяковів і тихо признався:

— Так, я не подумав про це.

А гетьман, немов не чуючи його слів, говорив далі:

— Та й питання ще, чи буде буджацька Орда тихо сидіти під нами. Я добре знаю татарську вдачу і ні трохи в це не вірю. Отож з якого боку не підходить, нам пропозиції Буджаку зовсім не на руку. Ого, уявляю собі, як би вельми тишилася Москва, коли б це приєднання сталося! Але, спираючись на її ж власних статтях, я знайду спосіб не допустити до цього.

Мазепа заходив знову.

— Що запорождям! — всміхнувся він. — Політика їх проста і коротка: от, мовляв, з'єднаємося з Буджаком і почнемо москалів різати. А чи розуміє хоч один із них, що Україна — не само тільки Запорожжя? Як це на Гетьманщині відіб'ється — ніхто з них і не подумав про це. Або наша старшина, що вбачає в цьому тільки високий гонор, що перепадає на нашу долю! Добрий мені гонор, за який платити так дорого доведеться! *Aquila non capit muscas*^{*)}.

Мазепа підійшов до фотелю і сів.

— Знаю, дуже добре знаю, що і запорожці, які мало в політиці що тямлять і далі свого носа нічого не бачать, і наша старшина, що думає тільки про гонори і пиху, осудять те, що я зроблю. Ось, скажуть, нове підлабузювання Мазени до Москви! Що зробиш! Вплету ще одну тернину в свій вінець, але того, що йде врозріз із добром мого краю, я не допущу.

Мазепа замовк і довгий час сидів, задумавшись. Войнаровський мовчав.

— Ось кажуть деякі, — всміхнувся нарешті гетьман, — що Мазепа зрания москаль, а ввечері поляк, при сніданку — латинник, а на підвечірку — візантієць. Хай кажуть! Мазепа все був Мазепою, — а хто він — цього ніхто не знає.

Коли тонким дзвоном почав вибивати дзиґар на коминку, гетьман повернув до нього голову, подивився на вказівку і заплескав у долоні.

Ввійшов слуга.

— Скажеш дижурному дворянинові, щоб запросив на вечерю до мого столу італійців-малярів і архітекта з Києва.

*) Латинська приповідка: Орел не ловить мух.

«Мазепа показував мені свою добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки».

Жан Балюз.

У ТИХІЙ, застеленій килимами гетьманській бібліотеці, де звуки приглушувало сукняне оббиття стін, поміж дорогими, кованими мережчатим залізом і викладеними кольоровою шкірою скринями, різним шкатуллям і масою різаних полиць із рідким посудом, стояло в ряд кілька великих точених дубових шаф.

Мовчазно ви'явши округлі хребти, визирали звідти стрункі ряди книжок, оправлених у шкіряні, тафтові, оксамитові і камкові палітурки. На різнобарвних спинках їх, серед золочених, посріблених і емалевих прикрас, виднілися витиснені золотом назви. Кирилична азбука мішалася з латинською, грецькою і східньою, друки стояли поміж із книжками, писаними уставом. Були тут видання київські, чернігівські, львівські, новгород-сіверські, виленські, московські, поруч із якими стояли книжки латинські, грецькі, німецькі, італійські, польські, французькі, турецькі, перські й арабські.

Войнаровський підійшов до одної з шаф і став перебігати очима по написах.

Посеред різних триодів, миней, псалтирів, євангелій, акафістів, молитовників, часословів, синопсисів, патериків і житій святих він вичитував:

«Книга історії латинської», «Конституції польських соймов», «Книга боги поганськіє», «Книга о отповідех иконоборцев», «Списки літописец», Статут литовській», «Козмографія», «Книга первих царств доктора Скарины», «Хроника Стрийковського и Кохановского», «Політика Аристотеля», «Описаніє розныхъ земель», «Книга образцовъ молярскихъ».

Войнаровський вийняв обложену голубим сап'яном із срібною оковою по краях книгу Niccolo Machiavelli «Il Principe», розгорнув її й уважно перечитав місце, де лежала широка шовкова закладка й аркуш паперу

із замітками, писаними по-латинськи рукою гетьмана. Перегорнувши книжку, він поставив її на місце й перейшов до другої шафи.

Herodotus, Julius Caesar, Titus Livius, Книга гадальна „Jeu d'amour“, „Лексиконъ Славеноросскій Берынды“, Cicero, Tacitus, Rasine, Molière, Xenophon, Tertulianus, Homeros, Iuvenalis, Boileau, Malatesta, Atlas Contractus Janssonii, Ovidius Naso, Sallustius Crispus, Flavianus, La Fontaine, Vergilius, Horatius, Plinius, Cornelius Nepos.

Войнаровський вийняв Веґеціуса: «De re militari», перегорнув її, але закріпив на другій полиці напис: «Beauplan — Description de L'Ukraine», поставив Веґеціуса на місце і вийняв оправлену в білу шкіру книгу Бопляна.

Розгорнув, перекинув кілька карток і, сівши на отомані, завмер над книжкою.

Тяглося так досить довго. Раптом він зірвався на ноги, з розгорненою книжкою підійшов до мапи, що висіла на стіні, і почав водити по ній пальцем.

На місці, що було відмічене назвою Terra Cosacorum, він найшов напис: Dzikie Pole ave Campi Deserti et Inhabitati і довго вдивлявся в нього. Звідти почав переводити очі на інші місця і пильно вдивлявся в них.

Moldavia, Walachia, Tartaria Budziacensis, Tartaria Minor, Pontus Euxinus, Tartaria Nagajensis, Territoria Cosacorum Donnensium.

Уважно оглянувши землю, відмічену назвою Terra Novogradensis ave Severiensis, він призириливо глянув нагору, де широко розставленими буквами стояло: Moscovitica, відійшов від мапи і сів.

У покої було гаряче. Войнаровський швидким рухом зняв із себе кутуш, кинув його на скриню і, залишившись у єдвабному жупані, ліг животом на отомані. Примостивши книжку на круглому валці, він підпер підборіддя руками і завмер.

Лежав так довго. Іноді перекладав ногу на ногу і тоді м'яко побрязкували остроги на його закаблуках.

У покої стояла тиша. Її переривало тільки м'яке шелестіння карток книжки та сухий, ледве вловимий скрип у шафі, з яким десь тонко точив дерево шашель.

— Но, маєш! А за ним там шукають скрізь! — голосно сказав гетьман, входячи.

Войнаровський здригнувся і швидко схопився на ноги.

— Читаєш?

— Ні, прошу вашу милість, такі описи нашого краю і наших людей рішуче заслуговують на те, щоб про них знали в нас ширше! Я дозволю собі перечитати місце, де автор говорить про вдачу запорозьких козаків.

— Який автор? Хто говорить?—тонко всміхаючись, запитав гетьман.

— Хто? Beauplan, ваша милосте!

— Так би ти й казав відразу! — і гетьман сів. — Ну-ну, послухаю, що він там пише про нас.

Войнаровський швидко перегорнув кілька карток, знайшов місце і почав читати:

— «Cependant de là sont sortis ces genereux peuples, qui portent aujourd'hui le nom de Cosaques Zaporousky».

— Чекай, чекай! — зупинив його Мазепа. — Peuples, а далі?

— Я перетлумачу це по нашому вашій милості. Звідси, з Подніпров'я, каже Боплян, вийшов шляхетний народ, що в теперішніх часах має назву Запорозьких Козаків.

Войнаровський подивився на гетьмана.

— Так наших запорожців називає француз, ваша милосте!

Мазепа мовчав.

— Тут таких місць є більше. Ось, наприклад: „Козаки рідко коли вмирають від якихось хворіб або в глибокій старості. La plupart mourans au licet d'honneur et se faisant tuer à la guerre. Це значить: Більшість їх гине на війні, складаючи свої голови на полі борні. Або, прошу вашу милість, тут, де він каже, що переплив усі пороги в човні, на що має бути здатний добрий козак. „C'est là la gloire, que j'ai acquise en ce voyage“. Це є та честь, gloire, це є та слава, яку я набув за цієї подорожі. Боплян уважає за честь носити назву доброго козака, ваша милосте. Або ще тут: „Mais ils aiment grandement leur liberté, sans laquelle ils ne voudroient vivre“. Тобто: вони, запорожці, понад усе на світі цінять свободу, без якої не уявляють собі життя.

Мазепа зідхнув.

— Так, так. Усе це була б свята правда, Андрію, коли б цю правду Боплян договорив до кінця. Козаки, каже він, люблять свободу. А ось нічого не сказав, чи *цінять* вони її. Ти, сину, не так перетлумачив: *aimer* — значить *любити*, а не *цінити*.

Войнаровський широко розкритими очима видивився на гетьмана.

— А це маленьку різницю має, — говорив Мазепа. — Отож Боплянів опис зовсім правдивий був би, коли б він висловив його так: козаки люблять понад усе свободу, але *мало її цінять*, а через це легко попадають у неволю і весь час живуть у ярмі. О, так зовсім точно було б!

Войнаровський мовчав.

— Таксамо про козацьку відвагу і нехтування смерті. Козаки справді безстрашно йдуть на смерть, але за що вони в більшості складають свої голови, про це Боплян не говорить. Скажи, кому ліпше вдачу козацького народу знати, як не мені? І ось я зовсім безсторонньо тобі скажу: такого чудово вишколеного військового ордену, як Січ, в світі ще не було. Але від чого — питаю я тебе — найбільше терпить наш край, як не від сваволі цих самих запорожців?

Якийсь час мовчали. Гетьман думав.

— Яка сильна і могутня держава була б Україна, коли б не та сваволя і розбещеність козацька! А поки вони будуть, доти, затям це собі, нам із чужого ярма не вийти.

Мазепа простягнув руку.

— Дай-но сюди книжку. Ти тут прочитав мені про козацьку відвагу. А ось я знайду тобі місце, де Боплян говорить про наше гультяйство і базтурботність. Ну, ось хоч би тут! — і гетьман тикнув пальцем. — Читай!

Войнаровський узяв із його рук книжку і прочитав:

„Не знаю, чи знайдеться де в світі інший християнський народ, який би так засвоїв собі звичку не мати ніякої турботи про завтрашній день, як Козаки“.

— Ну? — спитав Мазепа. — Не маю часу іншого тут місця пошукати, а то показав би тобі, що Боплян не це ще пише про нас.

Мазепа встав.

— Але не для цього я прийшов сюди. Ходім. Подивися на делегацію буджацьких татар, що приїхала до мене.

Войнаровський швидко одягнув кунтуш, поставив книжку на місце і, прищеплюючи на ході шаблю, вийшов слідом за гетьманом.

ДВЕРІ перед Мазепою широко відчинились, і він, у товаристві генеральних старшин: Василя Кочубея, Пилипа Орлика, Сави Прокоповича, Василя Дунин-Борковського, Івана Ломиковського, Михайла Гамалії й Івана Скоропадського, а також кількох значних старшин із бунчукового товариства, серед яких був спеціально запрошений до замку стрілецький полковник Анєнков, увійшов до малої парадної залі. Там уже чекали на нього чотири татарські мурзи з аґами, запорожці і висланий Апостолом, як почесний провозатий при татарській місії, полковий суддя миргородського полку Григорій Зарудний.

Мурзи швидко схопилися з місць, приклали на знак привітання пальці до чола, вуст і серця і шанобливо схилилися перед гетьманом. Збоку їх, у гаптованому золотом кунтуші, притримуючи рукою шаблю, стояв стрункий, кругло, по-козацьки стрижений суддя Зарудний а далі за ним у червоних жупанах, тримаючи в руках шапки кілька запорожців із блискучими, виголеними головами, з яких звисали набік довгі старокозацькі оселедці.

Величезним, простеленим на підлозі килимом, що кривавився на сонці, гетьман нечутно перейшов із старшиною до високого крісла в протилежному кінці залі і сів. Побрязкуючи шаблями і острогами, за ним витягнулася півколом уздовж стіни старшина. По один бік гетьманського крісла стояв у підставці бунчук, по другий — червона, шита білим і жовтим шовками, гетьманська корова. Перед кріслом на столику поверх шовкової подушки лежала золота булава.

Мазепа сів простягнув руку й, узявши булаву, приготувався вислухати татар.

Старший мурза в кучмі і довгополому полосатому халаті, з-під якого визирали жовті, овечачі, із задрани-

ми догори носками турецькі патинки, виступив наперед і в довгій промові заявив, що безнастанній ворожнечі між Буджаком і великим хоробрим козацьким народом має нарешті прийти кінець. Невдоволена з Криму, якому до цього часу підлягала, буджацька Орда просить ясно-го козацького гетьмана прийняти її під свою високу руку призначити для неї в козацьких степах вигідне для ко-чування місце й обороняти її, в разі потреби, козацьким і московським військом від недоброго Хана.*)

Він скінчив, низько схилився перед гетьманом і, відступаючи назад, став на своє місце.

Всі козаки і гетьман зрозуміли посла. Але, з уваги на приявність Аненкова, який по-татарськи не знав, ге-неральний суддя Кочубей, із гетьманського наказу, пе-реклав мову мурзи по-українськи.

Очі всіх старшин звернулися до гетьмана. В уро-чистій тиші, що настала по промові мурзи, всі чекали, що гетьман старим козацьким звичаєм скличе для вирі-шення такої важної справи генеральну раду.

Але Мазепа сидів і мовчав. Думки всіх старшин у буджацькій справі були йому добре відомі. Всі без вий-нятку були за прийняттям татар до України. І хоч до-кази його на генеральній раді могли б відхилити від цього значне число старшин, гетьман проте постановив з багатьох причин справи до ради не доводити.

Помовчавши якийсь час, він витягнув праву з тон-кими пальцями руку на підлокітнику крісла, подивився на мурз, швидко перебіг очима по довговусих поважних обличчях козацької старшини і, схиливши голову, почав говорити.

Думка про те, щоб почати нарешті мирне, добро-сусідське співжиття буджацьких татар із козаками, є дуже мила думка, і його, козацького гетьмана, вельми і вельми тішить. Козаки до цього часу не порушували цієї справи тому, що ніколи кривавої ворожнечі між обома народами не викликали. Цю ворожнечу створюва-ли весь час своїми безнастанними нападами на Україну татари, і коли вони, нарешті, зрозуміли, що так далі жити не можна, то це тільки говорить про їх розум. Але щодо приєднання Орди до козацького народу, — Мазепа в цьому місці на хвилинку замовк, підняв голову і пильно подивився на Аненкова, — то з цим наміром Орда трохи

*) Справжній історичний факт.

спізналася. Про це треба було думати тоді, коли московський цар вів останню війну з турками. Тепер же, коли між слов'янськими краями з одного боку, а між султаном турецьким і кримським ханом з другого боку встановився тривкий мир і дружба, про приєднання Буджаку до козаків навіть мови бути не може. І він, козацький гетьман, вірний договорам із Москвою, ніколи на це бажання буджацьких татар, хоч і як воно миле та приємне йому, пристати не може і в імені всієї козацької старшини і ради генеральної повинен про це заявити татарській місії.

Між генеральними старшинами перебіг рух незадоволення. Мазепа відчув його за своїми плечима, озирнувся й, обвівши очима суворі, насуплені їх обличчя, наказав Зарудному перекласти мурзам його, гетьманську, відповідь.

Мурзи з великим огірченням вислухали полкового суддю, про щось тихо переговорили між собою і старший із них знову виступив наперед.

Коли великий козацький гетьман не хоче цього зробити з уваги на мирові договори Туреччини з Москвою, то хай він старим козацьким звичаєм прийме їх під свою власну гетьманську руку.

Мазепа знову цільно подивився на Анєнкова і відповів:

— Старі козацькі звичаї минулися, і гетьмани тепер не можуть нічого робити без згоди московських царів. Але коли б навіть я і скористав із деяких своїх привілеїв і справу приєднання татар до України міг би зробити можливою, то одверто скажу: на об'єднання з вами я не пристав би. Знаючи добре вашу вдачу, легку і змінну, як степовий вітер, я ніколи не мав би певности, що, постановивши одно, ви не зробите другого. Отож скажіть самі мені, чи варто нам міняти дружбу і добрі відносини з обома бусурменськими володарями на непевність ваших, хоч і добрих, але мало тривких замірів?

Татарам переклали це.

Старший мурза вислухав, сумно похитав головою і тяжко зідхнув.

— Так, так. Мудрий козацький гетьман святу правду говорить. Але коли нема вже мови про приєднання, то хай гетьман запевнить нас, що прийме назавжди нашу вірну дружбу.

Мазепа глибоко подивився в розумві очі татарського мурзи і по-татарськи відповів:

— Прошу передати Орді мою щирю подяку за ваші добрі заміри і переказати своїм людям, що, не приймаючи тепер вас до себе, ми даємо повну надію буджацькій Орді приєднатися до нас у недалекому і, будемо вірити, може навіть у дуже близькому майбутньому.

Мазепа сказав це і, не дивлячись на Анєнкова, швидко встав.

На даний знак до нього підійшов Войнаровський.

— Доручаю тобі заступити мене на урочистому прийнятті татарських гостей і переказати їм, що вони із щедрими дарунками від мене будуть відставлені додому під охороною компанійців моєї особистої корогви.

Войнаровський вклонився.

— А з вами, чесне товариство, я говорити хочу окремо! — сказав гетьман, повертаючись до запорожців, і твердою ходою вийшов із залі.

ВЕЧОРІЛО. В гетьманському домі стояла тиша.

Мазепа лежав по обіді в спальні і читав улюблені Давидові псалми.

З дальніх покоїв замку, з половини Войнаровського, тихо, ледве чутно долітали журні звуки клявікордів. У мутному небі висіли холодні низькі хмари і сипали на землю дрібненький дощ.

„Не по беззаконієм нашим сотворил єсть нам, ніже по гріхом нашим воздал єсть нам. Яко по висоті небесній от землі, утвердил єсть Господь милость свою на боящихся єго“.

„Єлико отстоят востоци от запад, удалил єсть от нас беззаконія наша. Якоже щедрит отец сини, ущедри Господь боящихся єго“.

Мазепа поклав псалтир на коліна, прислухався до далеких звуків музики і повернув голову до вікна.

На сталевому тлі неба різко вирисовувалися мокрі, голі віти дерев. Чорними купами, як ченці в трапезній, сиділи на них ворони, і якийсь сум прозирав із настовбурчених, обвинених присмерком верхів задуманого парку.

Мазепа якийсь час дивився задумливо на ворон. Потім полетів думками далі, за парк, туди кудись, у широкі простори краю з розлогими нивами, чорними намоченими лісами, далекими степами, задумливими козацькими могилами. Там десь по розквданих селах, по запорозьких зимівниках, по козацьких хуторах і придорожних корчмах живе своїм життям, і рухається, і гомонить чотири мільйони підвладного йому народу. А далі там, за темними чернігівськими борами, за тихою срібноводою Десною, простягається в сизу північну далечінь непривітний, холодний, чужий край 6-мільйонового, захланного, варварського народу, що невідомо яким правом і

яким законом уважає себе за господаря і зверхника цієї милої, любові, веселої козацької країни.

Мазепа насуплює брови. Йому нараз пригадалося, як одного разу якось, сидючи поруч із царем Петром на веселому бенкеті в Москві, він сказав йому до слова кілька Горацієвих віршів*). Цар вислухав, подивився на Меньшикова. що сидів напроти нього, і сказав:

— Чув, Сашка? Ну, й розбери, що він сказав!

Потім одним духом випив пугар міцної калганівки, якої десять бочок привіз йому в подарунок гетьман, повернув до Мазепа голову і з погордою відповів:

— Не розумію і розуміти, Степаничу, не хочу цієї лядської мови. Є тільки дві мови на світі, які знати треба: наша, російська, та ще німецька, Степаничу. На рещту плювати я хотів...

Ворони раптом закріякали, тяжко замахали чорними крилами і закружляли темною хмарою в похмурому небі.

А Мазепа все дивився широко розкритими очима в сад і шугав думками по широких просторах краю.

Там, поміж розлогими нивами, з темним, поточеним дощами і весняними вітрами снігом, простягаються в далечину широкі чумацькі шляхи, по яких, розбризкуючи холодні калюжі, посуваються на південь татарські мурзи з запорожцями і Степан Трощинський з ними, що в його, гетьманському, імені їде з таємними інструкціями до кошового Костя Гордієнка.

Мазепа якийсь час думає про Трощинського і Гордієнка, потім відриває очі від вікна, дивиться на м'яке світло ляпади, що горить перед іконою святого князя Михайла чернігівського в кивоті, і знову бере до рук псалтир.

„Человік — яко трава, дніє єго, яко цвіт сельний, тако отцвітет. Яко дух пройдет в нем, і не будет, і не познает к тому міста своего. Милость же Господня от віка і до віка на боящихся єго“.

Двері до спальні тихонько відчиняються й обережно просовується в них голова гетьманського слуги Петра.

— А що, Петре?

Слуга входить і повідомляє, що єнеральний писар дуже домагається негайного побачення з ясновельможним.

— Прочи.

*) Горацій — латинський поет.

Входить Орлик, щільно причиняє за собою двері, близько підходить до Мазепиної постелі і тихо повідомляє, що до гетьмана прибув із Польщі в дуже важких справах тайний післанець від Гнезнінського архиєпископа.

Мазепа здригнувся.

— Що? Від архиєпископа?

Але миттю опанував себе і з ноткою удаваного незадоволення в голосі запитав:

— А чого ще єпископові від мене треба?

Орлик мовчав.

Гетьман наказав йому йти до гостя, закликав до себе Петра і почав сквапливо одягатися.

ШОБАЧЕННЯ з послом відбулося в луданній залі.

Відразу ж, як тільки молодий елегантний шляхтич увійшов до покою і шанобливо схилився перед гетьманом, Мазепа досвідченим оком своїм угадав, що це — перебраний чернець.

— Вельми радий бачити далекого гостя! — лагідно зустрів він його з глибини вже освітленого покою. — Сподіваюся почути втішні вістки про здоров'я мого давнього приятеля і вельде щирого друга — ексцеленції арцибіскупа?

Мазепа не помилився. Елегантний шляхтич відреккомендувався гетьманові, як чернець ордену францисканів, брат Антоні.

Після привітань і запитів з арцибіскупського доручення про гетьманське здоров'я чернець відразу перейшов до справи.

Чи знає Magnificentissimus Hetman Zaporoviensis про те, що сталося в останніх днях на півночі? Ексцеленція арцибіскуп спішно прислав його сюди до високого козацького володаря з повідомленням про події. А сталося там те, що збунтувало душу кожного чесного поляка і примусило вірних синів Річипосполитої озирнутися на всі боки, шукаючи за допомогою.

Чернець перевів дух, подивився у вікно, за яким похмуро супила брови непогідна ніч, і продовжував:

Ясновельможний Гетьман певне вже поінформований підвладними йому полковниками в Лівонії, як стоять справи на війні. Король швейський Каролус блискавичним маневром напав на царя Петра під Нарвою і вибив до ноги московську отару. Розгром був такий страшний, що всі московські генерали з усією арматою попали в руки короля. Досить тепер королеві вислати одного свого генерала з полком драбантів, щоб він без бою заво-

лодів Москвою. Але король Кароліус із трупамі не воює. Il n'y a pas grand honneur à vaincre un plus faible que soi*). Він залишає в спокої володаря сибірських ведмедів із недобитками його мужицької армії й усі свої сили повертає на Лівонію проти саксонських полків короля Августа, що стоїть під Митавою, безнадійно чекаючи на допомогу ливонських баронів. Останні відомості кажуть, що сенат швейцький вислав королеві Кароліусові двадцять тисяч свіжого війська, і Кароліус тільки чекає на кінець весняного бездоріжжя, щоб показатися з своїми рейтарами під мурами Риги. Не сьогодні-завтра короля Августа з його десятьма тисячами саксонців чекає те саме, що царя Петра під Нарвою.

І ось у момент, коли здоровий розум і lex necessitatis владно підказують Августові не тільки негайно замиритися з королем Кароліусом, а ще більше — в союзі з ним обернути спільно зброю проти дикого московського варвара, цей лайдак і гуляка, цей п'яний розпусник викликає на побачення з ним у Біржах, на границі Жмуді і Курляндії, в колишньому замку Радивилів, а тепер у веселому домі молоді принцеси Нейбурзької, царя Петра.

26-го минулого лютого, після диких бакханалій і оргій, що своєю безсоромністю перевищують усе, бачене до цього часу на світі, цей п'яниця в королівській короні робить угоду з московським варваром, і цією угодою підписує смертний вирок Польщі.

Ця польсько-московська угода виглядає так. Цар Петро, що не має в себе ані одного жовніра, зобов'язався дати 20 тисяч добре вишколеного війська з арматою на допомогу Августові в його війні проти Кароліуса. Добре знаючи, як цар тягне весь час козацькі сили на північ, треба сподіватися, що й ці 20 тисяч війська для Августа він витягне від козацького гетьмана. Той самий московський цар, що не має ані дуката за душею, обіцяв Августові 200 тисяч червоних голендерських золотих талярів і 100 тисяч фунтів пороху, які, треба думати, також витягне з військового скарбу і генерального обозу козацького рейментаря.

Зважаючи на все це, ексцеленція арцибіскуп гнєзвинський, за тайним порозумінням із високим коронним

*) Французьке прислів'я, що в українському перефразуванні значить: „Не великої треба чести, щоб вовкові зайця з'їсти“.

гетьманом, князями Любомирськими, Сапєгами та іншими лицарями польської честі, доручив йому піддати ці статті в Біржах під розвагу козацького володаря.

Брат Антоці перестав говорити. Мазєпа непорушно сидів, дивився на його жовті сап'янові чоботи, над якими м'якими складками звисали тонкі кармазинові шаравари, і мовчав.

Чернець вичекав хвилину і продовжував:

— Бавитися долею польського народу і короною польською цьому волоцюзі і пройдисвітіві ми не дозволимо. Серед патріотів і чесних людей польських запала тайна постанова скинути Августа та віддати польське корону людині, для якої б добро польського краю і честь польського народу були річчю святою. Згуртовуючись самі, ми кличемо на допомогу нам сусідів, з яких найсильнішого і наймогутнішого вбачаємо в особі високого козацького гетьмана.

Мазєпа мовчав.

— Договір у Біржах торкається не самих лише інтересів Польщі, — продовжував елегантний шляхтич-чернець. — Козацькі інтереси зачеплені ним може ще сильніше, ніж наші. Даючи цареві Петрові для війни із шведами все, Україна не тільки нічого не дістає за це, а, навпаки, в разі вікторії царя Петра, може навіть втратити те, що до цього часу мала.

Брат Антоці пильно подивився на гетьмана. Мазєпа весь час сидів непорушно.

— Польща розуміє, що інтереси України не кінчаються на землях по цей бік Дніпра. Там, по нашому боці, є також простори, що тісно зв'язані з козацьким краєм. Ми не тільки не кладемо тяжкої руки на ці землі, ми готові відступити їх на користь козацького володаря на умовах тривкого союзу з нами.

Мазєпа мовчав.

— Ми багато від високого козацького гетьмана бажати не хочемо. Ми хотіли б тільки, щоб ті козаки, які перебувають на нашому боці, зрозуміли високу волю гетьманську і не боролися проти нас, але допомагали нам. Ми хотіли б також, щоб ті сили козацькі, що марно гинуть від свейських мушкетів, армат і голоду в північних краях, були перекинені до полків Самує та Палія і щоб вони підтримали нас у боротьбі з Августом.

Брат Антоні поклав свою ліву долоню на держак шаблі, урочисто помовчав і заявив:

— Із королем свейським ми вже дійшли до порозуміння. З боку свейського ми добилися апробації того, виробленого нами прожектю нового устрою козацької держави, яка мала б виглядати тепер, як самостійне князівство і продовжити свої володіння здовж по Дніпру далеко на північ аж до Вітебська. Але . . .

Чернець затримався і подивився на гетьмана.

— Але ціна і значення цих умов, — з притиском зазначив він, — усе падатиме в міру того, як буде зменшуватися потреба нашої допомоги шведам. До якихось постанов уже треба приходити тепер, поки шведи ще на півночі і не наблизились до наших кордонів.

Післанець замовк.

Мазепа відчув, як у грудях йому стає тісно, і зробив велике зусилля над собою, щоб не показати братові Антоїєві свого хвилювання. Поволі піднявши голову, він подивився на свічку в канделябрі, яка чомусь кілька разів тріснула, і з удаваним спокоем почав говорити.

Усе те, що він почув тепер, є дуже цікаве, і він дякує ексцеленції арцибіскупові за довір'я до нього і за подані інформації. Одно тільки дивує його в цьому — це алярмовість, яка зовсім не виправдується ходом подій. Він, гетьман, має свої джерела інформацій і власне з них знає, що справи зовсім не стоять так, щоб треба було дуже наглитися з постановами. Часу до надуми є досить. У всякому разі ті свейські прожекти, про які він почув, цікавлять його, і він бажав би мати про них якнайповніші відомості. Звичайно, ці прожекти матимуть інтерес для нього тільки тоді, коли все це, для ліпшої віри і твердості, буде документально списане на папері та скріплене власноручним підписом свейського короля з притисненням королівської свейської печатаки. А покіль що, дякуючи дорогому гостеві за інформації, він хоче погостити його і дати йому змогу трохи відпочити по далекій і трудній дорозі.

Мазепа встав.

Довга інтимна Мазепина вечера того вечора з братом Антоїєм, до якої був запрошений тільки один Войнаровський, доходила вже кінця, коли гетьманові дали знати, що генеральний писар домагається негайно переговорити з ним у вельми важних справах.

Мазепа встав із-за столу і, лишаючи брата Антонія з Войнаровським, вийшов.

Схвильований Орлик швидко підступив до гетьмана і тихо повідомив, що тільки-но, серед ночі, приїхав до Батурина з важними дорученнями від царя і перебуває тепер у Анєнкова спеціальний московський кур'єр.

Мазепа здригнувся.

Тієї ж ночі до Гадяча були вислані гетьманські гонці з наказом полковникові Боруховичеві негайно, з місця вирушати в похід, а брат Антоній у кариті відвезений до гетьманського замку в Поросючках коло Бахмача.

Виснавшись і відпочивши по тяжкій дорозі, царський кур'єр другого дня тільки-но вибрався до гетьманського замку, як у цей час післанець гнєздинського арцибіскупа з проїжджим листом генеральної військової канцелярії в кишені вже їхав на Козелець, повертаючись до Польщі.

У ПОКОЇ в пані єнеральної суддевої сидить навколішках венгерець і, розклавши на підлозі свою паку з кромом, спокушує жіночі серця яскравістю барв і багатством оздоб дорогих тканин.

Довкола краму сидить сама мосць-пані суддева, її сестра — пані полковникова Параска Іскрова*), що вже тиждень гостює у Кочубеїв, Ганна Обидовська і Марія Забілова.

Забігала до покою і Мотря, але увагу її більше звертав на себе не крам, а сам венгерець. Мотря добре пам'ятає, як одного разу якось, коли в домі в них був перехожий болгарин із двома малпами, що дивачно танцювали під сумну приграву його скрипки, приїхав гетьман.

— А це що за комедіянт такий? — спитав він, вглядаючись у болгарина, і потім у розмові з батьком сказав: — Щось не до вподоби мені різні чужинці, що хмарами вештаються по нашому краю. Чи не турецькі шпигуни це часом? Треба буде дати гострий наказ городовим отаманам перевіряти прохідні листи усяких венгерців, болгарів, волохів і різних циган.

— Купи, вельможна пані, шаль! Чому не купиш шаль? Правдивий турецький шаль! . . — приговорював венгерець, розгортаючи розкішну, шовками шиту тканину. Преслічний шаль!

А речі в венгерця справді були чудові: перські єдабаби, турецька епанча, угорські саєти, венецькі полотна — чого тільки не мав він!

Мотря бачить, що краму в венгерця дві паки і що забави з цим на цілу годину — і непомітно вислизляє за двері.

Настрій препоганий у неї вже від кількох днів. Зранку до вечора вона все нудить світом і не може собі місця знайти. Щоднини приходить до неї осоружний „вчи-

гель концертів“ Лючіяні грати на клявікордах і гарфі, але всі його сонати тільки паганяють тугу на Мотрю. Набрид їй і дидакаль Констадіус, що мучив її своїми й екзердиціями *variagum linguaum*. Пробувала читати Ра-сінового „Баязета“, Буальо, Мольєра — страшенна нудьга. Одно тільки, що дає їй утіху — це забратися потихеньку до батьківського покою і, вийнявши там із шкатули гетьманські універсали, переглядати їх. І со-лодко тішить це її душу, і невдержно тягне до себе.

Мотря і тепер непомітно заходить туди, притулює щільно двері за собою і відчиняє шкатулу. Батько до обіду в судейській канцелярії єнеральній, мати — з вен-герцем.

„Іж з милости всемогущого Бога і по преможном монаршом пресвітлого царського величества указу, яко маєм ми, Гетьман, в своїй зупольной моці всякіє в Ма-лой Росії устроєвати порядки і подлуг слушности кож-ного годного і заслужоного в Войську Запорозьком особу наданнем призвоітих добр контентувати, так в особли-вом нашом респекті ховаючи пана Василя Кочубєя, писара войськового єнерального*), надаєм єму містечко Городище, в Полку Лубенськом зостаючє, зо всіми до него належними селами, млинами, ставами, озерами і криничинами, теж лісами, гаями, садами, здавна до зам-ку належними, ланами, сіножатями і всякими угоддями і грунтами...“

Мотря переводить очі наділ, вдивляється в знайо-мий пишний розчерк гетьманської руки — і серце її тріпочеться і з якимсь солодким болем стримується дихання в грудях.

«... А село Головеньку, в Новомлинській сотні стоячє, зо всіми до негѣ приналежностями, єму, пану Писареві, зособна надаєм, тоє пильно заховуючи, аби, як здавна, за прошлих антецессорів наших, покійних Гетьманів, тоє преречєноє містечко і села при нем на Писарів войскових єнеральних з Канцелярією ходжу-

*) Генеральний судья Василь Кочубей і колишній полковник полтавсь-кий (1693–1700) Іван Іскра (наказний гетьман першого козацького відділу, висланого проти шведів у 1700 р.) були жонаті з рідними сестрами, донь-ками колишнього полковника (1659–1691) полтавського Федора Жученка: Кочубей — із Любов'ю, а Іскра — із Параскою.

) До 1699 р. Василь Кочубей займав становище генерального писаря

вало, так і в потомніє часи за тим же урядом писарським з Канцелярією посессиве шли ненарушне».

Мотря кладе до шкатули грубий жовтавий пергамін універсалу з великою, в круглій дерев'яній оправі, вогсковою печаткою на шнурі і бере до рук інший.

«Респектуючи ми, Гетьман і Кавалер, на значній і працовитій, в Войську Запорозькім роненій заслуги і в ділах писарських уставичніє труди пана Василія Кочубея, Писара військового енерального, надаємо ему, ку потребі і вигоді господарській, місце в сотні Новгородської*) на річці Улиці к границям Трубецьким на занитте хутора...»

І знову той самий, милий, знайомий розчерк пера під універсалом, і знову солодкий біль у грудях.

Мотря задумливо дивиться по-за універсалом у вікно і, перебігши очима понад гонтовими, черепичаними і солом'яними батуринськими покрівлями, втоплює погляд туди кудись, у сизу далечину за Сеймом, коло лісу, де тієї відомої ночі сталася голосна пригода з москалями.

Ах, ця ніч! Скільки вона витерпіла через неї від матері! І коли б не та, хитро вигадана Суклітою байка, в яку якомсь повірила мати — хто знає, чи до цього часу не перестала б вона мучити її різними запитами і витяганням із неї різних подробиць!

Проте, хоч і викрутилася вона тоді, надія на побачення з гетьманом у неї вже пропала: мати вдсятеро пильніше слідкує тепер за нею, ніж раніш. Ось хіба тільки та весна прийде і через паркан у саді якомсь до того гетьманського двору зазирнути можна буде. Ах, діждатися б уже тієї весни!

І тягнеться знову рукою до шкатули і бере знову універсал.

«Міючи ми, Гетьман і Кавалер, в особливой любві і ласці пана Василія Кочубея, Войська Запорозького суддю енерального, яко годного особу всякого респекту військового, вглядаючи теж на єго з молодих літ у Войську Запорозьком многіє значніє і працовитіє в поважних і всякой похвали годних не тільки за писарства енерального ронених, але й тепер на судейському уряді щире, вірне, зичливе і неоспале отправующихся ділах, так сим нинішнім нашим універсалом, тот же наш лас-

*) Новгородсіверський. В народі до цього часу Новгород-Сіверський звється Новгородком.

кавій рейментарський маючи на єго погляд і респект, дозволяєм єму, пану судії єнеральному...»

— А ти що тут робиш? — раптом чує Мотря за своїми плечима, перелякано здригається і, швидко засовуючи універсал до шкатули, озирається.

Перед нею батько.

— Знову універсали читаєш? Чи вже тобі нічого більше до діла і до зацікавлення, доню, нема?

Мотря робить веселий, безжурний вигляд, швидко підбігає до батька і цілує його з розгону в лице коло шорсткого вуса.

— Таточку, а хіба це заборонено мені?

Кочубей м'якне.

— Не кажу, що заборонено, — чом би мало бути заборонено, але... .

І миттю озирається.

У відчинені двері слідом за ним входить до покою пані суддева.

— О, а це ж що тут за рада така? — зупиняючись і здивовано вдивляючись у Мотрю, питає вона.

— Чекай-но, чекай, секрети з донькою масмо! — говорить Кочубей і, відступаючи назад, зачинає за дружиною двері. — Готуйся, стара, нових сватів приймати. Був у мене в канцелярії сьогодні наш жид Берко. Тільки-но з Прилук повернувся. Чув, каже, ніби зараз по Великодні молодий Зарудний до нашої Мотрі рушники присилає.

Кочубей повертає голову до доньки, перелякано вдивляється і не пізнає її.

Мотря стояла перед ним рівна, як свічка, і бліда на обличчі, як смерть.

КІНЧАВСЯ п'ятий тиждень великого посту.

Вечірнє сонце сідало і сумно золотило скісним промінням напухлі, всі в пуп'янках верхи дерев за вікнами. З далекої батуринської церкви Живоначальної Тройці долітали однотонні призивні звуки постового дзвону.

Мазепа, вкритий м'яким бухарським покривалом, лежав на софі і, спершись плечима об високо поставлену подушку, задумливо дивився у вікно. Гетьман два тижні пролежав у пропасниці й ось тільки другий день, як почав трохи приходити до себе. Обличчя його схудло, очі світилися сухим блиском.

Гетьман був у легкому піднесенні. Тільки-но відійшов від нього Василь Кочубей, що не упускав ані одного дня, відколи заслабував Мазепа, щоб не відвідати хворого. Сьогодні генеральний суддя, просидівши з годину коло „одра болящого“, на від'їзді повідомив гетьмана, що завтра, в суботу, його збирається відвідати „малжонка“ з доньками, і запитував, чи це не „покремпує рейментарську особу“. Візиту свою „жінота“ збирається скласти тому, що саме говіє тепер і хоче завтра, перед „божественною“ сповіддю, „ведлуг звичаю християнського“, просити в ясно-вельможного дарувати їй усі, з розмислом чи без розмислу заповідяні в році кривди. А від Мотрі генеральний суддя привіз, крім того, в презенті нарочито вишиту для хворого розкішну едвабну хустинку її власної роботи.

Мазепа лежав, дивився непорушними очима у вікно і, повний утіхи від завтрашнього побачення з Мотрею, думав про Кочубея. Для гетьмана було великою загадкою, чи ця зміна таких теплих тепер Кочубєєвих відносин до нього була наслідком щирости, що раптом прокинулася в душі його старого, ab incunabulis*), приятеля, чи тільки хитрим удаванням, що було так потрібне тепер

*) Латинське: Від пелюшок.

генеральному судді, щоб знову пригорнути до себе людську опінію? Чи має рацію Орлик, який одного разу після того, як Кочубей від'їхав із замку, зневажливо сказав про генерального суддю: „Lupus, ваша ясновельможносте, pilum mutat, non mentem“^{**)}).

В тиші сусіднього покою, з боку заль, де працював закликаний сьогодні до гетманського замку Орликів помічник Василь Чуйкевич із кількома писарями генеральної канцелярії, почулася скваплива хода.

Ввійшов Орлик.

— Ну? — запитав гетьман, дивлячись на розгорнений аркуш паперу в нього в руках. — Переписав-сь?

— Так, милосте ваша. Тепер, гадаю, добре вже буде. І, дивлячись у папір, почав читати.

Була це гетьманська відповідь полковникові Боруховичеві на його повідомлення з-під Мглина про те, що його відділ зустрів по дорозі на північ козацькі ватаги, які верталися додому з північної війни, і наслухавшись від них оповідань про знущання москалів над козаками, заявив, що йти на війну не хоче. Відповідь цю вже раз був написав Орлик, але гетьман не прийняв її, вимагаючи рішучих і суворих висловів.

В новому тексті, який тепер читав Орлик, гетьман ознаймував Боруховичеві, що інсубординації в козацькому війську не допустить, наказував козакам бути послухними і заявляв, що всіх непокірних візьме на диби, доми їх спалить, а майно skonфіскує, коли вони відважаться самовільно повернутись додому. Гетьманський універсал вимагав рішучих заходів проти бунтівників, яких наказував усмиряти *vi armatum*^{*)}, полкам велів йти, куди призначено, і тільки на кордоні стародубського полку з Московщиною, в землях „трубецьких“, дозволяв, коли треба буде, перечекати якийсь час, поки весняна повінь не убуде і не зникне бездоріжжя.

Орлик скінчив читати і повернув голову до гетьмана.

— Ну, ось, так воно зовсім інакше виглядає! — сказав Мазепа. — І потім до Миклашевського напишеш, щоб сотникам свого полку наказав утікачів переловлювати й у колодки заковувати. Добрий мені інтерес починається, коли козак у поході своїх отаманів слухатись перестає! Як, куди і пощо — це не повинно триматися козацької

**) Латинське: Вовк змінює шерсть, а не вдачу.

*) Латинське: Силою зброї.

голови. Хтось інший на те є, щоб про це думав. Козацький ригор до послуху і сліпого, sine disputando**), виконування наказів обов'язує. Непослушенства і шатости серед козаків я не допущу. Часи Бруховеччини минулися!

Гетьманський медикус Фісбах почув із сусіднього покою піднесений гетьманів голос, швидко ввійшов і наблизився до постелі.

—Nein, nein, magnificentissimus! Не можна хвилювайтц! Нос посет.

Мазепа сердито подивився на медикуса, з огидою слизнув очима по пляшечках із оподельдоками і різними декоктами на поти, що стояли на столику коло софи, і запитав писаря:

— Жадних, опріч цього, справ не маєш?

— Є ще один лист до милости рейментарської від полковника стародубівського.

І, швидко розгорнувши його, почав читати:

„Ознаймую сим моїм писанням, іж я для спасення свого, купивши ґрунт отчинний, в сотні топальській лежачий, которий ґрунт в одном обрубі знайдується, умислилем, до волі і ласки самого ясновельможного добродія, його милости пана гетьмана, монастирець убогим коштом моїм построи́ти. Там же на купленом ґрунтику, при самім монастирці, і млинок построи́лем, і слободці, ку вспартю убоztва монастирського, поселитися позволилем, і вручилием . . .“

— Чого він хоче? — нетерпляче перервав читання Мазепа. — Мої гетьманської конфірмації? Хай буде. А ти ось скажи, чи на ту супліку про безправність чернечу йому відписав-єсь?

— Відписав-єм! — відповів Орлик.

— Так, як я казав? — запитав гетьман.

— Так, милосте ваша.

— Читай.

Орлик почав читати:

„Вам, панові полковникові стародубівському, ознаймуємо, іж оказатель сего листа, Лукаш Іван, обиватель стародубівський, жалосне в супліці своїй доносив нам, рейментарові, же городничий лишціцький, святия Києво-Печерскія Лаври о. Агафангел, наславши на двір суплікуючого в м. Стародубі людей монастирських самовольне і безправне, гвалтом добро его казав пограбувати, а дітей

**) Латинське: Без надуми.

і жону єго з хати вигнати, якож вигнані і тепер по дворах чужих туляться. Такогого самовластія і обиди людям рейменту нашого гетьманського од єго, о. городничого, чинячихся, потерпіти не можемо. Належало б оному отцеві за тую зухвалість і безправ'я, преминувши суд, показати, где козам роги правлять, і навчити би особ духовних подобаючої чину їх кротости і смиренія, єднак, оставляючи тоє на пришло, приказуєм пильно вашій милости, абись подданих монастирських веліл на торгу стародубівським напасти, заграбити і той грабіж отдати потерпілому, покіль аж усе єго розореніє од городничого буде нагороджене“*).

Мазепа задоволено посміхнувся.

— Добре! Барзо добре, Пилипе! — похвалив він. — Власне так, як я хотів. А тепер усе, що я сказав, до Миклашевського напишеш і до підпису мені принесеш.

Орлик уклонився і вийшов.

Постовий дзвін затих. Навколо запала тиша.

Мазепа якийсь час лежав непорушно. Потім простягнув руку й узяв із столика Мотрину хустинку.

Фісбах, що стояв збоку, пильно подивився на гетьмана, обережно прикрив йому ноги і тихо, навшпиньках попростував до дверей. Але в дверях раптом відступив швидко набік: поспішно входив Орлик.

— А що там? — спитав здивовано гетьман, повертаючи голову до генерального писаря.

— Тільки-но Анєнков сказати мені прислав, милосте ваша, що годину тому з Москви приїхав надзвичайний посол, думський дяк Борис Міхайлов.

— Знову посол? — високо підніс угору свої брови Мазепа. — Що це вони розбігалися так? Припикати там барзо почало, чи що?

— Списані в Біржах московсько-польські статті привіз вашій милості, — пояснив Орлик.

*) Численні маєтності Київ-Печерської Лаври, розкинені по всіх Полках Гетьманщини, були особливо великі в Полку Стародубському. На розміри їх вказує хоч би ревiзiя 1782 р., яка виявила в них монастирських посполитих 19.947 душ. Маєтності ці було поділено на 3 волості: бобовницьку, попогорську і лишцільку, якими, кожною зокрема, управляли лаврські „городничі“ з ченців, що мали майже необмежену владу над посполитими. Цю свою владу лаврські „городничі“ часто поширювали поза межі своїх волостей, на що вказують у старих актах „супліки“ скривджених людей.

Мазепа криво посміхнувся.

— Аж тепер тільки? Н-но, бачу, Москва не дуже на різні реляції і респонзи скоро!

І весело подивився на Фісбаха.

— Mein lieber Doktor! На неділю конче здоровим маю бути. Gut?

ПРИЙНЯТТЯ дяка Бориса Михайлова відбулося тільки у вівторок.

На урочистому сніданку, в приявності всіх вищих козацьких чинів і бунчукової старшини, Мазепа, сидючи поруч із Михайловим, голосно сказав:

— Невдача під Нарвою най не смутить серця його царської милости. Фортуна змінна. В інших справах вона на цілі роки відвертається, а в ділі воєнному одного дня може засмутити, а другого барзо потішити. Все спочиває в руках Божих.

Старшина переглянулася. Орлик зустрівся очима з Ломиковським і легко ворухнув вусом.

День був напрочуд гарний. Весняне сонце вривалося знадвору у вікна, розбризувалося сліпучими фонтанами на склі та позолоті і мерехтіло райдужними зайчиками на стіні, на стелі, на яскравих атлясах гостей. Крізь відчинене вікно в сусідній залі долітало з саду гомінке щебетання птахів.

Михайлов повернув голову до Мазепа і почав оповідати про труднощі своєї подорожі. Він виїхав з Москви 7-го квітня. Там у них морози, сніг, дерева в інею. У Брянську він примушений був покинути сани і сісти в візок, а тут уже застав повний розквіт весни. Яка велика різниця кліматів Москви і Малоросії!

— Чи тільки кліматів, пане-брате? — швидко повертаючись до нього, весело запитав Мазепа.

Після сніданку гетьман запросив Михайлова на розмову. Відбулася вона в тій самій луданній залі, де ще так недавно він приймав ченця Антонія.

— Запитати мені наказав великий цар про здоров'я гетьманське, — сказав Михайлов, — і разом із тим велів передати царське невдоволення з того, що полковник Борухович ще і досі не вирушив із козаками на війну,

— Як не вирушив! — крутнувся на місці Мазепа. — Та ж він уже давно в дорозі. Може повинь і бездоріжжя в поході затримують його, але тим уже Бог розпоряджає.

Потім Міхайлов вийняв із кишені свого каптана текст договору, підписаного царем Петром і королем Августом у Біржах, і перечитав його Мазепі. Мазепа вислухав і встав.

— Дякую Господу Богу і його пресвітлій величності за те, що сподобили мене великої державної тайни причаститися. Тепер мені відніше буде, що чинити маю.

Міхайлов передав гетьманові до рук договір і в імені царському просив „прілежно“ на самоті його перечитати та висловити свій погляд на підписані статті.

І текст договору, і те, що Міхайлов оповів гетьманові про конференцію в Біржах, мало що додавали нового до тих відомостей, що їх Мазепа вже мав від брата Антонія.

Але ось він насторожився. Міхайлов почав оповідати, що підканцлер польський Шука, вже по підписанні договору, прислав додаткову вимогу цареві — відступити Польщі з цього боку Дніпра містечка Трахтемирів, Стійки і Трипілля, дозволити полякам заселити Чигирин, Черкаси та інші опустілі міста і віддати у володіння польської корони кілька волостей стародубського полку на лівому березі Сожі. Цар повідомляє про це гетьмана і питається — чи не зашкодить це інтересам України і чи не ліпше буде пообіцяти все це полякам, а потім, добре втягнувши їх у війну, не виконати обіцянок?

— „О! — подумав Мазепа. — А брат Антоні чомусь мені ані півсловом не згадав про це! Хтось уже тут хитрить: чи москалі, чи поляки!“

І подивився на Міхайлова.

— Не я в тих справах рішаю. Що його величність постановить, те я чинити готов. Одно хіба сказати мушу...

Мазепа зупинився на хвилинку, зідхнув і задумливо повернув голову до вікна, за яким, залиті сонцем, весело розлягалися в долину позасеймові луки.

— Є ж для чогось і я тут, щоб про те, що добре, а що недобре для його пресвітлої величності знати. Хто ліпше відати може, чим польські пани дихають, як не я, що сивий свій вік у безнастанних стосунках із ними прожив? Не в моці моїй, кажу, державні його премож-

ної величності справи рішати. Але одно є, що великому гусудареві знати належить . . .

І, зробивши павзу, виразно, з притиском на кожному слові, проговорив:

— Не можна ніяких інтервенцій із підканцлером Шукою провадити: людина ця не один раз на соймах на щоті замазана була.

І, помітивши, що дяк Міхайлов, насторожився, тихо додав:

— Усі справи вести треба з найіменитшими сенато-рами і найбільшими мужами корони польської: з ексцелленцією арцибіскупом гнєзницьким, із коронним гетьманом, із князями Любомирськими, з князями Сапєгами. До того ж, усі поменовані достойники свої маєтності мають у місцях, яких так домагається Польща.

Міхайлов вислухав і низько вклонився гетьманові.

— Великій гасударь, — сказав він, — пасилая меня сюда, абнадьожіть гаспадіна гетмана саізволил, што впредь без савета гетманскава нічево в делах казацкіх не учініт.

Потім перечислів на голос імена всіх названих вельмож польських, немов втискаючи їх у свою пам'ять: — арцибіскупа гнєзницького, князів Любомирських, князів Сапєг і коронного гетьмана, і перейшов до іншої справи.

По смерті покійного наказного гетьмана, полковника ніженського Івана Обидовського козаки з Лівонії вийшли зовсім із послуху своїм начальникам, і великий цар дав наказ їм вертатися в Україну. Дорогою сюди запорожці запалили кілька великоросійських сіл і порубали шаблями багато мужиків.

— За такое дело следовало казаков задержать і строга пакарать (Мазєпа зробив велике зусилля над собою, щоб не всміхнутися при цих словах), но гасударь міластиво прастіл їм сіє, предваряя гаспадіна гетмана, даби впредь падобнава не павтарялось.

Мазєпа зідхнув.

— А хто винен? — сумно сказав він. — Хто винен, що його прєсвітла величність скористати з моєї участи в цьому поході не схотів? Не тільки б козаки в послуху були, а може — хто знає — за Божою допомогою і цю б невдачу оминати вдалося, що під Нарвою сталася, і звитязство над шведом мати. Але Бог не без ласки, —

аби тільки премошний цар не думав цієї наруги шведові дарувати.

Авдієнція скінчилася.

Міхайлов низько вклонився, просив гетьмана повідомити його, коли він зможе вдруге явитися до замку, і подався до виходу.

А Мазепа, як сидів, так і лишився на місці, дивлячись у вікно за Сейм.

Там десь, далеко-далеко, з прокляттями гетьманові на вустах і з змученою думкою чим скоріш дістатися в Україну, вертаються недобитки козацькі, що його волею і його гетьманським наказом були вислані на допомогу цареві в далекій війні із шведами. Що дістане за цю допомогу Україна, що кропить своєю кров'ю й устелює своїм трупом чужі поля в чужих війнах? У договорі царя з Августом виразно сказано, що цар, у разі перемоги над шведом, дістає Інгрію і Карелію, а король Август — Курляндію з Естляндією. А що дістане козацький край? „Три сорока соболів по 70 рублей сорок“ на гетьманські плечі?

Мазепа сидів непорушно і з-під брів дивився в далечинь.

Вернуться запорожці до рідного краю і рознесуть вістку в народі про всі зневаги та наругу над ними, що перетерпіли вони задля щедрих царських дарів гетьманові (Мазепа знав, що так говорять) у заплату за козацьку кров і за поневолення козацького краю. І як вістки ці приймуть широкі маси люду, той людський живопліт, що простягається туди кудись, ген-ген далеко, аж до Чорного моря? Також із словами прокляття йому?

Мазепа засмучено сидів і думав, усе нижче схиляючи голову.

Але ось увагу його звернув на себе чорногуз, що, повільно махаючи крилами, летів на луки понад Сеймом.

Як? Уже й чорногузи прилетіли?

І дивиться старий гетьман на луки, і серце йому тремтить, і в грудях натягається жива струна відродженої радості, надій, бадьорості і непереможної віри.

Ось-ось виллються широко води, оживуть луки, запахнуть свіжістю молоді трави, заскриплять деркачі. А вечорами, в місячних тишах ночі, під невгамовне скрекотання широких жаб'ячих хорів, заллється в кучерявих зарослях любовний спів солов'я.

І шириться душа гетьманова, і рветься серце кудись,
і міцна віра розправляє в грудях могутні крила.

Що? Прокляття?

Мазепа рвучко зривається на ноги і молодю випро-
стовується на весь свій зріст.

*Nemo propheta in patria sua**). Але він не залишить-
ся на півдорозі. *Nunc aut nunquam***). Ось тільки б весна
та скоріше приходила. Скоріше б весна.

*) Латинське: Народ не визнає своїх пророків. (Ніхто не є про-
роком у своїй батьківщині).

***) Латинське: Тепер або ніколи.

І ВЕСНА прийшла.

Розсипалася мільйонами квітів на полях і луках, пирхнула білими клубами на деревах, розлилася амброю в п'янкуму повітрі, голосно загомоніла в ставках і озерцях.

Мазепа пристрасно, до нестями любив квіти, і це давало людям підставу говорити про нього, як про мужчину з жіночою душею.

Увесь величезний двір перед гетьманським домом і квітники за терасою з боку саду були вкриті кльомбами, в яких всіма кольорами і відтінками барв розливався широкий океан квітів. Квіти росли скрізь: на кольонках балюстрад, на парапетах, у вазах серед газонів, на кам'яних стовпах брами й огорожі, по бордюрах садових доріжок. Де тільки було місце для вази з землею, там росли квіти.

Стомлений великодніми парадами, урочистостями і трьохденними прийняттями, Мазепа виріядив нарешті всіх полковників, що з'їхалися на генеральну раду до Батурина, і вийшов у сад.

Пахло свіжістю, весною, духом молодого народження. В блідо-зеленій листві дерев пурхали птахи і гономом своїх веселих голосів наповнювали чутливу тишу саду. На вершечку величезного ясеня стояв на одній нозі в гнізді, як вартовий на стійці, поважний черногуз і дивився кудись у далечінь зелених луків. На гімсах і заламах фронтону гетьманського дому воркували голуби.

Гетьман поговорив із садівником-чехом, що розсаджував у кльомбах нарциси, обійшов великий закрут доріжки, обсажений кущами бозу, і зупинився під розлогою, густо обліпленою рожевим цвітом яблунею.

Гуділи бджоли. Мохнатий чміль басисто злітав з одного пучка квітів і тяжко падав на другий.

Мазепа простягнув руку до галузки, і на долоню йому впало кілька холодних, рожево-ніжних пелюсток яблуневого цвіту, подібних до маленьких річних черепашок. Якусь хвилину він задумливо дивився на них, потім перехилив долоню і скинув пелюстки на землю.

Чорногуз голосно заклацав на дереві. Мазепа підняв голову і побачив над собою голубе чисте небо. Ця голубинь пригадала йому з сумом далекі старі часи, коли він їздив післанцем до Бакчисараю з доручення гетьмана Дорошенка. Таке ж голубе прозоре небо, плоскі покрівлі міста, м'які обриси голубих гір у далечині і коло фонтану гнучкі постаті молодих татарок із глиняними глеками на плечах. Татарки чи буларки, чи полонянки-козачки — хіба вгадаєш за таємничими чадрами, крізь які прозирали тільки блискучі молоді очі!

Мазепа почуває якесь дивне стурбування і повертається до високого кам'яного муру, що відділює гетьманський парк від Кочубеєвого саду. Ступає кілька кроків до нього і раптом зупиняється.

З-за грубого стовбура величезного ясеня показалася якась постать, сховалася і, вирирнувши знову, вийшла перед гетьманом на доріжку.

Була це Сукліта.

— А ти тут як? — перелякано скрикнув гетьман.

Татарка широко розкрила від страху свої чорні очі, але це було тільки на одну мить. Важність даного доручення вернула їй сміливість: вона швидко підбігла до гетьмана, гнучко нахилилася і поцілувала йому руку.

— Я принесла щось для ясної мосці пана гетьмана від моєї панни. Тут, за цим деревом, перелаз є.

Мазепа спалахнув, як молодий юнак перед спокусливим зором літньої матрони, але простягнув руку, узяв лист і швидко сховав його до кишені.

— Іди швидше звідси!

Але захопився і зупинив дівчину.

— Чекай!

І, діставши з кишені два золоті таляри, простягнув Сукліті.

Сукліта швидко схопила його руку, припала до неї вустами і вертко, як ящурка, сховалася за стовбуром ясеня.

Мазепа постояв якийсь час, сильно стискаючи в руці Мотрину записку, і попростував углиб саду. Але по-

чув раптом голоси коло замку, прислухався і швидко повернувся назад.

На широкій, устеленій великими кам'яними плитами терасі гетьманського дому, спершись об балюстраду і підставляючи плечі соняшному промінню, стояв Войнаровський і з кимось голосно розмовляв. Мазепа здалека почув знайомий голос Трощинського і приспішив ходу.

— Ну-ну, покажися сюди, Степане! — радісно заговорив він, ступаючи сходами тераси. — Щось трохи задовга твоя подорож була!

Трощинський перервав розмову з Войнаровським і підбіг до гетьмана.

— Чи маєш чим потішити мене, сину? — обіймаючи його, запитав Мазепа.

— Ліпше не може бути, як є, милосте ваша! — швидко відрпортував Трощинський. — Гордієнко з татарами тільки чекають на знак. А, повертаючись сюди, я здивав в одній запорозькій паланці Сімашка. Він доручив мені переказати вашій милості, що полковник Палій щохвилини готовий до гетьманського наказу.

Мазепа ще раз гаряче обійняв Трощинського і повернувся головою до Войнаровського.

— Чув-єсь? Ходіть, маю про щось переговорити з вами. Дуже скоро ви обидва мені потрібні будете.

Мазепа був уже коло дверей гетьманського дому, як вони раптом навстіж відчинилися перед ним і назустріч гетьманові вийшов із дому Орлик із пакетом у руці.

— А це що? — спитав Мазепа, нерішуче приймаючи від нього пакет і розглядаючи печатку.

— Штафетою з Вітебська тільки-но прийшло, — повідомив писар.

Мазепа швидко розломив печатку і розгорнув лист. Був він від царя. Петро наказував негайно збирати козаків і самому гетьманові вести їх у похід під Могилів.

— Що? — скикнув Мазепа. — Знову козаків?

Але якась раптова думка швидко розсунула зморшки на його чолі.

— *Malum nullum est sine aliquo bono!**) — втішено проговорив він, склав листа і бадьоро ввійшов у відчинені двері.

*) Латинське: Нема злого, щоб не вийшло на добре.

ГАРЯЧИЙ передчервневий день. В повітрі духота. Збиралося на дощ.

Кочубей без шапки, в легкому, розгапикованому жупані підходив посипаною свіжим піском доріжкою до свого дому із саду, коли раптом почув на критій галерії гетьманів голос.

Він швидко пригладив долонею волосся, сквапливо защеплюючись на всі гаплички і прибавив ходи.

На галерії стояв Мазепа.

— Що? Не сподівався? — весело заговорив до нього гетьман. — У справах, Василю, до тебе.

Кочубей вклонився.

— Вельми радий завсіди твою високу панську милість і без усяких справ бачити, — сказав він.

— Но, радий, чи не радий, але бачиш! — відповів Мазепа і витер хустинкою піт з чола. — Х-ху, страшна духота сьогодні! Накажи дати чогось випити, пане господарю.

Слуга при цих словах кинувся прожогом до буфетної, а Мазепа, обмахнувши обличчя кленовою віткою, подивився на Кочубея.

— Як то це ти, Василю, кажеш усе: кров'ю замазатися? Отож час і мені прийшов ще раз стати до зброї і шведського пороху понюхати. Замажуся кров'ю, чи ні, а до далекого і трудного походу готовий маю бути. Бог війни, сам, здоров, знаєш, так само потребує на полі борні срібну сивину, як і м'який пух вуса.

Кочубей мовчки дивився на гетьмана, кліпаючи своїми вузькими татарськими очима.

— Видав я наказ в неділю рано в похід виступати. Першими виступають полки миргородський і переяславський під моєю булавою. В Трубчевському затримаюся

і чекатиму на решту полків. А діла гетьманські на час походу тобі передаю.

Кочубей виструнчився і низько вклонився.

— Дякую за високу честь твоїй милості рейментарській.

Мазепа засунув руку до кишені свого легкого блакитного жупана і вийняв папір.

— Маш. Універсал про наказне твоє гетьманування, Василю.

Кочубей іще раз вклонився, взяв із гетьманових рук папір і, не розгортаючи його, сказав:

— Не знаю, для чого тобі свою високу персону в поході трудити! Чи вже таки когось молодшого з-поміж нас не знайшлося б, хто з твого наказу в тому поході гетьманську булаву перебрав би?

— Воля царева! — відповів Мазепа. — *Vis maior!**) Та, по правді сказавши, і провітритися вже треба трохи, Василю. Дуже вже засидівся я тут у Батурині.

Кочубей, старанно ховаючи в собі почуття втіхи, рухом голови признав гетьманові рацію.

— Та це так. Кому з нас лаври побідні не веміхаються! Козак — козаком: чим ти не тиш його, а воєнний пеан йому за все на світі наймиліший.

Принесли вино з льодом.

Мазепа пожадливо випив келих і взяв Кочубея під руку.

— Давно вже по щирості не говорив-ем з тобою. Яюсь останніми часами ти відійшов від мене і в інший бік дивитися почав. Навчати тебе не хочу — це твоя річ. Але є деякі справи, про які віч-на-віч мушу переговорити з тобою. Ходім, перейдемося трохи.

І, тримаючи Кочубея за лікоть, повів його в сад.

А Мотря в цей час метушливо крутилася в своєму покої, не тямлячи, що робить, хапалася то за одну, то за другу річ і кричала на Сукліту:

— Ну, швидше ж бо, швидше! . . . Ай, Господи! Та не бачиш хіба, що цей разок намиста надірваний, а ця стьожка пом'ята? Ах, швидше, Сукліто!

І зненацька, з широко розкритими очима притихає вся і, боячись пропустити хоч одно слово з того, що говорить Сукліта, затримує дихання в грудях.

*) Латинське: Вища сила.

— Як, як? У неділю рано молебствіє перед походом буде? На луках, за Сеймом, кажеш? . .

Але ось вона прибрана, зачесана, пахне тонкими парфумами, рум'яна і принадна, як спасівське яблучко.

Востаннє оглянувши себе в люстрі, Мотря хоче вже йти, коли бачить, як Сукліта припала до вікна. Мотря підбігає до Сукліти і через плече їй зазирає в сад.

Коло альтани, до якої простягалася від дому широка доріжка з білим піском, в тіні високих дубів ходив із генеральним суддею Мазепа. Гетьман, видно було, щось гаряче йому доводив. Свідчили про це різкі його рухи, з якими він гнучко нахилився до Кочубея, виразні жести рук, упевнені похитування голови, швидкі кроки назад, з якими він, немов лякаючись чогось, відступав від генерального судді.

Мотря, вся притиснувшись до Сукліти, прикипіла очима до альтани.

Раптом обидві вони здригнулись. Двері до покою рвучко відчинились і в них показалася пані генеральна суддева.

— Що — бачу, на тебе знову дурійка напала? — з гнівом накинулася вона на Мотрю і швидко, з погрозою повернулася до Сукліти. — Це все твої штучки, я знаю. Чекай-но — знатимеш ти мені, де козам роги правлять!

І, швидко повернувшись, вийшла, тріснула з люттю дверима і замкнула їх на заціпку.

Мотря стояла якийсь час непорушно. Потім кинулася до дверей і сіпнула їх. Двері були замкнені.

— Що? — тяжко дихаючи, зблідлими вустами проговорила вона.

І, кинувшись до вікна, швидко відчинила його в сад.

— Сукліто, підставляй лаву!

— Панночко, що робите! — благально простягнула до неї руки Сукліта. — Та ж пан гетьман побачить, конфузія вийде! Я прошу, я благаю ясну панну — не треба. Потім усе це на мою голову звалиться — я знаю.

— Давай, кажу! — не володіючи собою, тупнула ногою Мотря й озирнулася.

Заціпка в дверях клацнула, і до покою знову ввійшла суддева.

— Ти що ж — шкандаль мені робити хочеш? — крикнула вона, підбігаючи до вікна і зачиняючи його. — Іди дверима — не затримую. Можеш і зовсім додому по

вертатися. А тобі . . . (суддева гнівно повернулась до Сукліти) . . . а ти залишишся тут. Я з тобою дам раду!

Мотря стояла на місці, не рухаючись.

— Ну, чому ж не йдеш, пресвітла пані? — глузливо спитала її суддева.

— Піду, коли й вона вийде, — показала очима на Сукліту Мотря.

— Ти мені вказувати будеш? — гримнула мати.

— Я сказала. Або йду разом із Суклітою, або лізу з нею через вікно на очах у ясновельможного.

Кочубейова замахала руками, скрикнула, закрила обличчя долонями і з плачем вибігла, залишивши двері широко відчиненими.

Вся трясучись, Сукліта впала навколішки перед Мотрею і почала обіймати її ноги.

— Встань! — наказала Мотря. — Встань, кажу, й обдивися, чи все в порядку на мені. Гетьман із татком уже до хати йдуть. Швидче, Сукліто!

* * *

Мазепа просидів того дня в Кочубеїв до пізна. До Мотрі він мало звертався, з панею єнеральною суддевою був тонко ввічливий, з Обидовською жартував.

Від'їжджаючи додому, Мазепа щиро обійняв єнерального суддю і по-товариськи поцілувався з ним.

— Може ще перед походом якось знайдеш час заглянути до вбогої хати Кочубеїв, Іване Степановичу, — запросив єнеральний суддя.

Гетьман зупинився на ході і рвучко повернувся до Кочубея.

— Як кажеш? Степанович? Ось бачиш, Василю, що то значить із московськими людьми часті справи мати — вже на московський кшталт і говорити починаєш! Залиш того Степановича москалям.

І швидко від'їхав.

НА СУХИХ верхах столітніх осокорів коло поромів на Сеймі сидить купою чорне гайвороння і здивовано дивиться на протилежний бік річки, на зелені луки, де густою масою збилося величезне море людей.

Як дивно воронам: така маса людей із крикливою, як на ярмарку, строкатістю різнобарвних строїв — і так тихо, нерушно серед них!

Чи могли знати наївні ворони, що та урочиста тиша серед людей — то була молитва їх до високого Бога, що створив небо і землю, ворону і людину, бурю і спокій, південь і північ, — молитва про те, щоб уся ця маса людей із веселого півдня, кинена в огонь війни проти суворой півночі, побила, пододала її і знову вернулась сюди, приносячи з собою тишу і спокій.

Посеред цієї маси людей, перед накритим золотою парчею анадоєм, стояло в блискучих золотих шатах духовенство, курило димом кадильниць і кротяжними голосами посилало свої мольби до високого неба, до чистої блакиті, до опуклих сліпучих білих хмар, під якими захлискувались у радісному захопленні життям жайворонки.

Могутній хор підхоплював дияконські слова і розносив благовіст молитов із краю в край, від сотні до сотні, від одної стрункої козацької колумни до другої.

У німій напруженій тиші стояли шпалірами люди, нервово м'яли в руках смушкові шапки, дивились на блискучий аналой, на дим кадил і шугали думками десь по покинутих веселих берегах Сожі, Десни, Удаю і Ворскли, по зелених балках і левадах, по тихих гайках і розкинутих хуторах любого, дорогого, рідного, веселого краю.

Високе сонце сліпуче вилискувало на піхвах кривих шабель, на держаках пістолів, на сідлах коней, на гострих насадах високих козацьких списів.

А там, за шпалірами козацтва, як мак у городі, білили, рожевіли, синіли і червоніли маси жіночих жупанів, схилялись голови до намочених сльозами хустинок, корчилились і здригалися плечі від тяжких ридань.

— . . . Побіду й одоління! . . . На ворога і супостата! . . . Помолимося!

І могутніми зривами вихоплювався спів, і, як круги по воді, розпливався в тиші гарячого ранку по широких, зелених луках.

Але ось раптовим криком сполошила тиша, тисячі грудей викрикнули: Віват! — і гетьман у золоченій кирасі, з блискучим шоломом на голові, з якого звисали набік м'які пухнаті пера заморської птиці, в червоній кереї за плечима, крутнув баского коня і підняв високо руку з гетьманською булавою.

Гримнула музика, блиснули на сонці швидко вихоплені з піхов лева шабель — і довжелезна козацька лава слідом за гетьманом, знаменами, бунчуками і вищою старшиною потягнулась дорогою на Короп.

Жіночий плач, ридання, викрики, голосіння, тупіт коней і музика — все злилося в одну розпачливу мелодію.

І раптом із валів фортеці за рікою бухнула гармата. За нею друга, третя . . . — і в дикому сполоху заметушилися птахи, затряслася, присідаючи, земля під ногами, пронісся в повітрі бадьорий дух молодечости, казачього завзяття, дідівської слави.

Мазепа на своєму жеребці озирнувся і за довжелезним хвостом розтягнутої кінвоти побачив іззаду клуби сірого диму на валах.

Але ось збоку густо обступленої народом дороги запримітив він ридван і коло нього заплакане дороге обличчя, що свердлувало його благальним поглядом.

Мазепа рухом голови прикликав до себе Войнаровського і нахилився до нього в сідлі.

— Андрію, он там під тією вербою, зліва — бачиш, коло того ридвану стоїть Мотря. Поїдь і скажи їй, що за місяць я буду назад. Ну, чого так видивився на мене? За місяць — скажеш!

Войнаровський мовчки подав коня назад, крутнув його і швидко відїхав.

Не стало видно Батурина, замовкли гармати, замовкла музика — і тиша гарячого дня, мерехтячи мари-

вом на синьому обрії, оповила все навкруги. Чувся тільки тупіт коней на дорозі, побрязкування шабель коло козацьких сідел та радісне щебетання високих жайворонків у голубому небі.

Почало припікати.

Мазепа повернув голову до полковника Данила Апостола, що на півголову коня їхав позаду за ним.

— Слухай, Даниле, від горячі я в цій залізній коробці, — показав він рукою на кирасу, — спечуся. Поведеш похід, а я поїду і скину її з себе.

І, наказавши Трошинському затримати гетьманську карету коло лісу, звернув убік і став із конем обік дороги під розлогою придорожною вербою.

До гетьмана швидко під'їхав Войнаровський.

— І все це, цей цвіт України, віддати в жертву примхливій волі московського царя? — сказав він, схвильовано вдивляючись у стрункі колюмни козацької кінноти, що проходила дорогою попри них.

— А ти ж би як хотів? — не повертаючи до нього голови, заговорив Мазепа. — Висмикувати чуба з чужої жмені і волосинки при тому не страгати?

— Я розумію, ваше милосте. Але ж ці полки не проти царя, а на допомогу йому йдуть!

Мазепа ворохнув бровами.

— Спасаячись від диму, в полум'я, сину, не скачуть. Не вміли втримати незалежності — маємо тепер покутувати свої гріхи. Знай, що на те, щоб вернути втрачену свободу, треба в сотні разів більше крові пролити, ніж на те, щоб ту свободу втримати.

У лаві козаків, що проходила попри гетьмана, вихопився молодий дужий голос і чутливо затагнув:

Гей, гук, мати, гук . . .

Його підхопили сотні голосів, і над зеленими ланами полилася пісня:

Де козакі йдуть,
І веселая тая доріженька,
Куди вони йдуть . . .

Мазепа хвилину вслухувався в спів, потім повернув голову до Войнаровського і додав:

— *Si vis vincere, disce pati**). Не подушивши пчіл, — сказав давно ще колись князь Данило, меду не їстимеш.

І, повернувши коня, мовчки поїхав до лісу. Десь над болотцем збоку журно скиглила чайка.

*) Латинське: Якщо хочеш перемогти, навчися терпіти.

ПІВДЕНЬ гетьман заїхав у селі Оболонні над Десною до сільського отамана трохи спочити, поки полки переправляться через ріку.

У чисту світлицю отаманської хати принесли з гетьманської карети дорожні сакви і погребці з їством та шитвом.

Гетьман закликав до себе Трощинського і Войнаровського і наказав службі залишити їх самих у хаті.

— Виглянь, Степане, за двері, чи не підслухує нас хто! — наказав Мазепа.

Трощинський подивився в сіни і причинив двері.

— Слухайте, хлопці! — сказав урочисто гетьман. — Прийшов час, коли обидва ви можете показати мені свій сприт і свою службу отчизні.

Він замовк, сів на лаву і повернувся на Войнаровського.

— Ти, Андрію, весь час просився в мене післанцем на Січ їхати. Маєш нагоду тепер прогулятися туди. Як доїхати і що сказати кошовому Гордієнкові — того тебе Степан навчить.

Потім подивився на Трощинського.

— А ти, Степане, поїдеш звідси до Палія. Чого — про це не маєш в мене питатися. Зрозуміли-сьте? — глянув він на обох.

— Так є, милосте ваша! — в один голос відповіли гетьманські небожі.

— Отож *in nomine Dei!**). А, виконавши наказ, негайно до Батурина вертайтеся. Чули-сьте?

Обидва вклонились і взялися за шапки.

— Н-но, поцілуємося на розставанні. Благослови, Господи, дороги ваші! . .

А за кілька хвилин Трощинський і Войнаровський, в густих клубах пороху, що-духу скакали назад тією самою дорогою, якою тільки-но перейшли козацькі полки.

*) З Богом!

МАЗЕПА ще не дочекався в Могилеві на всі полки з України, з якими мав вирушати на північ, як гонець із Батурина привіз йому тривожну вістку про бунт на Запорозжі та про страшну козацьку ворохобню в полках Самуся і Палія на правому березі Дніпра. Сповідуючи про це, наказний гетьман Кочубей писав йому, що рівночасно висилає із повідомленням про це гонців до царя Петра у Вітебськ.

Не встиг іще Мазепа отямитися від цих, нетерпеливо очікуваних і радісних вісток, як спішно естафетою дістав 26 червня в своєму стані наказ від царя Петра негайно залишити військо в Могилеві, а самому з п'ятьма тисячами козаків стародубського полку і всією військовою арматою вертатися в Україну для втихомирення Палія і Гордієнка.

З кінцем червня Мазепа передав команду над козацьким військом полковникові миргородському Данилу Апостолові, а сам, на привелике здивування всіх, вернувся в липні до Батурина.

— Но, що — не казав я вам усім, що за місяць тут буду? — весело сказав гетьман Орликові, ідучи разом із ним сходами гетьманського замку нагору. — Війна, бач, дуже добра річ, Пилипе, але nihil est iucundius lectulo domestico*).

Орлик задоволено ворухнув молодими вусами.

— Хай там собі Апостол перед царськими очима козацькою шаблею махає, а ми тут із тобою інші, поважніші справи маємо.

І, жваво повернувшись до Орлика, запитав:

— А що — певне пан Кочубей тут у небитності моїй довго із вельможною своєю панею володарювати нарехтувався?

Орлик усміхнувся знову.

*) Латинське: Нема нічого ліпшого, як бути вдома.

— Про все мене пізніше повідомити, а тепер tuum ferrum in igne est.*) Де Трощинський і Войнаровський? Клич їх зараз до мене.

Не встиг Мазепа проговорити ці слова, як двері широко відчинились, і до залі, гримаючи острогами, швидко вбіг Войнаровський. В руці він тримав якийсь розгорнений лист.

— Події, панове! — голосно скрикнув він, але за-примітив гетьмана, зніяковів і підійшов до гетьманської руки. — Великі речі на світі діються, милосте ваша! Ось тільки-но дістав лист із Стародубу, в якому сповіщають, що Августа під Ригою розбито і він панічно втікає перед Карлом. Прошу вашу панську милість перечитати.

Мазепа здригнувся всім тілом і швидко простягнув руку до листа.

Справді, із Стародубу повідомляли, що король швейський Карло з усім військом підійшов несподівано під Ригу й у бою 8-го липня розбив там на голову короля Августа з його саксонськими полками. Дорадник Августа й інспіратор усієї північної авантури, шведський зрадник генерал Йоган Паткуль дістав у бою рану і ледве спасся втечею від шведських кирасирів. Король Август утікає з недобитками свого війська вглиб Польщі. Карло гониться за ним і не сьогодні-завтра вдереться в польські границі.

Ледве стримуючи хвилювання, Мазепа перечитав лист, випростався і бадьоро подивився на Орлика.

— Но, і чи не справджуються Мазепині передбачування? — спитав він. — О, тепер треба добре розум запрягти, панове мої! Будьмо на все готові.

І швидко повернув голову до Орлика:

— Но, і де ж той Трощинський?

*) Латинське: Куй залізо, поки гаряче.

ЩИЗНО вночі, коли Орлик вертався додому з гетьманського замку, він зауважив, що на половині його дружини, з боку саду, вікна ще світяться. Що, невже не спить іще?

Він зліз з коня, передав його козакові і, дрібно відзвонюючи острогами на сходах ганку, наблизився до дверей. Не встиг він простягнути руку, щоб постукати, як двері раптом самі відчинились перед ним. У них стояла пані Орликова.

— Ти не спиш?—здивовано спитав Орлик.

— Слухай, що сталося? — замість відповіді стривожено запитала вона. — Гетьман вернувся?

Орлик поцілував дружину в чоло і ввійшов із нею до світлиці.

— Гетьман? — перепитав він, ступаючи по ведмежачій шкурі. — А як ти собі думаєш, де має бути добрий господар, коли над його хатою блискають громовиці?

Генеральний писар, під сильним враженням того, про що довідався сьогодні в гетьманському замку, міг би багато дечого розповісти дружині, але, не довіряючи жіночій вдачі, тільки додав:

— Гетьман, питаєш? О, наш гетьман — велика людина і великі часи ми переживаємо з тобою, люба моя! Гаряче молися, *audi, vide et sile**).

І, ступивши до вікна, показав рукою в нічну пітьму, в якій, за темними масами широко розкинутих батуринських будівель, чорнів на горбі таємничий гетьманський замок із кількома освітленими вікнами нагорі.

— Дивися — бачиш: усе мертвим сном спочиває навколо без думки про завтрашнє і з байдужістю до минулого. Один тільки він там не спить і про всіх нас думає, не дбаючи про відпочинок і не жаліючи своїх сил.

Вона мовчки взяла чоловіка за руку і притиснулась до нього. Обоє, не розмовляючи, дивилися в темряву, в якій таємниче світілись вікна високого гетьманського замку на чорному горбі над Сеймом.

Десь далеко на обрії беззвучно спалахували і зловіще освітлювали сонний Батурин блакитні блискавиці.

1932—1936.

*] Латинське: Слухай, дивися і мовчи.

В І Д А В Т О Р А

Повість „Великий Гетьман“ є тільки першою частиною задуманого великого роману з Мазепиних часів, до якого я збирав історичний матеріал упродовж 6 років. У I-й частині змалювано життя в гетьманській резиденції, у II-й—мав я на меті змалювати життя і побут полковницької та сотенної верстви, в III-й — побут широкого суспільства (козацтва і „посполитого люду“) з цікавим у тих часах законодавством, звичаями і т. п., у IV-й — життя Запорозжя. Усе це мало бути представлене на тлі великих подій Мазепинового гетьманування, в зв'язку з глибокою аналізою політики і характеристикою особи самого Мазепи. Три грубі зошити старанно збираних по бібліотеках цінних джерельних матеріалів до роману пропали підчас моєї втечі з Галичини від большевиків у 1939 р., і задуманому романові у повному його вигляді не судилося побачити світу. Можливо, що згодом, коли на це дозволять обставини і час, я ще повернуся до закінчення своєї праці.

Німеччина, США-зона, 1948 р.